

ÓKOR

Folyóirat az antik kultúráról

Megjelenik negyedévente

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Ferenczi Attila
Gabler Dénes
Kalla Gábor
Kárpáti András
Kendeffy Gábor
Németh György

SZERKESZTŐSÉG

Böröczki Tamás
Tamás Ábel
Vámos Péter
Vér Ádám

OLVASÓSZERKESZTŐ

Götz Andrea

A SZERKESZTŐSÉG CÍME

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel.: 486-1527
e-mail: okorszerk@gmail.com
www.ookor.hu

MEGRENDELHETŐ A SZERKESZTŐSÉG CÍMÉN

VAGY AZ INTERNETEN:

www.ookor.hu/megrendeles.html

Egy szám ára 1600 Ft,
az éves előfizetés ára
2011-ben 4000 Ft

Kiadja

a Gondolat Kiadó

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel./fax: 486-1527, 486-1528
e-mail: gondolat@gondolatkiado.hu

Tördelő Lipót Éva

Nyomtatás és a kötészet készült

a MESTERPRINT Kft.-ben

Felelős vezető

Szita Lajos ügyvezető igazgató

ISSN 1589-2700

A lap megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap
támogatta

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Tartalom

HORATIUS ÉS RÓMA

Tanulmányok

Stephen Harrison	Horatiusi önreprezentációk	3
Hegy W. György	A külső munkatárs Maecenas politikai pályafutása	10
Kárpáti András	Holt társaságok költője A vátesz humora és a carmenek „Horatiusai”	18
Ferenczi Attila	Ki mihez ragaszkodik? Horatius, <i>Ódák</i> III. 3	27
Imre Flóra	Mit hagyott Horatius Philippinél? Horatius, <i>Ódák</i> II. 7 és III. 14	34
Hajdu Péter	Hangok és értékek Horatius Sallustius-ódájában	42
Kőríz Imre	„Hova tűnt Venus?” Horatius szerelmi lírája	49
Bolonyai Gábor	Az <i>Ars poetica</i> mélyszerkezetéről	55
Paul Zanker	Augustus és az új állam mitikus felmagasztalása	61
Grüll Tibor	„Kőre írt szavakkal” Az Augustus-forum szerepe a római történelmi emlékezet formálásában	72

Régészet

Budai Balogh Tibor	Az utolsó kísérlet I. Valentinianus és a birodalom határvédelme	85
--------------------	--	----

Múzeum

Nagy Árpád Miklós	Ünnepi menet részlete a Szépművészeti Múzeumban	98
Torbágyi Melinda	Nagy Sándor pénzverése	100

Könyvek

Pierre Hadot, <i>A lélek iskolája. Lelkigyakorlatok és ókori filozófia</i> (Veres Máté)	103
Ajánló	108

A külső borítón:

Ünnepi menetet ábrázoló márvány dombormű részlete
(az úgynevezett Actium-relief), Kr. u. 1. század második negyede
(Rázsó András felvétele) – lásd a cikket a 98. oldalon

A címlap belső oldalán:

Terrakotta relief a részeg Silénost támogató Erős és doboló mainas
alakjával (az úgynevezett Campana-relief), Kr. e. 25 – Kr. u. 25 körül
(Mátyus László felvétele)

A hátsó borító belső oldalán:

Hellénisztikus kori pénzek, Kr. e. 4. – Kr. e. 1. század
(Mátyus László felvétele) – lásd a cikket a 100. oldalon

Az *Ókor* jelen száma az OTKA K 77426 számú
pályázata támogatásával készült.

Újraolvasni Horatiust

Folyóiratunk jelen számának tanulmányai sok irányból közelítik meg tárgyukat, de egyvalamiben megegyeznek egymással: az a céljuk, hogy lebontsák, átrajzolják „hagyományos” – és sokszor joggal elavultnak látott – Horatius-képeinket. A többes szám szándékos: természetesen nem egy ilyen kép él a köztudatban – egyébként is: kinek a „köztudatában”? a középiskolai oktatásban? a művelt nagyközönségében? az irodalmi hagyományában? a klasszika-filológiájában? – Quintus Horatius Flaccus római költő (Kr. e. 65–8) életéről és műveiről, hanem több, melyek részint kiegészítik egymást, részint ellentmondanak egymásnak. Ennek megfelelően a lebontásukra irányuló kísérlet sem lehet koherens törekvés, hanem részben egymással is vitában álló szándékokból áll össze. Nézzük a fő célokat:

Szabadítsuk ki Horatiust az életrajz fogságából! Igen ám, de egy ennyire önéletrajzi – jobban mondva: önmagát ennyire önéletrajzinak beállító – költő esetében ez a szándék rögtön legalább két, egymással is ellentétes megoldáshoz vezethet. Létrehozhat egy, a versek poétikai összetettségére figyelő, a költői hangot/hangokat csakis az életrajzi éntől elválasztva értelmező, illetve lírai (szatirikus, episztoláris stb.) szerepkonstrukcióként tekintetbe vevő olvasásmódot, de olyat is, amely a versekből újabb és újabb „ellen-életrajzokat” olvas ki. Például olyat, a magyar irodalmi modernséghez igen közelállót, miszerint a mi Horatiusunk is „csak egy ürge”. Mindkét megközelítés legitim, s mindkettőre talál is az Olvasó példát ebben a számban. (És itt ajánljuk a bevezetőnek szánt Harrison-tanulmányt, mely épp ezzel a problémával foglalkozik: hogyan építi fel és bontja le egyidejűleg a költő saját költői önéletrajzát.)

Szabadítsuk ki Horatiust a hatalom fogságából! Mármost abból a szerepből, amelyet Augustus – és/vagy az irodalomtörténészek – szántak neki: hogy a princeps által teremtett új korszak egyik „hivatalos költője” legyen. Igen ám, csak hogy ennek a kiszabadítási törekvésnek is egymással disszonáns megvalósulásai lehetségesek: felfedezhetjük magunknak Horatius „ellenzéki” hangjait, de akár irrelevánsnak is minősíthetjük ezt a kérdést, mondván, foglalkozzon más az elkötelezett költészet problematikájával, nekünk itt vannak a „szép” versek. Vagy éppen kihagyhatjuk a fülünket a horatiusi költészet azon jellegzetességére, hogy – egyébként a többi nagy Augustus-kori költői életművel összhangban – képes egyszerre felépíteni és le is bontani ideológiai konstrukciókat, éppen a többértelműség, az ellentmondásosság, a sokhangúság esztétikájának jegyében. Talán nem árulunk el nagy meglepetést: e megoldások legkülönbözőbb kombinációival fog szembesülni az Olvasó.

Szabadítsuk ki Horatiust a fennkölttség fogságából! Igen ám, de mi lesz akkor azokkal a soraival, melyek látványosan mégiscsak efféle – patetikus, emelkedett, fennkölt, illetve: didaktikus (ami persze nem ugyanaz, de vannak egybeesések) – karakterjegyeket hordoznak? A megoldás ismét sokféle lehet. Lehetséges például, hogy nem foglalkozunk ezekkel, és azokra a művekre vagy műrészletekre koncentrálunk, melyek „gyalogosak”, földközeliak, sőt akár egyenesen trágárok. Lehetséges továbbá jól megalapozott ironikus olvasatokat előállítani, ahol egy-egy patetikus megnyilatkozás mintegy önmagát billenti ki a pátoszból. És lehet – épp a már jelzett sokhangúság jegyében – a fennköltség izgalmas összjátékát figyelni a más karakterű megszólalásokkal. Mindeme megoldásokkal külön-külön és kombinálva is jócskán fog találkozni az Olvasó.

Mindezek a szándékok persze nem kizárólag e szám szerzőinek elképzeléseiről tanúskodnak. Főképp a nemzetközi, de a hazai porondon is sok előzményről, illetve rokon kezdeményezésről számolhatunk be, s nem is csak az utóbbi időkből. A hazaiak közül egyet mindenképp meg kell itt is említenünk: az Európa Diákkönyvtár néhány évvel ezelőtt megjelent kötetét (*Horatius: Válogatott versek*, szerk. Várady Szabolcs, Európa, Budapest, 2006), melynek friss hangú új fordításai közül a szerkesztés során mi is számosat felhasználtunk – ami nem jelenti azt, hogy a régebbiek között ne lennének hasonlóképpen remekbe szabott, eleven magyarázatok föllelhetők.

A tematikus szám szerkesztése során arra törekedtünk, hogy a Horatius költészetét tárgyaló írások mellett olyan tanulmányokat is közöljünk, melyek e nagyszerű életműnek, ha tetszik, történeti háttérét, ha tetszik, kulturális kontextusait tárják fel – egyrészt, mert gazdagíthatják Horatius-olvasatainkat, másrészt, mert azon olvasóink számára is érdekesek lehetnek, akik nem elsősorban a római költészet kedvéért olvassák az *Ókort*.

A szerkesztők

Stephen Harrison klasszika-filológus, az Oxfordi Egyetem latin irodalom professzora. Kutatási területe az Augustus-kori költészet, az ókori regény (különösen Apuleius), valamint az antikvitás 19–20. századi recepciója.

Horatiusi önreprezentációk

Stephen Harrison

Az egyes szám első személy jelenléte Horatius egész életművében meghatározó: az *ego* és különféle esetekben álló alakjai kb. 460 alkalommal fordulnak elő egész költői termésének 7795 sorában. Sőt mi több, a különféle költői műfajokat, amelyekben alkotásai születtek, láthatólag részben a költői hang primátusa miatt választotta: a luciliusi *sermót* a maga erős „önéletrajzi” összetevőjével, az archilochosi *iambost* a „személyes” támadó hangnemével, a lesbosi „monodikus” lírát a meghatározóan jelenlévő „én”-jével, valamint a költői levelek *sermóját* az óhatatlanul középpontban álló levélíróval, akinek hangját az *Ars Poeticában* tovább árnyalja a költészettanár didaktikus hangja. A továbbiakban a költői önreprezentáció néhány aspektusát szeretném megvizsgálni Horatius életművében, különös tekintettel arra, ahogyan bizonyos költői szövegeibe szándékosan belefoglalja valós életének¹ néhány fontos eseményét, illetve ahogyan időnként leértékelő módon mutatja be saját költői státuszát.

A pártfogolt költő

Eltekintve az iskoláztatásáról szóló rövid megjegyzéstől (*Szatírák* I. 6,71–88, *Levelek* II. 1,69–71), keveset hallunk az ifjú Horatiusról, hacsak nem vesszük számításba az *Ódák* III. 4,9–20-ban elmesélt emlékezetes anekdotát:

*Gyermekkoromban bolygva a Volturon
– nem lelt mesélő Pullia dajka rám –,
játék során álomba dőltem
s friss galyakat borítottak énrám*

*a vadgalambok! Nagy csoda volt – soká
nem telt be véle arra a táj, a fás
Bantia, s zord acerunti
szirt s a kövér talajú Forentum;*

*ámult a nép, mert a viperák meg a
medvék dühétől védve aludtam ott
bízó fiu – mert égi szándék
küldte reám a babért, a mirtuszt.*

(Illyés Gyula fordítása)

A tanulmány eredeti címe és megjelenésének adatai: „Horatian self-representations”: Harrison, S. (szerk.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge, 2007, 22–35. © Cambridge University Press, translated with permission of the author and the publisher.

A kutatók joggal mutatnak rá arra, hogy az ilyesféle mítoszok, amelyek – az antikvitásban nagyon is valós – halálos veszedelmektől való csodálatos gyermekkori megmenekülésekről számolnak be, különösképpen hozzátartoznak a költőkről szóló történetekhez,² és az olvasó jogosan foghat gyanút, hogy az epizód tán nem maradéktalanul önéletrajzi. Ugyanakkor a hagyományos formát és a mítosz vélhető fikcionalitását gondosan ellensúlyozza az a „valóságseffektus”,³ amely az apuliai táj aprólékos részletezésében nyilvánul meg: ez az egyetlen alkalom, hogy Horatius olvasója megtudhat valamit Venosa kedves vidékéről. Nyilvánvaló, hogy fantázia és realizmus ötvözéséről van szó, amely elkerüli, hogy túlzásba essen akár az egyik, akár a másik irányban.

Hasonló technika működtetését figyelhetjük meg a farkassal való híres találkozásban (*Ódák* I. 22,9–16):

*Engem is, lám, hogy kikerült a farkas,
míg az erdőben Lalagém daloltam,
védtelen, s gondtól szabadon bolyongtam
birtokomon túl;*

*ily csodás szörnyet sohasem nevelt még
harcias Daunus sűrű tölgy-vadonja,
sem Jubának földje, a róti oroszlán
szomju tanyája.*

(Bede Anna fordítása)

Megint csak kételkedhetünk, hogy az esemény vajon tényleg megtörtént-e: mint egyes kommentátorok megjegyzik, a szerelemtől sújtott Horatius itt kiélvezi annak szabadságát, hogy mentesülhet a szerelmesek hagyományos szenvedéseitől; amihez hozzátehetnénk, hogy a költő valamiféle elbűvölő anti-Orpheusként lép fel (a vadállatok elmenekülnek a muzsikájától, ahelyett, hogy összesereglenének a hangjára). Ám ismét csak a fantázia ötvöződik a részletező realizmussal: az incidens gondosan kiválasztott színhelye Horatius sabinumi birtoka, pontosabban a közeli erdő (vö. a határsértéssel az *Ódák* III. 4,10-ben), és jöllehet a farkast implicit módon, egy túlzó tréfiával az afrikai oroszlánokhoz hasonlítja,⁴ a „Daunus földjére” való hivatkozás Horatius szülőföldjére, Apuliára utal.

Az egyértelműség hasonló hiánya jellemzi Horatius életének egy másik incidensét: megmenekülését a rádőlő fától. Az *Ódák* III. 4 folyamatos „önéletrajzában” Horatius az eseményt az életét fenyegető három nagy veszedelem egyikeként említi (III. 4,25–28), miközben az *Ódák* II. 17-ben egyenesen a legnagyobb veszedelemként tünteti fel, amelytől Faunus, illetve Mercurius pártfogása mentette meg – szóba hozva e másik istenséget is, akinek pártfogását másutt is megemlíti (vö. II. 17,27–30):⁵

*...engem meg egy dőlő fa majdnem
agyonütött, de kezét fölém
tartotta Faunus, Mercurius hívét
megvédvé...*

(Imre Flóra fordítása)

Az *Ódák* III. 8-ban Horatius Matronalia alkalmából – mely láthatólag egybeesett az incidens idejével (március eleje) – felajánlja évi hálaáldozatát a megmeneküléséért, az *Ódák* II. 13-

nak pedig egészében az átkozott fa a témája, illetve az, hogy a költő elképzeli az alvilági utazást, melyet éppen hogy megsűzött. Nehéz elhinni, hogy az esemény teljes egészében fikció lenne, az pedig, hogy nem kerül szóba a szatírák és az epódosok visszafogottabb önéletrajzi részleteinek sorában, azt sugallhatja, hogy jó eséllyel Kr. e. 30 után következett be. Ugyanakkor tény, hogy a költeményekből nem olvasható ki az esemény biztos időpontja és helyszíne: a kutatók pedig hiába próbálkoztak az űr betöltésével.⁶ Az epizód szimbolikus pontja (a pártfogolt költő istenek általi megvédelmezése) nyilvánvalóan sokkal fontosabb, mint valóságos helye Horatius életében.

A költő háborúban: Philippus, Naulochus, Actium

Horatius 42-ben a *liberatorok*⁷ oldalán harcolt Philippinél a jövőendő Augustus ellen – e tényt meg sem próbálja rejtegetni (vö. *Szatírák* I. 6,48; I. 7; *Ódák* II. 7; III. 14,37–38; *Levelek* II. 2,46–48), miközben rendszerint azt is megemlíti, hízlgő modorban, hogy a másik oldal jogosan szerezte meg a hatalmat.⁸ A csatáról szóló legfontosabb beszámolója az *Ódák* II. 7-ben található, megfontolt eljárással egy hajdani, talán szimbolikus módon Pompeius nevű, az Actium utáni amnesztiának köszönhetően Itáliába visszatérő egykori katonatárs üdvözlésébe ágyazva (II. 7,9–14):

*Philippit együtt éltük: a vad futást
– otthagya pajzsom dicstelenül, midőn
megtört a virtus: a kevélyek
arccal a földre terülve nyögtek.*

*Hogy ott remegtem, Mercurius sűrű
ködben kimentett elleneink közül...*
(Jánosy Isván fordítása)

Mint egyes kommentátorok megjegyzik, Horatius röviden és majdnem mitizálva beszél el a csatát, és a hangsúly nem legiójának vezényletére esik (vö. *Szatírák* I. 6,48), hanem pajzsának elvesztésére, amely felidézi Archilochos és Alkaios (mindketten Horatius költői modelljei) hasonló veszteségeit;⁹ pártfogója pedig Mercurius, a költészet istene, aki úgy menti ki a csatából, ahogy a homérosi hősöket szokta: mágikus ködbe burkolva. Ennélfogva Horatius részvétele egy kulcsfontosságú katonai eseményben szimbolikus és költői perspektívába kerül, s hogy valójában mi történt, arra nézvést alig leszünk okosabbak.

A költő életét fenyegető három legnagyobb veszély közül az utolsó egy szicíliai incidens (III. 4,25–28):

*Forrásotok s kartáncaitok hívét,
nem ölt meg engem had se, Philippinél,
hab sem, Palimurus fokánál,
sem zuhanó, agyonátkozott fa.*
(Illyés Gyula fordítása)

Ez az egyetlen utalás erre a veszedelemre Horatius költészetében. Valószínűnek tűnik, hogy a Sextus Pompeius elleni háború időszakához, esetleg a naulochusi ütközethez tartozik (Kr. e. 36), és láthatólag arról a nagy viharról emlékezik meg, mely a

Palinurus-foknál tört ki, és tekintélyes kárt okozott Caesar hajóinak.¹⁰ Ha itt Naulochusról van szó, az esemény utolsóként való említése talán azt sugallja, hogy ezúttal Horatius a „megfelelő” oldalon állt, az ifjú Caesar oldalán. Az, hogy a *Szatírák* első könyvében bármiféle Naulochusszal való kapcsolat említetlenül marad, nem jelent problémát, mivel a könyv feltűnő módon hallgat a korabeli politikai helyzetről.¹¹ De íme: ismét egy esemény, amely nyilvánvalóan kulcsfontosságú volt Horatius életében, és aligha becsülhető le a jelentősége a Maecenas mellett frissen megalapozott *amicus* státusza szempontjából (Maecenas ott volt Naulochusnál, és nagyon is elképzelhető, hogy Horatius az ő kíséretében volt jelen¹²), ám amelyről költészetében meglehetősen homályosan emlékezik meg.

Hogy Horatius elkísérte-e Maecenast Actiumba – a csatába, melyről költésze sokkal több információval szolgál –, arról igen sokat vitatkoztak a kutatók (lásd Nisbet 2007). Az *Epódosok* könyvét, mely nem sokkal a csata után került nyilvánosságra, és a caesari győzelem utólagos bölcsességével íródott, Horatius azzal az ígérettel kezdi, hogy elkíséri patrónusát a csatába. A könyv középponti költeményében ezt megtoldja valamivel, ami a csatáról szóló szemtanú-beszámolóknak látszik: mindkettő erősen azt sugallja, hogy a költő jelen volt Maecenas oldalán. Másfelől az *Ódák* I. 37 költői alaphelyzete szerint Rómából ünnepli az actiumi győzelmet, Alexandria elfoglalását és Cleopatra öngyilkosságát: akárcsak Philippi az *Ódák* II. 7-ben, a csata leírása szegényes, s Horatius a legkevésbé sem utal arra, hogy saját szemével látta volna. Persze több mint valószínű, hogy Horatius Actium után visszatért Itáliába, és nem vett részt Alexandria elfoglalásában, ami kilenc hónappal később következett be (a két esemény összekeveredik az ódában), ám meglepő, hogy még csak nem is utal jelenlétére legalább azokban a katonai eseményekben, amelyeket leír. A csatáról való sematikus megemlékezés költői igénye, illetve a Cleopatra bukására való összpontosítás kitöröl mindent, ami nyíltan önéletrajzi visszaemlékezésnek lenne nevezhető.

Költő és patrónus: birtokok és elismerések

Az, hogy Maecenas Horatiusnak adományozta a sabinumi birtokot, nyilvánvalóan jelentős eseménye volt a költő életének, mely egyrészt anyagi függetlenséget teremtett számára, másrészt hozzájuttatta ahhoz a pihentető vidéki élethez, mely után olyannyira vágyódik költészetében.¹³ Ám erről az eseményről sehol sem emlékezik meg közvetlenül a verseiben, és a közvetett utalások is oly homályosak, hogy korábban olyan vélemény is megfogalmazódott, miszerint Horatius a birtokot nem is úgy kapta, hanem saját pénzéből vásárolta.¹⁴

Az a szöveghely, melyet általában bizonyítékként idézni szoktak, a következő (*Szatírák* II. 6,1–5):

*Ez volt minden imámban: kis birtok, nem olyan nagy,
kis kerttel, friss forrásvízzel a ház közelében,
s egy kicsi erdő rész még. Bővebb s jobb, mit az égtől
kaptam. Hálisten! Nem kérek Maia fiától
mást: csak örülhessek még hosszan a szép adománynak.*
(Körizs Imre fordítása)

Ha egyértelműen ki is fejezi háláját a birtokért, és hitetlenkedik, hogy immár az övé, megköszönni éppenséggel nem köszönni meg Maecenasnak, akit még csak meg sem szólít a versben (miközben a költő iránti barátságát erősen hangsúlyozza: II. 6,30–58). És ha a Sabinumra és borára való utalások gyakoriak is a Maecenashoz szóló ódáiban, amelyek könnyedén értelmezhetők elegánsan alulfogalmazott köszönetnyilvánításként (I. 9,7; I. 20,1; vö. III. 1,47; III. 4,22), az utóbbi két passzus, mely a sabinumi birtokra utal, akár általánosnak, avagy semmire sem kötelezőnek is tekinthető. Az első epódosban (25–32), a Maecenashoz szóló nyitókölteményben Horatius csak homályosan utal Maecenas nagyvonalúságára, holott a földbirtoklás mint kontextus óhatatlanul felidéri az olvasóban a birtokot:

*Én kész vagyok harcolni itt s minden csatán,
s barátságod reménye hí,
nem az, hogy ekémnek egyre több igás barom
feszüljön, és hogy nyájamat
Calabriából perzselő hőség elől
Lucaniába hajtsam át,
sem hogy szerény földcském Tusculum mögött
a várfalig terjeszteném.
Jóságod így is túlon túl bőségesen
elhalmozott...*
(Bede Anna fordítása)

A *pluribus* középfok, mely talán így értendő: „több, mint amennyi most nekem van [a birtokomon]”, az egyetlen valódi utalás arra, hogy Maecenas Horatius iránti nagyvonalúsága a földbirtok formáját öltötte. Hasonlóképpen homályos, amit az *Ódák* II. 18,9–14-ben olvashatunk, ahol a költő ismét leszögezi (a Maecenasra való közvetlen utalás nélkül), hogy nincs szűköse annál többre, mint amennyit már kapott:

*Ámde alkotó erő
s hű jellem él itt, és a gazdag eljő
a szegényhez; mást nem is
kérnék az égtől, és a dús barátot
több kincsért nem zaklatom,
elég nekem szép kis sabin tanyám is.*
(Kardos László fordítása)

Ismét egy középfokú melléknév, a *largiora* sugallja azt, hogy a gazdag barát már tanúbizonyságot tett nagylelkűségéről a birtokadományozás formájában, és a gazdag barát kétségkívül Maecenas, habár az összbenyomás ismét homályos és általános. Mint nemrég felhívták rá a figyelmet,¹⁵ az a közvettség, amellyel Horatius a sabinumi birtok adományként való elismerését kezeli, nem pusztán Maecenashoz fűződő viszonyának összetettségéről árulkodik, hanem arra is szolgál, hogy leplezze a patrónus-kliens viszony nyersen materiális mechanizmusait.

A költő hírneve: halhatatlanság és önleértékelés

A költő jövődőlő hírneve megszokott témája Horatius középső és kései költői korszakának (az ódáknak és a leveleknek). Az *Ódák* IV. könyvében e téma különösen komolyan tűnik, talán

egy költői pálya tudatos lezárására, illetve ebből következőleg az emlékezetéről való gondoskodásra való törekvésének köszönhetően, ám az *Ódák* első három könyvében és a *Levelek* első könyvében a költő alig említi e témát anélkül, hogy ne csatlakozna ehhez az önleértékelés valamilyen formája, mely egyike költőnk legvonzóbb önprezentációs stratégiáinak.

A költő jövődő hírnevével közvetlenül szembesülünk a legelső ódában (I. 1,29–36):

*Engem, lásd, a babér, bölcs fejek éke tesz
istenné, s a szatír- s nimfahad illegő,
könnyed tánca emel túl a tömeg körén,
míg a halk fuvolat zengeni engedi
Euterpe kegye, s a szűz Polyhymnia
el nem fojtja a lágy lesbosi lantokat.
Iktass engemet is lantosi sorba, s a
mennybolt csillagait verdesi homlokom.*

(Kardos László fordítása)

Az istenekkel való barátság, a Múzsák pártfogása és a törekvés, hogy bekerüljön a lírikusok klasszikus kánonjába – igazán magasra törő elképzelések, ám kilóg a lóláb: a költő, úgy mond, a feje búbjával fogja verdesni a csillagokat. A kontextushoz nem illően szó szerinti kép ez, amely azt sugallja, hogy a dolognak csúnya fejfájás lesz a vége. Láthatjuk: a magas igények leértékelése hozzátartozik Horatius efféle önreklámjaihoz.

Hasonlóképpen kétélű Horatius híres képe, melyben önmagát hatyúként ábrázolja az *Ódák* II. könyvének utolsó versében. Már megint légi utazásról van szó, és a költő azzal kezdi, hogy önmagát a földi hívságok fölé emelkedő nagy poétikus madárként mutatja be, aki hírneve révén halhatatlanná emelkedik (II. 20,1–8):

*A híg azúrt nem holmi igénytelen
szárnyal szelem majd, mint felemás alak,
látnok létemre, és alatt sem
késlekedem, s az irigy világot,*

*tülnöve rajta, elhagyom. Egyszerű
ősök fiának, kit te nagyon szeretsz,
ó, drága Maecenas, sosem lesz
nékem a Styx vize börtönöröm.*

Ám a vers két középső strófájában ez az emelkedett kép ismét leértékelődik (II. 20,9–16):

*És íme, már-már pikkelyesedni kezd
lábam, s fehérlő hatyú leszek felül,
átváltozom: tíz ujjamat s két
vállamat is sima toll borítja.*

*Hírem nagyobb már, mint Icarus neve,
látván a zúgó Bosporus öbleit,
zengő madárként szállva észak
partjaitól a vad Afrikáig.*

(Körizs Imre fordítása)

A költői hatyú képe a metamorfózis fizikai részleteivel (pikkelyes bőr, fehér haj, pihés ujjak és vállak) itt fülsértően szó szerintivé válik. Választott repülési útvonala is kétséges: az, hogy Icarushoz hasonlítja magát, nem éppen a biztonságos repülés garanciája (vö. *Ódák* IV. 2,1–4), és ez az alkalmasint halálra ítélt hatyú nem éppen a kellemes éghajlat, sokkal inkább a Bosporus hajó-temetője, Afrika sivatagja és Scythia terméketlen tundrája felé fog repülni. Ez meglehetősen sajátos világhír csupán: az említett, gyakorlatilag lakatlan területek a legkevésbé sem civilizáltak, a költészetet megbecsülő helyek. A halhatatlanság újfent komikus fénybe került.

Hasonló megközelítéssel találkozhatunk az *Ódák* III. 30-ban, amely tükörverse az I. 1-nek, ráadásul ugyanabban a metrumban, *sphragis*-, avagy pecsét-költeményét¹⁶ képezve az *Ódák* első gyűjteményének. A II. 20-hoz hasonlóan Horatius e vers kezdetén is nagyszabású igényeket fogalmaz meg a halhatatlanságra: költői emlékműve, úgy mond, maradandóbb lesz, mint a piramisok, és fennmarad addig, amíg maga a római kultúra élni fog. Ám a költemény ezt követően jóval lokálisabb gondolatok felé fordul (III. 30,10–14):

*...s zengik majd, hol a gyors Aufidus elzuhog
s gyérvízű Daunus földművelők népén
országolt, hogy aki semmiből égre tört,
én szabtam görögök mértékére latin
verseket legelőbb.*

(Kosztolányi Dezső fordítása)

Szemben a II. 20-ban mégoly kétes módon kifejezett világhírral, Horatius itt saját szülőföldjének folyóját és mitikus királyát nevezi meg: pályafutása és fölemelkedése szülőföldjének szűk régiójában lesz híres, ami elegáns inverziója annak a bevett toposznak, hogy a költő műve hírnévhez juttatja amúgy marginális szülővárosát (vö. pl. Vergilius és Mantua, *Georg.* III. 12–15, vagy Propertius és Assisi, *Prop.* IV. 1,125–126), ami komikus módon azt sugallja, hogy azt (kizárólag?) az Isten háta mögött fogják értékelni a helyi rajongók. A nagy igényeket már megint aláássa a humor.

Az önleértékelések sorozatában az utolsót a *Levelek* első könyvének záró versében találjuk. Itt a költő a leveleket tartalmazó könyvet komikus módon rabszolgafiúhoz hasonlítja, akit a piacon prostituálnak, illetve árulnak. A fiú/könyv el fogja veszteni római népszerűségét, majd vidékre exportálják, kevésbé körültekintő használatra (I. 20,10–13):

*Rómának kedves leszel addig, amíg fiatal vagy.
Ám ha sokak keze elnyúzott, a tömegbe kerülsz, és
por lep. Tán tunya könyvmolyokat táplálsz a magányban,
tán Uticába szaladsz, tán rabnak Ilerda fogad be.*

Itt az *Ódák* II. 20 világhírének komikus verzióját láthatjuk: a fiú/könyv nem csillogó-villogó és romantikus helyszínekre kerül, hanem szökött rabszolgaként vagy éppen egy fegyencbanda tagjaként két marginális, fejlődő városba Észak-Afrikában és Hispániában, melyek Augustus alatt nőnek nagyra. Végül a fiú/könyv azt a felszólítást kapja, hogy adja meg potenciális vásárlóinak szerzője leírását (I. 20,19–28):

*Hogyha szelíd napfény figyelő füleket hoz elébed,
mondd el, hogy szabadult rabszolga szülötte, szegény sors
részes, fészkenél tollam kijjebb teritettem,
és amivel rangom kevesebb, pótoljad erényben.
Kedvelnek főembereink békébe-csatába,
apró testü vagyok, napbarnított, hamar őszült,
gyors haragú s éppoly gyorsan békülni kívánó.
És ha talán koromat kérdik, tudhatja akárki:
épp négyszer tizenegy telet értem meg, hogy a székre
Lollius – új konzul – társát Lepidus bevezette,*
(Bede Anna fordítása)

A költői levelek fesztelenebb közegében jól megfigyelhető a nyilvánvaló ironia, amellyel a költő az ódáiban önmagával kapcsolatban megfogalmazott nagyszabású igényeket kezeli:¹⁷ a fészkekhez képest túl nagy szárnyak bizonyosan a II. 20 költő-hattyújának képét elevenítik fel játékosan, a Horatius valódi életkorára és születésnapjára helyezett hangsúly pedig a halhatatlanságra való lírai igénybejelentések aláásása: eszerint a költő igazából valóságos és halandó személy, aki tökéletesen illeszkedik a római consularis időszámítás hagyományos keretébe. Ez a dátumformula, amellyel a levelek e könyve véget ér, szellemesen játszik rá a római annalsztikus történetírás könyveinek kezdetén álló dátumozásra, alkalmasint azt sugallva, hogy a *Levelek* első könyve a költő római életének valamiféle komikus krónikája.

A feladott és visszanyert költészet

Végül Horatius kései korszakának néhány olyan paradox megállapítását szeretném megvizsgálni, amelyekben költői *sermó*-ban jelenti be, hogy amit ír, az egyáltalán nem költészet, illetve a lírai költészethez való visszatérése kezdetén, az *Ódák* IV. könyvében leszögezi, hogy valójában a szerelemhez tér vissza. A *Szatírák* első két könyvében a költő a jóval kollokvialisabb *sermo*-formát a költészet prózához közeli formájának látja (*Szatírák* II. 6,17: *saturis musaque pedestri*, „gyalogos műzsám s a satírámm”, ford. Bede Anna), és úgy vélekedik, hogy ő nem „szabályos” költő (I. 4,39–44):

*...én legelőbb magamat zárom ki azok seregéből,
kikre a „költő” név illik. Sose mondd, hogy elég csak
verssorokat szerkeszteni, és sose hidd, hogy a köznép
nyelvezetén írok, mint jómagam is – csupa költő.
Am akiben szellem van s isteni láng, kinek ajkán
nagy dolgok zengnek, neki add e nevet jutalomként.*
(Bede Anna fordítása)

Itt tehát a *sermo* nem „valódi” költészet, és a verses forma nem elegendő ahhoz, hogy „szabályos” költők legyünk; a szövegösszefüggésben mindez Ennius és a hozzá hasonlók emelkedett és valóban költői nyelvvel van szembeállítva (I. 4,56–62).

Még tovább megy a *Levelek* első könyvének nyitányában (I. 1,7–12):

*Mintha fülemben ilyen hang csengene: „Mondd, mit
akarsz még?
Fogd ki poroszka gebéd, mert fölbukfencezel egyszer,
párját kilehellve kidől, s téged kikacagnak.”
Elhagyom íme a versírást, s minden hiúságot.
Teljes erőmből azt kutatom, mi a jó, mi az illő;
nem-múló kincset gyűjtök, késői koromra.*
(Bede Anna fordítása)

Itt a költő azt állítja, hogy föladja a versírást. A *cetera ludicra* jelezheti azt, hogy amire gondol, nem több, mint hogy a „frivolabb”, de ugyanakkor költőibb *Ódák* műfajáról a *Levelek* jóval komolyabb, filozófiai műfajára vált – ez egybecseng azzal, ahogyan a *Szatírák*ban is szembeállítja egymással a *sermót* és a „valódi” költészetet. Úgy tűnik, ezt támasztja alá a *Levelek* II. 2,141–144:

*Úgy illik, hogy a szórakozást lassan befejezzük,
s átadjuk játékszereinket a kisgyerekeknek.
Szép szavakat ne vadásszunk hát mi latin fuvolával:
próbáljuk meg az élet igaz ütemét kitanulni.*
(Körizs Imre fordítása)

Am a *Levelek* I. 1, 10-ben a *versus* kifejezés mintha azt sugallná, hogy *mindenféle* költészetet visszautasít, tehát nem egyszerűen arról van szó, hogy kinőtt a lírai költészet fiatalos gyönyöreiből. Hogy e megállapítást mennyire kell komolyan venni, máris egyértelművé válik a versen belül: nemcsak hogy egy

Lakomázó férfi egy késő köztársaságkori márványreliefen. Egyes elképzelések szerint Horatiust ábrázolja. Kr. e. 1. század második fele (Boston, Museum of Fine Arts)

aformizmaszerűen jól megformált hexameterben fogalmazódik meg, hanem (mint kommentátorok felhívták rá a figyelmet) a filozófiai tanulmányok új, „nem-költői” projektjét olyan fogalmakkal írja körül, amelyek könnyedén átvihetők a költészet területére: a *condo* és a *compono* igék nem pusztán a filozófiai bölcsesség tárolására, hanem a „teljesen” lírai költészet komponálására is használhatók (*Levelek* I. 3, 24: *condis amabile carmen*, II. 2,91: *carmina compono*).¹⁸

A *sermo* és a valódi költészet szembeállítása visszatér a *Levelek* II. 1-ben. A római közemberek között kitört versírási divattól lesújtva Horatius itt kísértésbe esik, hogy visszatérjen a lírai költészethez, amelyet elhagyott (II. 1,109–13):

*Ifjak s tisztos apák mind verseket írni akarnak,
lombkoszorús fővel vacsoránál dalt recitálnak.
Én magam is hányszor mondtam: többet sose írok,
Parthusnál hazugabb lettem! Hajnal se hasad még,
s én már virgoncan papírért, tollért kiabálok.*
(Bede Anna fordítása)

Ismét nehéz szó szerint venni Horatiustól azt az állítást, hogy nem ír verseket: akárcsak a *Levelek* I. 1-ben, elegáns *sermója* nagyon is *versus*. Ugyanez igaz az *Ars poeticára*, ahol (306) arra vállalkozik, hogy versben tanítja meg, hogyan kell költővé válni, holott „ő maga semmit nem ír” (*nil scribens ipse*). Későbbi *sermó*iban Horatius egészen nyilvánvalóan játszik a „költő” eszméjével: az egyik értelemben feladta a hagyományos költészetet, különösen a lírai költészetet, amelyért pedig elismerik, és visszatért a „nem költői” *sermó*hoz, ám a lemondás bejelentése maga is elegáns versben kerül megfogalmazásra, amely olyan költői eszközöket vesz igénybe, mint például a kétértelmű metafora.

Hasonló játékosággal vall Horatius saját költői tevékenységéről abban a fohászban, amellyel az *Ódák* IV. könyve kezdődik (IV. 1,1–8):

*Régen félbe maradt a harc,
Vénusz, s új csata kell? Jaj, könyörülj, ne bánts!
Mégváltoztam azóta, hogy
királynőm a kegyes Cinara volt. Csodás
vágyak szívtelen anyja, te,
hagyj el, gyöngye igád ezt a kemény nyakat
így, ötven fele, már töri!
Távozz! Hisz csalogat s kérlel az ifjuság!*
(Körizs Imre fordítása)

Ez a részlet – a *militia amoris* meghitt elégikus allegóriájával – úgy mutatja be a költőt, mint aki ismét beleveti magát a szerelmi harcokba. Az *Ódák* utolsó könyvéhez írt eme programnyilatkozat súlyosan félrevezető: jóllehet e költemény végén Horatius megvallja szerelmét egy Ligurinus nevű fiú iránt,

akit egy másik rövid versben (IV. 10) is vágya tárgyaként szólít meg, és két további vers is utal erotikus elemekre (a IV. 11 lakomára hívja Phyllis hetérát, a IV. 13 pedig a szerelemhez már túl öreg Lycét szólítja meg), az *Ódák* utolsó könyve olyan kérdésekre összpontosít, mint Horatius saját költői helyzete a *Carmen saeculare* után, a nagy tettekről, különösen a haditettekről való megemlékezés, illetve Augustus és dinasztiajának dicsőítése. Még a nyitó vers erotikus irányultságának is tulajdonítható politikai dimenzió: Horatius arra kéri Venust, hogy menjen el az ifjú Paullus Fabius Maximus házába, aki – mint erre meggyőzően rámutattak – talán épp ekkoriban készült feleségül venni Marciát, Augustus unokahúgát.¹⁹ Az *Ódák* világhoz mint a szerelem világához való visszatérés csak látszólagos: ha a Ligurinus iránt érzett pederasztia szenvedély vissza is téríthetné Horatiust lírai personájához, a „római Alkaioshoz”, párhuzamot képezve Alkaios szenvedélyével Lykos, a fekete szemű fiú iránt (*Ódák* I. 32,11–12), ám a Cinara nevű hetéra alakja nem az *Ódák*ból való, hanem későbbi költészetéből, ahol ifjúságának erotikus szenvedélyét hivatott megjeleníteni (*Ódák* IV. 13,21; *Levelek* I. 7,28; I. 14,33). A vers ismét saját olvasóival játszik: az *Ódák* korábbi könyveinek könnyedebb témáihoz való visszatérés, amire számítunk, legjobb esetben is csak részleges, és az *Ódák* IV. 1, miközben megteszi a korábbi témákhoz való visszatérés gesztusát, valójában finoman előrevetíti az utolsó lírai könyv eltérő hangfekvését.

Láthatjuk tehát, hogy az önreprezentáció különféle típusaiban Horatius a kétértelműség és ködösítés, ötleértékelés és humor, játékoság és félrevezetés stratégiáit kombinálja. Az egyik legnyilvánvalóbban „önéletrajzi” antik költő művei valójában az önreprezentációk gondosan árnyalt és gyakran szellemesen félrevezető sorozatát nyújtják – próbára téve, de szórakoztatva is olvasóit.

Tamás Ábel fordítása

Szakirodalom a további tájékozódáshoz

Horatius egyes szám első személyű megnyilatkozásainak hagyományos életrajzi megközelítését jól példázza Fraenkel 1957, miközben joggal szkeptikus a költőről szóló ókori életrajzi hagyomány informatívát illetően; Fraenkel kezdeményezését viszi tovább Levi 1997. A manapság születő munkák java része jóval árnyaltabb: szerzőik azal érvelnek, hogy az ilyen megállapításokat különféle retorikai és poétikai stratégiák befolyásolják (Davis 1991; Oliensis 1998; Schmidt 2002), illetve életrajzi vonatkozásban a megfelelő szkepszissel kell kezelni őket (lásd különösen Horsfall 1998, akinek megközelítése közel áll az általam itt választotthoz). Hasonló komplexitást mutatnak azok az elemzések, amelyek a görög lírai hagyomány „én”-hangját veszik górcső alá (amelyre Horatius épít az *Ódák*ban; lásd pl. Lefkowitz 1991 és Slings 1990); akárcsak azok, amelyek a római szatíra egyes szám első személyű hangját vizsgálják a horatiusi *Szatírák* vonatkozásában (lásd pl. Anderson 1982 és Muecke 2007).

Jegyzetek

A fordítás az OTKA K 77426 számú pályázat keretében készült.

- 1 Magukhoz az eseményekhez vö. Nisbet 2007, a belefoglalás stratégiáihoz lásd pl. Oliensis 1998.
- 2 Lásd pl. Horsfall 1998, 46, hivatkozással Lefkowitz 1981-re.
- 3 A „valóságéffektusról” (*effet de réel*) lásd Barthes 1968.
- 4 Lásd pl. Horsfall 1998, 47.
- 5 Lásd röviden Horsfall 1998, 46.
- 6 Lásd különösen Schmidt 2002, 180–181, aki a fa ledőlését Kr. e. 33-ra teszi.
- 7 Brutus és Cassius. (A szerk.)
- 8 A részletekhez lásd Horsfall 1998, 46, 38. jegyzet.
- 9 Vö. Horsfall 1998, 46, aki ehhez hasonlóan értelmezi.
- 10 Lásd Nisbet 2007.
- 11 Du Quesnay 1984 több politikai utalást igyekszik találni, mint amennyit általában el szokás ismerni.
- 12 Lásd Nisbet 2007.
- 13 Lásd Harrison 2007.
- 14 Lásd Bradshaw 1989; Nisbet 2007 persze helyesen teszi, hogy nem kérdőjelezi meg az adományt.
- 15 Lásd Bowditch 2001.
- 16 A *sphragis* egy-egy antik verseskönyv utolsó, sokszor a költői hivatást tematizáló darabja. (A szerk.)
- 17 Lásd Harrison 1988.
- 18 Lásd Mayer 1994, *ad loc.*
- 19 Lásd Bradshaw 1970; Nisbet 2007.

Bibliográfia

- Anderson 1982: Anderson, W., *Essays on Roman Satire*, Princeton, 1982.
- Barthes 1998: Barthes, R., „L’effet de réel”: *Communications* 11 (1968) 84–89.
- Bowditch 2001: Bowditch, P. L., *Horace and the Gift Economy of Patronage*, Berkeley, 2001.
- Bradshaw 1970: Bradshaw, A., „Horace, Odes 4.1”: *The Classical Quarterly* 20 (1970) 142–153.
- Bradshaw 1989: Bradshaw, A., „Horace in Sabinis”: *Deroux, C., Studies in Latin Literature and Roman History*, Bruxelles, 1989, 160–186.
- Davis 1991: Davis, G., *Polyhymnia: The Rhetoric of Horatian Lyric Discourse*, Berkeley, 1991.
- Du Quesnay 1984: Du Quesnay, I. M. Le M., „Horace and Maecenas: the Propaganda Value of *Sermones* 1”: Woodman, A. J. – West, D. (szerk.), *Poetry and Politics in the Age of Augustus*, Cambridge, 1984, 19–58.
- Fraenkel 1957: Fraenkel, E., *Horace*, Oxford, 1957.
- Harrison 1988: Harrison, S., „Deflating the *Odes*: Horace *Epistles* 1.20”: *The Classical Quarterly* 38 (1988) 473–476.
- Harrison 2007: Harrison, S., „Town and Country”: Harrison, S. (szerk.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge, 2007, 235–247.
- Horsfall 1998: „The First Person Singular in Horace’s *Carmina*”: Knox, P. E. – Foss, C. (szerk.), *Style and Tradition: Studies in Honour of Wendell Clausen*, Stuttgart–Leipzig, 1998, 40–54.
- Lefkowitz 1981: Lefkowitz, M., *The Lives of Greek Poets*, London, 1981.
- Levi 1997: Levi, P., *Horace: A Life*, London, 1997.
- Mayer 1994: Mayer, R., *Horace. Epistles Book 1*, Cambridge, 1994.
- Muecke 2007: Muecke, F., „The Satires”: Harrison, S. (szerk.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge, 2007, 105–120.
- Nisbet 2007: Nisbet, R., „Horace: Life and Chronology”: Harrison, S. (szerk.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge University Press, 2007, 7–21.
- Oliensis 1998: Oliensis, M., *Horace and the Rhetoric of Authority*, Cambridge, 1998.
- Schmidt 2002: Schmidt, E. A., *Zeit und Form: Dichtungen des Horaz*, Heidelberg, 2002.
- Slings 1990: Slings, S. R. (szerk.), *The Poet’s ‘T’ in Archaic Greek Lyric*, Amsterdam, 1990.

Hegy W. György (1965) történész, adjunktus az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékén. Kutatási területe az archaikus Görögország és a római köztársaság története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Ősök, maszkok, utódok. A pompa funebris Rómában* (2009/3–4).

A külső munkatárs Maecenas politikai pályafutása

Hegy W. György

Maecenas feltűnő figurája lehetett a Kr. e. 30-as évek Rómájának, és biztosan kihagyhatatlan szereplője – mellékszereplője – az ókortudomány számos területének: az irodalomszervezés, a Maecenas-kör és az ide tartozó költők, a polgárháború utolsó szakasza, valamint a principátus első évtizedei, Augustus társadalom- és káderpolitikája, az *amicitia* (barátság) és a *patronatus* témaköre – és a sor még hosszan folytatható. Ez a rövid írás politikai szerepének néhány kérdésével foglalkozva igyekszik Maecenas alakját felvázolni, megpróbálván kiléptetni őt egy rövid időre az Augustus- és Horatius-monográfiák „kötelező” fejezeteiből.

Az aktív politikus

Maecenas 44-től kezdve ott áll az ifjú Caesar, a későbbi Augustus mellett, nála régebben – már Apollóniában – csak Agrippa és Salvidenus csatlakozott az apai örökségért elinduló Octavianus mellé.¹ Ekkor még Maecenas is fiatal, nem több 27 évesnél, de valószínűleg csak egy-két évvel idősebb Octavianusnál.² Ha jól értjük és megbízható Nikolaos Damaskénos értesülése,³ akkor C. Maecenast apja, Lucius vitte Octavianus táborába, az ő tanácsadói szerepét vehette át a későbbiekben. Salvidenusnak fontos szerepe van az első években, ekkor még ő kapja a jelentősebb katonai feladatokat, de 40-ben felajánlván Antoniusnak szolgálatait elárulja barátját, aki a senatussal elítélteti és kivégezteti. Agrippa pedig mind a kortársak szemében, mind a mi múltképünkben Maecenas párja, ellentéte, riválisa: ők ketten Octavianus legfontosabb barátai,⁴ akik nélkül nem szerezhette volna meg a hatalmát.

Maecenas politikai tevékenységéről 40-től vannak adataink. A Philippi utáni években a birodalom sorsát számos megegyezés, házassággal megpecsételt szövetség alakította, ezekben Maecenas kulcsszerepet játszott. Ott volt a brundisiumi egyezmény megkötésénél (40), amely békét teremtett a már-már egymásnak eső Antonius és Octavianus között, így szerepe lehetett Antonius és Octavia házasságában is. De néhány hónappal korábban Octavianus és Scribonia házasságának előkészítését biztosan ő intézte. Ez a kapcsolat a Szicíliát megszállva tartó Sextus Pompeiushoz való közeledést szolgálta, akivel 39-ben egyeznek meg a triumvirek Misenumban. Sem a házasság, sem a megegyezés nem hoz tartós megoldást a Pompeius hajóhada által szorongatott, éhező Itália, illetve Octavianus számára. Pompeius legyőzéséhez még Agrippa katonai sikereit megelőzően diplomáciai lépésekre is szükség van: Maecenasnak is köszönhetően Tarentumban újabb megegyezés születik Antoniusszal (37).⁵

Az Antoniustól szerzett támogatás, a roppant erőfeszítések árán felállított újabb hajóhad, valamint Agrippa hadvezéri tehetsége együttesen már elegendő a katonai győzelemhez (Naulochus, 36 szeptembere). Octavianus – ügytelenségével komolyan veszélyeztetve a hadjárat sikerét – személyesen is részt vesz a hadműveletekben, és Maecenast küldi vissza Rómába, mikor a nyár eleji kudarcok hírére feszültté válik a helyzet a városban.⁶ Ezt a feladatot, amelyet forrásaink a *praefectus urbi* hivatallal írnak le,⁷ Maecenas minden intézményes forma (*magistratura*) nélkül látta el,⁸ csak

irányította a várost a hatalom birtokosának távollétében. Ugyanezt a feladatot végzi el Actium,⁹ pontosabban az azt követő egyiptomi hadjárat idején (31–30). Ekkor felderít és felszámol egy Octavianus elleni összeesküvést, amelyet a bukott triumvir fia, Lepidus szervez. Ezeket a konkrét feladatokon kívül tudunk pénzfelhajtó szerepéről: Plinius (*Természetrész XXXVII. 10*) írja, hogy rettegtek a pénzbekötések során használt békáját (pecsétjét) – le kellett nyelniük a békát, mondhatnánk mi. Továbbá Agrippával együtt rendelkezett Octavianus pecsétjének másolatával, hogy betekinthesse a senatussal folytatott levelezésébe.¹⁰

Maecenas 30-as évekbeli működésének itt csokorba szedett elemei sokat elárulnak a politikai hatalmáról, lehetőségeiről és képességeiről. Mindegyik feladat közös jellemzője a kényesség, megoldásuk különleges diplomáciai képességeket igényelt: barátja érdekeit ellenséges környezetben, Octavianusra joggal gyanakodó tárgyalópartnerekkel szemben képviselve kellett a legjobb megoldást megtalálnia. Továbbá ezek rendkívül fontos feladatok, amelyek mind a Maecenas képességeibe, mind a hűségébe vetett teljes bizalmat tükrözik. Ezek a „diplomáciai” küldetések döntőek, hiszen már önmagukban kirajzolják az Octavianus-tábor stratégiájának egyik fő vonását: Antonius és Sextus Pompeius egymástól való elszigetelését. Bizonyos esetben még ellenfélként is, mint a 37-es év furcsa manőverei mutatják. Maecenas – ha Appianos nem értette félre forrását¹¹ – nyár elején Athénbe utazik, hogy hajókat szerezzen Antoniustól a szicíliai háborúhoz. Antonius 300 hajóval meg is érkezik Tarentumba, de ekkor furcsa, sértő időhúzás következik Octavianus részéről, aminek legvalószínűbb magyarázata, hogy 300 hajó és Antonius együtt már túl sok: Octavianus egyedül akar győzni Szicíliában. Lepidustól, aki hívására több legióval megjelenik a szigeten, nem fél, de Antoniuszal, az igazi ellenféllel szemben nem veszíthet teret nyugaton, hajóira szükség van, de rá nem. Az így kialakult konfliktust kell majd Maecenasnak Octavia hathatós segítségével elsimítania: erről a második, már Dél-Itáliába vezető útjáról szól az „Iter Brundisinum” (Horatius, *Szatírák* I. 5). Az eredmény: a béke helyreáll a sógorok között, Octavianus kap 130 hajót, Antonius pedig keletre távozik, a parthus frontra egy húszezer gyalogosról szóló soha be nem váltott ígérettel a zsebében.¹²

Nagyon fontos jellemzője Maecenas tevékenységének az informalitás. Minden esetben hivatali felhatalmazás nélkül, mint Octavianus barátja, bizalmasa jár el. Ez mozgásteret teremt a hatékony feladatmegoldáshoz Maecenas, de Octavianus számára is: feszült viszonyát a *res publicával*, az „alkotmányossággal” Maecenas működése így kevésbé terhelte meg. Erre az informalitásra talán a legérdekesebb példa a Lepidus-féle összeesküvés egy epizódja. Míg az elfogott Lepidus-fiút őrizet alatt Octavianushoz küldi, a szintén megvádolt édesanyját kezes állításának kötelezettsége mellett küldeni a fiú után (nem akar durván fellépni egy tekintélyes *matrona*, ráadásul Brutus nővére ellen), de ez a jogi procedúra már a *consul (suffectus)* gondja. Így számol be az esetről Appianos, miközben Velleius Paterculus nem említi sem az anyát (csak a férjét a halálba bátran követő feleséget¹³), sem a vádlott elküldését Octavianushoz, mintha maga Maecenas tett volna pontot az ügy végére. Ugyanakkor Velleius nagy hangsúlyt fektet az összeesküvés diszkrét és hatékony kezelésére: és míg a részletekben inkább különbözik a két forrás, ez a „diszkrét hatékonyság” már Appianosba is illene.¹⁴ A rendkívüli és nagy súlyú, továbbá kényes ügyek, amelyek gyors és különleges beavatkozást igényeltek, Maecenasra tartoztak, aki ilyenkor mintegy előlépett a *magistratusok* (tisztségviselők) háta mögül, ahová rögtön vissza is húzódtott, amint megtehette. A magánemberként való cselekvésnek, illetve Maecenas képességeinek és lehetőségeinek megvoltak a korlátai is. Az actiumi csata után az Itáliába visszavezényelt és leszerelt legiók lázongani kezdtek. Octavianus először Agrippát küldi haza, ugyanis – ahogy Cassius Dio fogalmaz – félt, hogy Maecenas lovagi rangját a katonák kevesellni fogják. De a katonák és *consularis* (consuli rangot elért) Agrippa sem elegendő, néhány napra

Iuvenalis I. 64–67

...Midőn elterpeszkedve, akár egy
Maecenas, a csaló közelít hat-szolga-cipelte
hordszékén, jobbról-balról széthúzva egészen
függönyeit...

Muraközy Gyula fordítása

Elégiák Maecenasra, 11–50

Összekötött a közös mult Caesar harcai közben,
s Caesar harcai közt tett közös eskü szava.
Etruszk vérü király-ivadék, a kegyes szívü Caesar
jobbkeze, őrt álltál Róma nyugalma felett.
Oly nagy hírü barát szeretett, nagy volt befolyásod,
ártani, úgy hitték, semmi se tud tenedek.
Phoebus s bölcs Pallas művészetüket neked adták,
büszke lehet rád ez, büszke maradhat amaz.
Messze kíválik az indus jáspis a szürke fővenyből,
melyet a hullám ver távoli partok ölén.
Közvetlen voltál, öved oldva, s ezért, ha szapultak,
cáfolatul szolgált egyszerű nyílt modorod.
Így azok éltek, akikkel aranykor Szüze velük járt,
míg ki nem üzték őt egykor a „jóöviük”.
Rosszmájú, téged mit bánt oldott tunicája,
mit vétett neked az, hogy ruharánca lazább?
Nem volt Caesar támasza, város gondviselője?
Utcád rendjét nem biztosította talán?
Sűrű éjjeleken ki rabolt ki, ha növel időztél,
volt-e ki mellednek durva vasat szegezett?
Még nemesebb tett, hogy diadalmenetet sose kívánt,
s az, hogy a nagyságtól visszavonult, nemesebb.
(...)
Mit tett hát e halott? Augustus hű katonája
volt és tisztaszívü társa, kegyes, de vitéz:
ezt tanúsítja Pelorus szirtje, halak sokasága,
ellen-gálya felé üszköt amint hajított,
majd makedón földön hősként láthatta Philippi,
most amilyen békés, akkor olyan hevesen,
majd, hogy a víg tengert ellepték nilusi bárkák,
hős volt mindenhol, hős a vezérik előtt,
futva hanyatt-homlok le Kelet katonái nyomában
mígnem a Nilusig ért, úgy megijedt a vezér.
Béke köszöntött be, s nyugalom könnyít eme sorson,
illik a győzőhöz bármí, ha Mars lepihen.

Lakatos István fordítása

Maecenas epigrammája Horatiushoz

*Jobban, mint a hasát ha nem szeretne,
Flaccus, téged a régi cimborád, hát
karcos lenne, akár a rossz borod volt!*

Kőrözs Imre fordítása

Maecenas 1. fragmentum

*Tedd bénává kezem-lábam –
tedd bénává csípőmet,
tégy púpossá, rajta bátran,
fogaim porrá törhet'd,
csak életem el ne vesszen,
eltűröm azt a keresztet*

Sárosi Gyula fordítása

magának Octavianusnak is haza kell térnie. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy a villámlátogatásra télen, a hajózhatatlan tengeren átkelve vállalkozik.

Mivel Maecenas működéséről kevés konkrétumot tudunk, érdemes felidézni a Lepidus-ügy mellé egy Tacitus (*Évkönyvek* II. 39–41) által részletesen bemutatott akciót, amelyet a forrásainkban Maecenas utódjaként megjelenő Sallustius Crispus¹⁵ bonyolít le Tiberius számára mintaszerűen. Miután Postumus Agrippát meggyilkolták, Agrippa volt szolgája urának szerepébe búj, és Agrippaként járva a városokat lázadást szított. Mivel nyíltan fellépni egy szélhámós és szolga ellen (s ezáltal komolyan venni) kínos lenne, Tiberius Sallustius Crispusra bízta az ügyet. Ő két cliensét – ilyen funkcióban kell, hogy ilyen feladatokra alkalmas clienseink is legyenek – beépíti az ál-Agrippa környezetébe, akik a megfelelő pillanatban minden felhajtást kerülve elkapják a Tiberiusnak gondot okozó embert.

Róma és Itália irányítása Octavianus távollétében két elemre osztható. Egyrészt a politikai elit köztársaság- vagy Antonius-párti részének az ellenőrzését, a Lepidus-féle esetek megelőzését, illetve kezelését jelentette, másrészt a városi plebs féken tartását. Maecenas sikerességéről csak forrásaink hallgatása tanúskodik (nem hallunk olyan kudarcról, mint a leszerelt katonák esetében), valamint az a népszerűség, amelyet Horatius érzékeltet (kétszer is kitér rá): a színházi közönség tombolva üdvözli a felgyógyult Maecenast. Fontos, hogy ez éppen 29-ben történik, tehát kormányzósága végén. Ennek a munkának jelentős része Róma közbiztonságának megőrzése vagy helyreállítása volt – lényegében ezt az egyetlen konkrétumot említik a Maecenas érdemeit soroló, ismeretlen szerző(k)től ránk maradt elégiák (*Elegiae in Maecenatem*).

A kezdetektől feltételezhető, és egészen 31-ig meghatározó eleme Maecenas Octavianusért végzett munkájának a támogatók szerzése, a közvélemény befolyásolása. Még 44-ben elkísérhette Octavianust a veteránkolóniákba tett körútján, hozzájárulhatott a vállalkozás (Octavianus pozícióhoz juttatása) indulótőkéhez – ilyen következtetéseket lehet levonni¹⁶ néhány elszórt adat alapján.¹⁷ Ide kapcsolható természetesen legismertebb tevékenysége, az irodalomszervezés is,¹⁸ de a személyes fellépés, a kapcsolatépítés, a klientúra folyamatos bővítése és szervezése talán még fontosabb volt. Róma és Itália lakosságának a 30-as években számos kényszerű intézkedést, például nagyon súlyos különadókat kellett elszenvednie, és hogy a folyamatos lázongás nem fordult át Octavianus hatalmát megrendítő lázadássá, nemcsak a (szintén lázongó) legióknak, hanem azoknak a saját közönségükben tekintélyes embereknek is volt köszönhető, akikkel el lehetett fogadtatni Octavianus személyét és politikáját.

44 és 29 között több olyan év is van, amelyről nincs értékelhető információnk. És a hiányzó időszakok közül a legérdekesebb a *proscriptio*, az Itálián végigsöprő leszámolás időszaka (43–42). Az ember Horatiust olvasva könnyen megkedvelheti Maecenast, így nehezebb mérlegelni érintettségét a vérengzésben. Forrásaink hallgatása megint nagy súllyal esik latba. Bár Appianos az ifjú Lepidus elfogatása kapcsán inkább ellenséges hangot üt meg Maecenasszal szemben, a *proscriptiók*kal kapcsolatban nem említi. Cassius Dio (LV. 7,2) – bár egy későbbi időszakkal kapcsolatban – úgy beszél róla, mint aki igyekezett gátat vetni Augustus vérszomjának, de az erről szóló történetet nehéz hitelesnek tekinteni. Seneca (*Erkölcsei levelek* XV. 114,7) véleménye már megbízhatóbbnak tűnik, aki sok kritika között megemlíti: Maecenas kerülte a vérontást. Ugyanakkor Maecenas, mint ingatlanai és pártfogói tevékenysége, valamint a római plebs körében élvezett népszerűsége mutatja, óriási vagyonnal rendelkezett. Míg hajdani előkelő őseiről sokszor hallunk (bár mindig ugyanazt), közvetlen felmenőiről csak egy-két bizonytalan említésünk van, még nemzetségnevét sem ismerjük.¹⁹ Erre a nagy vagyonra tehát csak saját maga tehetett szert, és ha vér nem is tapadt a kezéhez, valamiképpen haszonélvezője volt a meggyilkoltak birtokainak. A későbbiekben természetesen minden bizonnyal jól kamatoztatta (például) az ingatlanpiacon az első kézből származó értesüléseit, továbbá, mint több forrás²⁰ is kitér rá, a győzelemhez hozzásegített barátja sem volt hálátlan, de a vagyon megalapozását nehéz a *proscriptio* nélkül elképzelni.²¹

A nyugdíjas tanácsadó

A 29 utáni időből egyetlen említés sincs Maecenas politikai tevékenységéről, kivéve az ókori Horatius-kommentátorok egy nyilvánvalóan téves adatát.²² Tacitus²³ ugyanakkor több helyütt is Maecenas visszavonulásáról ír, de a helyek értelmezése, illetve a kikövetkeztetendő időpont megosztja a kutatókat. Már csak azért is, mert Maecenas 29 utáni szerepe az egyik legtöbbet tárgyalt és a szakirodalmat leginkább megosztó kérdés. Fontosságát többek között közismert irodalmi vonatkozása adja: az Augustus-kori költők viszonya a hatalomhoz, Maecenas háttérbe szorulása Horatius ódáinak negyedik könyvében stb.²⁴

Tacitus így tájékoztat:

...Augustus a polgárháborúk idején a lovagrendű Cilnius Maecenast tette meg minden római és itáliai ügy irányítójának (Maecenatem... cunctis apud Romam atque Italiam praeposuit). Később a főhatalom birtokában (mox rerum potitus), a nép nagy száma és a törvényes segítség lassú volta miatt egy volt consult választott, hogy féken tartsa a rabszolgákat és a polgárok közül azokat, akik vakmerőségükben zavargásra hajlamosak, ha nem kell erőszaktól félniük (Évkönyvek VI. 11, ford. Borzsák István).

Augustus 26-ban felújítja a *praefectus urbi* („ezt a nemrég állandóvá tett és az engedelmesség szokatlansága miatt nehéz”) hivatalát, és a történetíró ennek közvetlen előzményeként említi Maecenas megbízatását. A szöveg határozottan elválasztja a polgárháborús időket, amikor Maecenas a *praefectus urbi*hoz hasonlóan helyettesítette a távollévő Octavianust, és a principátus éveit, amikor mások – őket listázza is – töltötték be ezt a szerepkört. Természetesen itt csak a politikai tevékenység egy körülhatárolt köréről van szó, de ez a mindennemű adat hiányával együtt a korai²⁵ nyugalomba vonulást látszik alátámasztani.

A konkrét feladatok hiánya ugyanakkor nem zár ki valamilyen tanácsadói szerepkört a princeps mellett: a fiatalkori barát, ahogy Octavianust, úgy Augustust is elláthatta tanáccsal. Azok a Horatius-helyek, amelyekben a költő a közügyektől akarja asztalához csábítani az államférfit, az említett államügyek tekintetében kellően általánosak ahhoz, hogy a birodalom egészének irányításában való részvételt jelenthessék. Propertius kedves szemtelensége (III. 9) – én ugyan nem írok eposzt, de te (Maecenas) sem tevékenykedsz államférfiként – is egy, a barátság révén a princepshez, és így a hatalomhoz közel álló, de már feladatokat nem vállaló patrónust feltételez.

A tanácsosi szerepet látszik megerősíteni a következő Tacitus-hely is:

Így hát Maecenas életében ő [Sallustius Crispus – H. W. Gy.] volt a második, majd az első, kire az uralkodói titkokat rá lehetett bízni; egyebek közt Postumus Agrippa meggyilkolásáról is tudott; élemedett korában inkább a princeps barátságának látszatát tartotta meg, mint a befolyást. Ez történt annak idején Maecenaszal is: a végzet rendelése, hogy a hatalom ritkán tart örökké, vagy talán csömör fogja el az egyik felet, mikor már mindent megadott, illetve a másikat, mikor már nincs mit kívánna (Évkönyvek III. 30).

Tehát Maecenas 29 után is megőrizte befolyását az államügyekre a princepszel való szoros kapcsolata révén. Nehéz lenne ugyanis úgy értelmezni a szöveget, hogy befolyásának a Tacitus által is említett elvesztését a konkrét feladatokról szóló híradások megszűnéséhez kapcsoljuk.²⁶

De mi miatt következett be (és mikor) Augustus és Maecenas elhidegülése? Érdekes módon a kutatókat általában nem elégíti ki a tacitusi magyarázat, és más megoldásokat keresnek. Az egyik népszerű elképzelés a kegyvesztettség, amit leginkább a 23-as Murena-féle összeesküvéshez lehetne kapcsolni. Az Augustus ellen szervezkedő Murena Maecenas sógora volt, de a Maecenas esetleges érintettségét felhozó Suetonius nem a rokonságot, hanem Maecenas fecsegését említi: feleségének (Murena testvérének) elárulta az összeesküvés felfedezésének titkát (Suet. Aug. 66). Logikus feltételezés, hogy egy ilyen nagy súlyú ügybe – fejek hullottak, és hatására Augustus változtatott káderpolitikáján²⁷ – való belekeveredés megtörhette a Maecenas iránti bizalmat, de épp Suetonius írja néhány sorral feljebb, hogy Augustus barátai (beleértve Maecenast is) életük végéig megőrizhették hatalmukat és vagyonukat. Tacitus sem említi a Murena-ügyet és a fecsegést, mikor Maecenas visszavonulását tárgyalja, Velleius Paterculus pedig Maecenasra nem utal a Murena-ügy taglalásakor. Ráadásul ez a fecsegés túlságosan is paradigmátikus a római barátság szempontjából: az *amicitiának* alapvető eleme a titoktartás, már Enniusnál is.²⁸ Tacitus is éppen azzal definiálja Maecenas, illetve Sallustius pozícióját, hogy rájuk lehetett bízni a legfontosabb titkokat is. Tehát a Murena-ügyben fecsegő Maecenas anekdotája a rokoni köteléket állítja szembe a barátokat kötelező *fidesszel*, márpedig az ilyesfajta szembeállítás túlzottan is jellemző mind a latin, mind a görög példázatokra. Továbbá, mint később még lesz róla szó, Maecenas egyik leghírhedtebb tulajdonsága a nőies elpuhultsága, amelyhez túlságosan is illik egy titok kikuttyogása. Tehát könnyebb a dolgunk, ha az ókori történetyszerkesztés és közhelytár felől magyarázzuk ezt az adatot, mint ha Maecenas életrajzában próbáljuk meg felhasználni. (Maecenas háttérbe szorulásához Horatius verseiben pedig végképp nehezen illeszthető, hiszen a *Levelek* 20-19-re datálható első könyvét még Maecenasnak ajánlja a költő.)

Tacitus a barátság és a hatalom természetével magyarázza Maecenas és Augustus eltávolodását,²⁹ Maecenas hatalomvesztését. Ez az elképzelés persze nehezen illeszthető bele a történeti paradigmák nagy részébe, hiszen nem kapcsolható egyetlen eseményhez, és nem általánosítható például politika- vagy intézménytörténeti síkon, nem értelmezhető – újabb, a szakirodalomból vett példa – a *consilium principis* („császári tanács”) vagy a „princeps lovagi *cohors*” összefüggésében. Ugyanakkor a tacitusi gondolat jól illik a római *amicitia* természetéhez, amelynek alapeleme és fenntartó ereje az ajándékok, szolgálatok folytonos cseréje.³⁰ Ennek megszakadásáról, elhalásáról beszél Tacitus, aki a téma egy másik fontos aspektusára is kitér. Ugyanis úgy tűnik, a legbensőbb barátság is ritualizálva volt a politikai elit körében, vagyis olyan kötelező gesztusok kapcsolódtak hozzá, amelyeknek elsődleges funkciója az lehetett, hogy a kapcsolatot kifelé megjelenítsék. Erre a legjobb példánk, ahogy Cicero az *Államban* leírja Laelius megérkezését Scipióhoz.³¹ Fontos volt az a látszat, amit Augustus gondosan megőrzött.

Az Ara Pacis Augustae részlete a császári ház tagjaival
(Róma, Museo dell' Ara Pacis)

A Maecenas hatalmához, illetve a kiépülő principátuson belüli helyzetéhez kapcsolódó másik kérdés a lovagrendben való megmaradása. Tacitus:

Ő (a lovagrendű Sallustius Crispus) azonban, bár nyitva állt előtte a méltóságok elnyerésének az útja, Maecenas nyomdokain haladva, szenatori tisztség híján is sokakat megelőzött hatalomban, akik diadalmenettel s consulsággal dicsekedtek.³²

A lovagrend bevonását az államigazgatásba (a *populares* régi törekvése, valamint caesari örökség³³) Augustus már nem halogathatta tovább, hiszen a birodalom (új) irányítása szakképzett embereket kívánt. A lovagrend felemelkedéséhez továbbá hozzájárult, hogy a szenatori rend egyes nagy tekintélyű tagjainál egy lovag kisebb veszélyt jelentett a princeps hatalmára (például a kulcsfontosságú Egyiptomot irányítva), valamint személyében is jobban kötődött a princepshez (és kevésbé a senatushoz).³⁴ Ez még fontosabb volt az olyan államigazgatási funkcióval nem rendelkező, de a princeps személyéhez közel álló politikusok esetében, mint Sallustius Crispus. A régi szakirodalom e logikus, alaposan kidolgozott és adatolt gondolatmenete, amit megpróbáltunk röviden összefoglalni, úgy tűnhet, Maecenas esetében is alkalmazható: igazi, nagy és érdekes hatalmat akart, ezért maradt a lovagi rendben, írja a kitűnő és nagy hatású Lyne.³⁵ De ez értelmetlen. Bármennyire helyesek is általában a princepsre és lovagrendű emberekre vonat-

kozó állítások, Maecenas különleges helyzetére nem illenek. Agrippa vajon nem élvezett nagy és különleges hatalmat, mert senator lett, vagy eltávolodott volna emiatt ifjúkori barátjától? Maecenas a szenatori rend tagjaként ugyanúgy lehetett volna nagy hatalmú, bizalmas tanácsadó. Tacitus, egy általánosnak felismert igazság megragadására törekedve, Sallustius Crispus és Seneca (illetve Tiberius és Nero) felől fogalmazza meg Maecenas figuráját. Maecenas és Agrippa nem a principátus tipikus alakjai, ők a polgárháborúhoz, illetve a kezdetekhez, a rendszer kialakulásához tartoznak, ahogy maga Augustus is, csak esetében ez kevésbé feltűnő, mert több mint húsz évvel túlélte barátait. Seneca egyik példázatában (*A jótéményekről* VI. 32,2–4) Augustus felsóhajt, hogy lányunokájának botránja nem fajulhatott volna idáig, ha Agrippa vagy Maecenas még élne – a kortársak és az utókor számára is nyilvánvaló volt tehát kettőjük különleges helyzete.

Velleius Paterculus a Lepidus-összeesküvés kapcsán ad rövid jellemzést Maecenasról:

*Ha a körülmények éberséget kívántak, egyáltalán nem volt aluszékony, hanem körültekintő és tetterős. Amint teendői megengedték, a kényelmes nyugalmat még az asszonyoknál is jobban élvezte.³⁶ Caesar [ti. Augustus – H. W. Gy.] nem kevésbé kedvelte, mint Agrippát, azonban kevésbé tüntette ki (mivel lovagi rangjával megelégedetten élt), s bár többre vihette volna, de ő nem törekedett erre (Velleius Paterculus, *Róma története* II. 88, ford. Hoffmann Zsuzsanna).*

Ebben a megfogalmazásban, bár vannak közös elemek a tacitusi értékeléssel, az *ambitio* hiánya, a szerénység dominál: egyrészt nem kívánt magas kitüntetés, senatori rangot, másrészt, ha szükség volt rá, cselekedett, de ahogy tehetette, az *otiumot* (a pihenést) választotta.³⁷ Megjelennek itt – az *ambitio* hiányának kiegészítése- és magyarázataképpen – Maecenas ókori megítélésének egyes alapelemei is: az aluszékonyság, a nőies vonások, az *otium* kedvelése. Amelyeket számos más rokon vonással bővíthetünk, például az erősen kritikus Seneca, de az államférfit (valamint katonát, irodalmárt és életművészt)³⁸ dicsőítő *Elegiae in Maecenatem* alapján is. Maecenas nagyon hamar, talán már életében a különleges, a szélsőséges szokások példája lett:

*Maecenas életmódja ismeretesebb annál, hogy most elmeséljem, hogyan sétált, milyen finnyás (delicatus) volt, mennyire szeretett szem előtt lenni, mennyire nem akarta, hogy bűnei rejtve maradjanak (...) mindig leeresztett tunikával járt-kelt a városban. Hiszen akkor is, amikor Caesart helyettesítette távollétében, fityegő tunikában adta ki a jelszót. (...) Hogy mikor javában tombolt a polgárháború, s a város rettegésben és fegyverben állt, ez kísértette magát két heréltel, akik mégis inkább voltak férfiak, mint ő (Seneca, *Erkölcsei levelek* XV. 114,4–6, ford. Kurcz Ágnes).*

Járás, öltözködés, kíséret, a nyilvánossághoz való viszony, nőiesség, a katonás attribútumok hiánya, élvhajhászat – ez nem pusztán különbségek sora, hanem a politikai elit Rómában szigorúan kötelező viselkedésmintáinak következetes semmibevétele. A más forráshelyek alapján még bővíthető és finomítható lista minden eleme magáért beszél, de talán a „járásra” érdemes egy időben közeli példát hozni:

*Képzeljétek magatok elé ezeknek az ábrázatát, különösen az Antoniusokét, a járásukat, a külsejüket, a tekintetüket, a barátaikat, akik oldalról fedezik őket, vagy előttük mennek (Cicero, *Philippikák* 13.2, ford. Maróti Egon).*

Senecát elsősorban nem Maecenas felővezetlen tunikája zavarta, hanem lehetetlen beszédmódja, szónoki stílusa az, amire újra és újra visszatér, ennek összefüggésében tárgyalja lehetetlen viselkedését is:

Stílusa nem éppolyan pongyola, mint ő maga is? Nem olyan feltűnőek szavai, mint megjelenése, kísérete, háza, felesége? (...) Ezek az oly nyakatekerten szerkesztett, oly hanyagul odavetett, annyira az általános szokás ellen felépített kifejezések jól mutatják, hogy életmódja sem volt kevésbé furcsa, fonák, egvedülálló (Erkölcsei levelek XV. 114,4–7).

Seneca a kapcsolatot egy szónok stílusa és viselkedése között végső soron a jellem, a lélek felől magyarázza, és bizonyára igaza is van. De ez a két elem a politikai kultúra felől vizsgálva is elválaszthatatlan egymástól. Maecenas nemcsak a togától ózdkodott, hanem attól a beszédmódtól is, amely korának szószékeit uralta. Gyönyörűen fogalmazza meg ugyanitt Seneca: „semmi mással nem mutatta meg, mire képes, mint szabados életmódjával” (7). De az eredetiség hajszolása, a saját stílussal egy saját világ megteremtése a kor egyik vezető politikusa esetében történeti következtetéseket is magat után von.

Maecenas a köztársaság végórái idején kezdett a közügyekkel foglalkozni, a 40-es évek végén és a 30-as években, és nem egy eszme hősies utóvédharcát láthatta maga körül, hanem lebontandó, kiürült szokásokat, a *res publica* üres héját. A kortársak 40-es évek politikájáról szerethető élményei számunkra is érzékelhetővé válnak az írásban is terjesztett politikai beszédek olvasásával. Például a már fentebb idézett tizenharmadik philippikában Cicero gyönyörű mondatokban magasztalja Lepidust, a későbbi triumvirt, egy tehetségtelen és következtelen, de előkelő származású politikust, soha nem látott kitüntetés javasol számára, és egy köztársasági erénykatalógussal is megtiszteli (13,4). A *res publica* értékei, kötelező fordulatái, stílusa mind együtt van ebben a – természetesen togában előadott – beszédben. Nem is a beszédrészlet nyilvánvaló hazugsága informatív, hanem ezeknek az akkor már üres és hamis szólásoknak a – ha rendkívül rövid távon is – működőképessége, hogy ez jelenti, illetve ez helyettesíti az értelmes politikai cselekvést. Sallustius ezekben az években így fogalmaz *A Catilina-összeesküvés* nagy Cato-beszédében: „Bizony már réges-régen elfelejtettük a fogalmak valódi nevét.”³⁹ A nyilvánvaló hazugságok és azok elfogadása magát a (politikai) közösséget szüntetik meg.

Maecenasnak csak irodalmi próbálkozásából maradtak fenn rövid darabok és töredékek, politikai nézeteire csak Octavianus támogatásából és a *res publica* rituáléinak elutasításából következtethetünk. A Cassius Dio által leírt vita Agrippa és Maecenas között rendkívül érdekes szöveg, de – egyetérthetünk a kutatók többségével – a szerző fikciója,⁴⁰ ugyanakkor a Maecenasról és Agrippáról, valamint kettősükről továbbélő képre jellemző: ők adnak tanácsot Octavianusnak, és a beszélgetésben Maecenas kapja a monarchia védőjének a szerepét, míg a köztársasági értelemben is karriert csináló, a köztársaság külsőségeit elfogadó Agrippa a köztársaságét: talán nem véletlen, hogy ebben a leosztásban képviselik Augustus rendszerének két aspektusát. De ha Maecenas szavakba öntött véleménye nem is maradt fenn, egyik barátja néhány sora megerősíteni látszik az extrém viselkedését tárgyaló pletykák fenti értelmezését. A többször hangsúlyozott etruszk királyi származásból Maecenasnak a római arisztokrácián való kívülállása hallható ki, egy olyan *homo novus* (azaz: nemzetségében elsőként magasabb hivatalra pályázó ember – ugyanis ha hivatalra pályázott volna, az lett volna) gögje, akinek igazibb, ősbibb és főképp különlegesebb a származása a *res publica* és a principátus híres *genseinél* (és ráadásul a hivatalok sem érdeklik). A horatiusi *Ódák* első könyvének nyitó darabja két embert emel ki mindenki más közül: az etruszk Maecenast és magát Horatiust. A néhány gúnyos, de legalábbis távolságtartó sorban felvázolt arisztokrata típusok közt szerepel a hivatali pályafutás, egy senatori karrier is: a hagyományos római értékrendben az elérhető legnagyobb *honos* (megtiszteltetés), amelyet Horatiusnál már sohasem a *virtus*, az igazi kiválóság ad meg, hanem az állhatatlan tömeg. Az igazi *virtus* már fölötte áll a *cursus honorum* (a hivatali pályafutás) során elnyerhető tisztségeknek (*Ódák* III. 2,17–20). Jó példa még a származás kérdését és az elérhető köztársasági megtiszteltetések témáját összekapcsoló *pompa funebris* (gyászszertartás). Horatiusnál ez a rituálé, amely méltó lezárása egy *nobilis* pályájának, csak negatív szöveggörnyezetben (*Epódosok* 8,11–12), vagy gúnyosan szerepel (*Levelek* I. 7,6).

A fentebb már idézett Tacitus-hely (*Évkönyvek* VI. 11) a szerzőre jellemző erővel állítja szembe a polgárháborúk ko-

rát a rá következő időkkel, azzal a korszakkal, amikor Augustus már ellenfél nélkül uralta az államot. Az első mondat⁴¹ minden elemének megvan a párhuzama a másodikban. A polgárháborúkkal a főhatalom birtoklása, Maecenas (csak) lovagrendű státuszával a legmagasabb, a *consularis* státusz, a „minden ügy” körvonalzatlanásával pedig a konkrét feladatok megnevezése áll szemben. Nem tudhatjuk, hogy Maecenas egyetértett-e a 27 után következő konszolidációval, amikor újra *consularis*nak kellett lenni bizonyos feladatok-

hoz; lehet, hogy több elemét ő maga javasolta, de aktívan részt venni benne nem akarhatott. Maecenas a polgárháborúk világához tartozott, képességei, *ambitiói*, habitusa a rendkívüli helyzetek megoldásához, önálló cselekvéshez illettek: egy széteső és valami új születését ígérő világban, úgy tűnik, elemében volt. De – mint tudjuk – Augustus új rezsimje a köztársaság végének utált, kényelmetlen togáját vette vissza magára: a helyreállított *res publicában* már újfent nem lehetett leengedett tunicában intézkedni.

Jegyzetek

- 1 Van olyan feltételezés (forrásaink nem támogatják, de nem is zárják ki), amely szerint Maecenas is ott van már Apollóniában (Anderson 2010, 35–36). Így természetesen még kerekesebb lenne a történet: négy fiatalember, akik együtt (mínusz a dramaturgiailag is kötelező áruló) indulva megváltoztatták a birodalom sorsát. Octavianus pályájának kezdetéhez, a negyvenes és harmincas évek politikatörténetéhez lásd Pelling 1996, 1–65.
- 2 Az egyszerűség kedvéért ez az írás is az Octavianus nevet használja a Caesar helyett, de talán itt sem árt hangsúlyozni, hogy a Caesar fiaként fellépő későbbi Augustus maga nem illesztette bele (a római elit körében megszokott módon) új nevébe a vér szerinti apjára való utalást.
- 3 Nic. Dam. *Vita Caesaris*, 31,133. Vö. Syme 1939, 129; Reckford 1959, 195.
- 4 Egy jellemző és fontos adat Plutarchostól: Augustus kettőjüknek ajánlotta önéletrajzát (*Párhuzamos életrajzok. Démosthenés és Cicero összehasonlítása* 3). A barátság fogalmának problémájához, illetve az azon belüli egyenlőség kérdéséhez lásd Saller 1982, 11–12.
- 5 Syme 1939, 224–225; Reckford 1959, 196. Brundisium esetében Antonius anyja, Iulia (aki, mint a neve is mutatja, rokona Octavianusnak), Misenumnál Scribonia, Tarentumnál pedig Octavia kap fontos szerepet a megegyezésben, az általuk teremtett rokonság ad mozgásteret az egymásnak feszülő politikusok számára.
- 6 Appianos *B. C. V.* 11,99; 12,112
- 7 Tacitus *Ann.* VI. 11.
- 8 Cass. Dio LI. 3,5. Vö. Reckford 1959, 196.
- 9 Hor. *Epod.* 1 (*Ibis Liburnis inter alta navium, / amice, propugnacula*) miatt sokat tárgyalt kérdés, vajon ott volt-e Actiumnál Maecenas, ahogy például az *Elegiae in Maecenatem*, az *Appendix Vergiliana* részeként hagyományozott versek ismeretlen szerzője állítja (I. 45–48), vagy a „kormányzóság” kizárná ezt. Biztosan csak azt állíthatjuk, hogy nem zárja ki. Újabban meggyőzően az actiumi jelenlét mellett: Du Quesnay 2002, 18–19; Nisbet 2007, 11. Meggyőzően az actiumi jelenlét ellen: Anderson 2010, 40–41. A kérdés természetesen Horatiustól függetlenül is érdekes, például a római társadalmi és politikai rituálék szempontjából: a csatákban hasznavehetetlen Maecenas kinek a számára kell, hogy jelenlétével hűségét kifejezze? Octavianus, önmaga, esetleg a politikai elit még mindig hezitáló tagjai számára? Vagy a kérdés csak számunkra létezik, és Rómában a *fides* parancsa egyértelmű volt ebben az esetben? Ugyanakkor a kérdéssel újfent az I. epódos egyik olvasatához jutunk vissza, hiszen Maecenast is hátrahagyták (Actium után mindenképp), aki éppen nem harciasságáról, hanem nőies vonásairól volt hírhedt.
- 10 Cassius Dio LI. 3,5–6; Róma irányításához a szicíliai háború alatt, valamint Maecenas pecsétjéhez vonható Horatius, *Sat.* II. 6.
- 11 Appianos *B. C. V.* 92; Syme 1939, 224.
- 12 Du Quesnay 1984, 21–23.
- 13 A nőkre, úgy tűnik, nemcsak a fiatal Lepidusnak, hanem a történetíróknak is mindenképpen szüksége volt: a paraszat nyelű Servilia a példás életüket példamutatóan lezáró római matrónák sorának a tagja. Az ifjabb Lepidus feleségének személye egy további szempontból is érdekes: Appianostól tudunk (*B. C. V.* 93) egy a Lepidus fiú és Antonius lánya között 37-ben készülő házasságról. De ezzel meg is szakadnak az információk: hogy a házasság létrejött-e (esetleg Maecenas diplomáciai erőfeszítései megghiúsították), válással vagy Antonia halálával végződött – nem tudjuk. Ez jól példázza a korszakra vonatkozó adataink esetlegességét. Vö. Woodman 1983, 246.
- 14 Az ügy érdekességét és összetettségét (értelmezési lehetőségeit) jól érzékelteti Syme szellemes, bár szélsőséges megoldása: az ifjú Lepidus tusz, egyfajta biztosíték volt, aki Egyiptom megszerzése után fölöslegessé vált (Syme 1986, 35).
- 15 Tacitus *Ann.* III. 30; Syme 1986, 360; lásd még 213 és Syme 1958, 372.
- 16 Reckford 1959, 195; Syme 1939, 129–132.
- 17 Nikolaos Damaskénos 31,131–139; Appianos *B. C.* III. 23; 31; 40.
- 18 A Maecenas-kör tevékenységével, illetve hogy létezett-e egyáltalán, ez az írás nem foglalkozik. Csak két kutatói attitűdre szeretnék utalni egy-egy példával az elmúlt évek Horatius-szakirodalmából e régi kérdéssel kapcsolatban. A kört létezésének provokatív megkérdőjelezése: Anderson 2010. A Horatius-versek szerepe a Maecenas által irányított propagandában (véleményem szerint) eltúlozva: Du Quesnay 1984. Horatius és Maecenas kapcsolatáról újszerűen: McNeill 2001, 11–19.
- 19 Vagy a *cognomen*jét nem, amennyiben a Maecenas nemzetség-név. A Tacitus (*Ann.* VI. 11) által használt és a magyar szakirodalomban máig felbukkanó Cilnius az anyai ág nemzetségneve, vö. Syme 1939, 129.
- 20 *Elegiae ad Maecenatem* I. 103–106; Tacitus, *Ann.* XIV. 53–55; Suetonius *Aug.* 66.
- 21 Syme 1939, 380–381; Lyne 1995, 133.
- 22 A *Carm.* III. 29. 25–26 sorokhoz írt kommentárjában Porphyrio Maecenast felruhazza a *praefectus urbi* címmel. Ezt részletekbe menően cáfolja White 1991, 136–137; lásd még Nisbet–Rudd 2004, 355. A *praefectus urbi* tisztséghez, amelyhez Augustus először csak alkalomszerűen nyúlt, majd állandó hivatallá tett, vö. Crook 1996, 81–82; Szabó 2007, 376; 381; 725.
- 23 *Ann.* III. 30; VI. 11; XV. 14,53–55.
- 24 Ezeknek az „irodalmi” kérdéseknek a tárgyalása kívül esik ennek az írásnak a lehetőségein, itt csak annyit jegyeznénk meg, hogy a leginkább Lyne nevével fémjelezhető megoldás Maecenas háttérbe szorulásáról és arról, hogy Augustus egy idő után közvetlen befolyása alá vonta volna a költőket (Horatiust), amennyire éles elméjű és megtermékenyítő volt annak idején, annyira problémás is (amint ez talán a továbbiakból is ki fog tűnni). A kérdés mintaszerű rövidre zárásához lásd Nisbet 2007, 20–21.
- 25 Az *Annales* XV. könyvének azt a helyét, amikor Seneca kéri Nerót, hogy engedje nyugdíjba vonulni, és Maecenas és Agrippa példájára hivatkozik, úgy is lehet érteni, hogy Maecenas visszavonulásának idejét Seneca (Tacitus) a polgárháború végére teszi.

- 26 Reckford, aki szerint 30 után már a tanácsadói szerepről sem beszélhetünk, érdemben nem tárgyalja ezt a helyet, hanem összevonja Seneca Neróhoz intézett, elbocsátását kérő és Maecenasszal, valamint Agrippával példálódzó beszédével (*Ann.* XIV. 53–55), és azzal érvel, hogy amit Tacitusnál Maecenasról olvashatunk, az már Seneca és Sallustius Crispus jellemzésének van alárendelve. Vö. Reckford 1959, 197–198, különösen 11. jegyzet. Lyne ugyanakkor (véleményem szerint tévesen) a két vonatkozó Horatius-helyet döntőnek érzi, amelyek szerinte egy aktív államférfit szólnak meg: Lyne 1995, 136; hasonlóképp Borzsák 1975, 403.
- 27 Hahn 1983, 64–67.
- 28 *Enn.* 215–217 W. (239–241 V.); Horatiustól pedig jó példa ugyanerre: *Carm.* I. 18 és *Sat.* II. 6,51–58.
- 29 Ez az elegáns gondolat visszatér a már említett Seneca szájába adott beszédben: „De mindketten betöltöttük a mértéket: te abban, amennyit a princeps juttathat a barátoknak, én abban, amennyit barát a princepstól kaphat” (*Ann.* XIV. 54, ford. Borzsák István).
- 30 Saller 1982, 11–30; Saller 1989, 49–50; McNeill 2001, 22–23. A Cicero *De amicitia*ájából vett Ennius-sort – *amicus certus in re incerta cernitur* – választotta tanulmánya címűl Du Quesnay, amelyben az első epódot elemzi, a barátságból fakadó kötelezettségek, elvárások római rendszerét helyezve középpontba: Du Quesnay 2002.
- 31 *Cic. rep.* I. 18. Jellemző, hogy ugyanennek a híres barátságnak a kapcsán Horatius éppen ezek közül a formák közül való kilépést örökíti meg: *Sat.* II. 1,71–74.
- 32 *Tac. Ann.* III. 30.
- 33 A kérdéshez és előzményeihez Bleicken (a címhez képest sokkal többet nyújtó) könyvét: Bleicken 1995.
- 34 Nicolet 1984, 105–106.
- 35 Lyne 1995, 135.
- 36 A latinban ez nem ilyen édesen kétértelmű, mint a fordításban: *otio ac mollitis paene ultra feminam fluens*.
- 37 Hasonlóképp Cassius Dio, LV. 7,4. Ő azt is hozzát teszi, hogy ezt a szerénységet Augustus sokra értékelte. Az *otium* a központi kérdése Woodman vonatkozó kommentárjának, bőséges anyaggal (ókori megítélés, párhuzamok, szakirodalom) a *res publica* és a principátus korára: Woodman 1983, 237–248. Nagyon fontos észrevétele (242), hogy a principátusban megváltozik a fogalom értéke, például éppen az uralkodók gyanakvása miatt. A probléma ugyanaz, mint fentebb: ami jellemző mondjuk Petroniusra, az még nem feltétlenül igaz Maecenasra.
- 38 Érdemes idézni Syme tömör jellemzését: „...the Etruscan magnate C. Maecenas, a diplomat and a statesman, an artist and a voluptuary” (Syme 1939, 129).
- 39 Sallustius, *Cat.* 52.11, ford. Kurcz Ágnes. Az a régóta kiaknázott (például: Pöschl 1970, 375) tény, hogy Sallustius itt Thukydidést „idézi” (*A peloponnésosi háború* III. 82), nem fosztja meg a római történetíró mondatát súlyától és aktualitásától, amelyek egyrészt a latin nyelvben, másrészt a római polgárháborúk korában gyökereznek.
- 40 A Maecenas-beszédhez, illetve Cassius Dio vonatkozó politikai nézeteihez lásd Millar 1964, 102–111.
- 41 Latinul egy mondat két feléről beszélhetünk inkább: *Ceterum Augustus bellis civilibus Cilnium Maecenatem equestris ordinis cunctis apud Romam atque Italiam praeposuit: mox rerum potitus ob magnitudinem populi ac tarda legum auxilia sumpsit e consularibus qui coereret servitia et quod civium audacia turbidum, nisi vim metuat*.

Bibliográfia

- Anderson 2010: Anderson, W., „Horace’s Friendship: Adaptation of a Circular Argument”: Davis, G. (szerk.), *A Companion to Horace* (Blackwell Companions to the Ancient World), Chichester–Malden, MA, 2010, 34–52.
- Bleicken 1995: Bleicken, J., *Cicero und die Ritter*, Göttingen, 1995.
- Borzsák 1975: *Horatius: Ódák és epódoszok*, Auctores Latini XVIII, a szöveget gondozta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Borzsák I., Budapest, 1975.
- Crook 1996: Crook, J. A., „Political History, 30 B.C. to A.D. 14”: Bowman, A. K. – Champlin, E. – Lintott, A. (szerk.), *Cambridge Ancient History X. The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*, Cambridge, 1996, 70–112.
- Du Quesnay 1984: Du Quesnay, I. M. Le M., „Horace and Maecenas. The Propaganda Value of *Sermones* 1”: Woodman, T. – West, D. (szerk.), *Poetry and Politics in the Age of Augustus*, Cambridge, 1984, 19–58.
- Du Quesnay 2002: Du Quesnay, I. M. Le M., „*Amicus certus in re incerta cernitur*: Epode 1”: Woodman, T. – Feeney, D. (szerk.), *Traditions and Contexts in the Poetry of Horace*, Cambridge, 2002, 17–38.
- Gold 1987: Gold, B. K., *Literary Patronage in Greece and Rome*, Chapel Hill – London, 1987.
- Griffin 1984: Griffin, J., „Augustus and the Poets: »Caesar qui cogere posset«”: Millar, F. – Segal, E. (szerk.), *Caesar Augustus. Seven Aspects*, Oxford, 1984, 189–218.
- Hahn 1983: Hahn, I., „A Murena-összeesküvéstől a százados ünnepekig”: *Antik Tanulmányok* 30 (1983), 61–70.
- Lyne 1995: Lyne, R. O. A. M., *Horace. Beyond the Public Poetry*, New Haven, 1995.
- McNeill 2001: McNeill, R. L. B., *Horace. Image, Identity, and Audience*, Baltimore, 2001.
- Millar 1964: Millar, F., *A Study of Cassius Dio*, Oxford, 1964.
- Nicolet 1984: Nicolet, C., „Augustus, Government, and the Propertied Classes”: Millar, F. – Segal, E. (szerk.), *Caesar Augustus. Seven Aspects*, Oxford, 1984, 89–128.
- Nisbet–Rudd 2004: Nisbet, R. G. M. – Rudd, N., *A Commentary on Horace: Odes. Book III*, Oxford, 2004.
- Nisbet 2007: Nisbet, R., „Horace: Life and Chronology”: Harrison, S. (szerk.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge, 2007, 7–21.
- Pelling 1996: Pelling, Ch., „The Triumviral Period”: Bowman, A. K. – Champlin, E. – Lintott, A. (szerk.), *Cambridge Ancient History X. The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*, Cambridge, 1996, 1–69.
- Pöschl 1970: Pöschl, V., „Die Reden Caesars und Catos in Sallusts Catilina”: Pöschl, V. (szerk.), *Sallust*, Darmstadt, 1970, 368–397.
- Reckford 1959: Reckford, K. J., „Horace and Maecenas”: *TAPhA* 90 (1959) 195–208.
- Saller 1982: Saller, R. P., *Personal Patronage under the Early Empire*, Cambridge, 1982.
- Saller 1989: Saller, R., „Patronage and Friendship in Early Imperial Rome: Drawing the Distinction”: Wallace-Hadrill, A. (szerk.), *Patronage in Ancient Society*, London – New York, 1989, 49–62.
- Syme 1939: Syme, R., *The Roman Revolution*, Oxford, 1939.
- Syme 1958: Syme, R., *Tacitus*, Oxford, 1958.
- Syme 1986: Syme, R., *The Augustan Aristocracy*, Oxford, 1986.
- Szabó 2007: Szabó E., „Császárkor”: Havas L. – Hegyi W. Gy. – Szabó E., *Római történelem*, Budapest, 2007, 373–804.
- White 1991: White, P., „Maecenas’ Retirement”: *CPh* 86 (1991) 130–138.
- Woodman 1983: Woodman, A. J., *Velleius Paterculus. The Caesarian and Augustan Narrative*, Cambridge, 1983.

Kárpáti András (1959) a PTE BTK Klasszika-filológia Tanszékének docense. Fő kutatási területe az antik zene és az antik zenei ábrázolások.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Kontrasztok: szatírkórus és aulosjátékos. A New York-i Polion-kratér zenéjének kísérőszólama* (2009/2).

Holt társaságok költője

A vátesz humora és a carmenek „Horatiusai”

Kárpáti András

S*ublimi feriam sidera vertice (...magasságos fejtetőmet beütöm a csillagokba).* Mosolyoghatunk-e a horatiusi váteszzé válás képein? Hogyan teremti meg a Kr. e. 23-ban kiadott háromkönyvnyi carmen szövege azt a kontextust, amelyben a poéta-beszélő váteszzé válásának lehetősége (I. 1), pillanata (II. 20) és eredménye (III. 30) mulatságos fejleményként is átélhető? Előbb egy-egy gyors pillantás erejéig a szöveg közelségéből vizsgáljuk a – nevezzük így – *váteszi humort*, majd távolabbról azt a fiktív kommunikációs szituációt, amelyben a humor értékelése adja az egyik lehetséges olvasatot.

1.

*Non usitata nec tenui ferar
penna biformis per liquidum aethera
vates...*
(II. 20, 1–2)

*A híg azúrt nem holmi igénytelen
szárnyal szelem majd, mint felemás alak,
látnok létemre...*
(Kőrösi Imre fordítása)

A carmenek (avagy ódák) gondosan szerkesztett három könyvének¹ egyik kiténtetett pontja a második könyv záró verse (II. 20) a halálában hattyúvá váló poétáról, aki új alakjában immár az egész világot fogja berepülni. Az olvasó számára a versbeli átváltozás mindhárom eleme külön-külön ismerős a hellénisztikus költészetből, vagyis sem (1) a költő mint madár szimbólum, sem (2) az átváltozás mint irodalmi téma, sem pedig (3) az átváltozást folyamatként láttató részletező leírás nem Horatius újítása.² Horatius azonban a fenti három elemből alkotható két pár (1 + 2 vagy 2 + 3) külön-külön ismert szövegeivel azzal modulálja, hogy melléjük komponálja a harmadikat, és részleteiben is látni engedi a költő hattyúvá válásának folyamatát. Az alkotói életút számvetése (hírnév, büszkeség, *pauperes parentes*), illetve az elmúlás kulcsszavai (*obibo*, *Styx*, *neniae*, *sepulcrum*) adják a carmen alaphangnemt, ám nehéz nem mosolyogni, amikor magunk elé képzeljük – márpedig a részletező leírás éppen ezt éri el –, amint a *mindnyájunk* által jól ismert testalkatú, alacsony és köpcös, kopaszodó költő³ lábszáran a bőr szépen lassan (*iam iam*) megkeményedik, ujjai, vállalai tollasodni kezdenek.

Erre a groteszk leírásra rendszerint ki is térnek a kommentárok, korholják vagy dicsérik érte a költőt, és ennek megfelelően értelmezik⁴ a verset, ám, úgy tűnik, észrevétlen maradt, hogy a harmadik versszakban megszólaló humor hangja már az első sorokban felcsendül, még ha halkan is: „Nem vékony és nem is agyonhasznált szárny visz majd engem mint kétalakú (*biformis*⁵) váteszt a tiszta éteren át, többé már nem

időzőm a földeken, magam mögött hagyom a városokat túl-növe az irigységen.” A felütés után ebben a carmenben a poeta halála utáni emlékezetéről van szó. A három könyv másik ki-tüntetett pontján, a 3.30-ban világidőben rögzíti (*aere perenni-us*) ugyanazt, amit itt világtérben (*...ultimi Geroni...*). De miért fontos mindehhez már a legelején közölnie, hogy a repülést lehetővé tevő szárny nem lesz vékony? A *penna* ugyanis maga a költészet, tehát *erről* valóban fontos poétai öntudattal bejelenteni, hogy nem használt cikk, nem szokványos (*usitata*). A második jelző azonban különös: nem is *tenuis*? A költészet miért lenne „vékony”? A „problémát” a Nisbet–Hubbard-kommentár is érzékeli: „a *non usitata* mögötti képzet nem koherens a *tenuisszal*” – áll a tömör megjegyzés (NH ad v. 1). Ha valóban nem koherens, akkor az olvasó annál inkább észreveszi, amit a dupla tagadás is erősít. Míg a *non usitata* az egyik irányba húz el, addig a *non tenui* (látszólag!) a más-ikba. A *penna* metaforával elindulva az olvasó a *non usitata* kifejezést könnyen kapcsolja a már elsöre adódó poétikai je-lentéshez: vadonatúj, még nem elkoptatott a *penna*, a költé-szet. A *tenuis* viszont nem simán visz tovább ebbe az irányba, ugyanis a jelző sokkal inkább illik a szárnyra, mint az *usita-tus* melléknév (használt szárny – vékony szárny). A szárny éppen attól szárny, hogy hártyszerűen vékony. Vagyis, ha csak egy pillanatra is, a *non tenuis* megállítja a dinamikus indulást, elbizonytalanít: netán mégiscsak valódi szárnyakról fog szólni az első személyben megszólaló poeta-vátesz? Ám az olvasó csak egy pillanatra áll meg, amíg felmerül a kérdés: nem két különböző irányba indult-e el. Ezt a benyomást erő-síti a teljes soron át lebegő és szintén valami két különbözőre utaló *biformis*. De mire a *biformis* értelmet nyer (a vátesz az, aki kétalakú), addigra a *tenuis* jelentése is „leesik”: a jelző a hellénisztikus poétikai eszmény, a *lepton/leptotés* vergiliusi fordítása: *in tenui labor, at tenuis non gloria* (*Georgica* IV. 6).⁶ Vagyis megnyugodhatunk, nem két irányba indultunk el, mindkét jelző poétikai közlés. Ám mire ide elérünk, a vers előbb felkínálta a szárny talán már elhasznált (*usitatus...*) poé-tikai metaforáját, ami ki is kezdi önmagát, a szárnyra használt jelzők elsöre két irányba mutató, szórendben előrevont dupla tagadása rögtön felvillantotta a közlés ellentétét is, a tagadással elhárított lehetőséget: a tucatáru-vékonyka szárnnyal repülés veszélyességét és esetleges kudarcát. Ha nem jó *minőségű* a szárny, akkor a szárnyak tulajdonosa könnyen lezuhanhat. Ezt az itt még rejtett motívumot viszi tovább majd a negyedik vers-zakban a *Daedaleo Icaro notior*, ahova most nem mehetünk tovább a szöveggel, bár ebben is van mulatságos elem: hogyan is válhatna egy kortárs költő ismertebbé Ikarosnál? És: emlék-szünk, ugye, mi is történt Ikarossal...?⁷

A humor lényege az enyhe mértékű szociális inkongruitás (Martin 2007, 6). Mindhárom elem fontos: a humor *pszicho-lógiai* folyamata szociális kontextusban bekövetkező kognitív inkongruitás, amely azonban nem lehet erős mértékű. Érzelmi válaszként jelentkezik a jókedv, vokális-viselkedési válaszként pedig a nevetés. A humor *kommunikációs* elméletében is kulcsmomentum az inkongruitás: valamely elvárt normától vagy szabálytól olyan mértékű eltérés, amely még eléggé közel van a normához, és ezáltal nem váltja ki a fenyegetettség érzé-sét, ugyanakkor elegendően nagy eltérés ahhoz, hogy feltűnő, észrevehető legyen (Meyer 2000, 313). A költői hírnév adja a szociális kontextust, a görög költészetből átvett költő-madár

metafora képe a normatív elem, de a kamera túlságosan közel-ről engedni látni az átváltozás folyamatát, olyan közelről, ahon-nan az inkongruus részletek mulatságossá válnak, ugyanakkor mégsem annyira közelről, hogy elrettenének a néző-olvasót. Ezt az inkongruitást érzékelik a kommentátorok is, ám a recep-ciőtörténetben némely korszakok és kultúrák „Horatius nos-terei” nem mindig voltak összeegyeztethetők a váteszi humor értékelésével. Pedig a poeta furcsa *biformis* alakján Chimaerája is eszébe juthat: amikor az ivócimborák előtt a gúny céltáblájává tett ifjú hosszas unszolásra végre a beszélő fülébe súgja, ki is az a bizonyos titkos szerető, a beszélő ijedtében feljajdul: az a nő egy *triformis* Chimaera!

A humor tehát mindvégig jelenlévő szólam ebben a három könyv együttesének egyik kiemelt pontján álló carmenben, és nem csupán a harmadik (és negyedik) versszak szövegét olvasva hallható meg, hanem már az első sorokban felbuk-kan. Az olvasó görbe tükörben látja az átalakulásában két-alakú (*biformis*), félig hattyú horatiusi lényt, aki – az utó-korból nézve – mintha hasonlítana az *Ars poetica* piktorának emberfejű, lónyakú, tollas haltestű „remekművére” is. A II. 20 vátesz-carmenjének humorán mulatva jobban hallatszik a zárósortok (*absint inani funere neniae...*) keserű szarkazmu-sa is: „ilyenek vagytok ti, rómaiak, számotokra csak a halott költő a jó költő”,⁸ és ez a hang szépen egybeolvad a II. 20 zárásának egyik interpretációjával, a vigasztalással („nem a sír, hanem a versek őrzik meg majd a poeta valódi énjét”), de aligha fér össze a kommentátorok másik javaslatával: „erkölcsi maxima arról, hogy hiábavalóság mindaz, amiért az emberek küzdenek”.⁹

2.

*Me doctarum hederæ præmia frontium
dis miscent superis, me gelidum nemus
Nympharumque leves cum Satyris chori
secernunt populo, si neque tibias
Euterpe cohibet nec Polyhymnia
Lesboum refugit tendere barbiton.
Quod si me lyricis vatibus inseres,
sublimi feriam sidera vertice.*
(I. 1, 29–36)

*Engem, lásd, a babér, bölcs fejek éke tesz
istenné, s a szatír- s nimfahad illegő,
könnyed tánca emel túl a tömeg körén,
míg a halk fuvolát zengeni engedi
Euterpe kegye, s a szűz Polyhymnia
el nem fojtja a lány lesbosi lantokat.
Iktass engemet is lantosi sorba, s a
mennybolt csillagait verdesi homlokom.*
(Kardos László fordítása)

Az I. 1 carmen a vátesz bemutatkozása, illetve a könyvek aján-lása a patrónusnak, a publikálás „szerzői jogi” érvénnyel bíró gesztusa. A vers tökéletesen megformált *priamolája* a nagy görögökhöz méltó – de az első 28 sorban nincs semmi meg-

lepő mozzanat. Az életformák felsorolása közben már-már türelmetlenül várjuk, mikor érünk a lényeghez, a poétához. A 29. sorban ott a várt *me*, ám meglepő szerkezetben: *engem* a borostyán kever az istenek közé. Az addig felsorolt életformák figuráiról mentális, mozzanatos és értéktartalmú igékkel szolt a szöveg, a borostyán viszont átvisz a vizualitás területére. A költők fején ugyanis leginkább az ábrázoláson látható a dionysosi borostyánkoszorú,¹⁰ például amikor Bacchus kíséretében jelennek meg szatírok és nymphák társaságában: *Nympharumque leves cum Satyris chori*.¹¹ Vagyis a várt *me* felcsendülésének pillanatában elhallgat a beszélőhöz illő emelkedett hang. Itt nem *átváltozik* a beszélő-poéta (szatírrá), hanem szatírok társaságában *képzeli el* saját magát a kiválasztottak isteni szférájában, és ezt láttatja is az olvasóval. Az olympiai győztest a győzelmi palmaág az emberi szférából kiragadva szekéren repíti fel az olympusi istenek színe elé (*evehit ad deos*), a poéta ezzel szemben az ábrázoláson a fejére festett vagy mintázott borostyánnak köszönhetően mintegy észrevétlenül vegyül el az égiek gyülekezetében (*miscens superis*). A poétát a dionysosi *thyasosban* láttató kép a hattyúvá változás versét közvetlenül megelőző II. 19-ben tér vissza, ahol azt olvassuk: *remotis rupibus*¹² saját szememmel láttam Bacchust, amint énekkari próbát tartott a nympháknak és a fülüket hegyező kecskepatájú szatíroknak – és még hozzá is teszi, mivel tudja, hogy itt már nevetünk: nem hiszitek? *credite poster!*

Az I. 1 carmen végén tehát a szatírok közé keveredett költő mosolyt kiváltó képe hangolja rá az olvasót arra, hogy a poétikai kulcsszavakat (*tibia* és lesbosi *barbiton*) és neveket (Polyhymnia és Euterpe) nem „szerényen”, ahogy például a Nisbet–Hubbard- kommentár mondja, hanem sokkal inkább játékosan kapcsolja hozzá az eddigiekhez: *si nec cohibet, nec refugit*. A *refugit* valódi alanya mellé mintha odakéredzkedne az iménti nymphák egyike: ő is elfut – vagy az egyik szatír, vagy a szatírok közé keveredett költő elől. Ebben az önmagán nevető hangnemben zárja a háromkönyvnyi carmen elsőként megszólaló poéta-beszélője a nyitódarabot, ám ez nem érvényteleníti a lényeges közlendő komolyságát: „Mert ha minden szerencsésen összejön, és még te is, Maecenas, pártfogolsz, sőt, netán még borostyános ábrázolást is készítettessz rólam, és ezeket a most útjukra bocsátott könyveimet felrakod (*inseres*) a klasszikusok közé (*lyricis vatibus*) a könyvtár polcaira,¹³ akkor bizony olyan nagyra nővök, hogy az így túlságosan magasra emelkedett fejtetőmet beütöm a firmamentumon rögzített csillagokba.”¹⁴ Az égig emelkedő nagygyá válás képében a fej beütése a groteszk: ha egy átlagosnál magasabb növésű ember óvatlanul közlekedik az emberi hajlékokban, könnyen beütheti a fejét a mennyezetről lógó tárgyakba. Ez hasonlóképpen inkongruus mozzanat, mint amit a hattyúvá válásnál láttunk: a humor eszköze. Az első carmen zárása tehát mosolyogva, némi önleértékeléssel¹⁵ közölt költői igénybejelentés és program, ám éppen attól vehető komolyan, és azért megrendítő, mert a humor oldja a féltelmet és a bizonytalanságot. Magasztos pátosszal talán kevésbé is lenne hiteles, mert a pátosz ritkán hoz létre bizalmas viszonyt a beszélő és a befogadó között.

3.

*Dicar, qua violens obstrepit Aufidus
et qua pauper aquae Daunus agrestium
regnavit populorum ex humili potens
princeps Aeolium carmen ad Italos
deduxisse modos...*

(III. 30, 10–12)

...s zengik majd, hol a gyors Aufidus elzuhog
s gyérvízű Daunus földmivelők népén
országolt, hogy aki semmiből égre tört,
én szabtam görögök mértékére latin
verseket legelőbb...

(Kosztolányi Dezső fordítása)

A poéta *monumentuma* – ezzel kezdődik ugyanis a vers – a messzi piramisok hatalmas kötőmbjeinél is tartósabb lesz mindaddig, amíg a római kultúra létezik. Majd a távoli tájakra visszatérünk *ide*, a közeli szülőhelyre, az Aufidus folyó és Daunus ősi király vidékére: sőt, még itthon is híres leszek – az idők végezetéig. A váratlan inkongruitásban megnyilvánuló humorra Harrison hívja fel a figyelmet: a régi toposz a viszájára fordul, nem általam lesz híres az Aufidus, mint ahogy Mantua Vergilius által vagy Propertius által Assisi, hanem mintha úgy fordítaná a viszájára az amúgy már a piramisok túlzásával is akár mosolyt is fakasztható gondolatot (hiszen az olvasó éppenséggel a törekeny papirusztekercs *monumentumot* tartja a kezében), hogy végső soron (csak?) a földijeim körében lesz a hírnevem örök és halhatatlan.¹⁶

4.

A *mainstream* irodalmi kultúra az augustusi Rómában írásbeli volt és materiális: a művek befogadásának elsődleges formája az olvasás, terjedésüké és terjesztésüké a privát és közkönyvtárak polcaira kerülő papirusztekercs.¹⁷ Emellett másodlagos, de fontos színtere volt az irodalmi életnek az előadás-kultúra is, és pedig három, egymástól jól elkülöníthető formájú eseménytel.

(1) A nyilvános előadásokon hivatásos *actorok* adták elő mimikával és gesztusokkal kísérve a költeményeket, könyv nélkül, ritmizált beszéddel vagy énekelve, esetleg hangszerkísérettel. Ennek művelése szabad római polgár számára gyaláznak (*infamia*) számított volna.

(2) Az irodalmi élet fontos szociális tere és műhelye volt a *recitatio*, amely szigorúan privát eseménynek, ugyanakkor privát nyilvánosságnak számított. A költő széken ülve az előadás külső jegyei, vagyis mimika és gesztusok nélkül olvasta fel exkluzív vendégkörnek az éppen készüléfélben lévő művét. A felolvasást kritikai észrevételek, reakciók követhették, de a felolvasott vers hatása az előadás külső jegyeinek hiánya miatt kevésbé volt lemérhető. Az egyik szatíra szövegének közlését (I. 4. 23,74–75, vö. Lowrie 2009, 63), mely szerint a horatiusi beszélő nem kedveli a *recitatiókat*, egyrészt nem muszáj sem szó szerint, sem életrajzi tényként vennünk, másrészt a közlés, függetlenül attól, hogy a szatíra beszélője nem

Szöveg felolvasása tanítás közben egy Neumagen-Drohnban talált reliefen, Kr. u. 2. század
(Trier, Rheinisches Landesmuseum)

kedveli ezt a társadalmi eseményt, világosan utal a *recitatiók* szociokulturális jelentőségére: ha valaki netán nem is kedveli, az érvényesülés érdekében olykor muszáj ezeken megjelennie.

Az *actorok* előadása szélesebb nyilvánosság előtt zajló formális alkalom, melyen az előadó volt „hivatásos”. A *recitatio* privát, exkluzív társasági és szintén formális alkalom, de „amatőr” előadóval, aki olykor maga a szerző.

(3) A harmadik nyilvános forma, a convivialis előadás anynyiban hasonló a *recitatio*hoz, hogy ez is privát és exkluzív társasági alkalom, ám informális, itt viszont az előadó „hivatásos”. Az informális *convivium*okon való részvétel és sikeres szereplés az egyik fontos út ahhoz, hogy valaki fenntartsa, erősítse a társadalmi státusát akár informálisan, akár a formális hierarchiában. A vendégek az étkezőkerekvet mellett hallgatják a rabszolga vagy felszabadított által felolvasott vagy előadott darabot, amely jelenlévő vagy távollévő kortárs szerzője is lehetett, de görög költője is. A lakomai irodalmi szórakozás körébe sorolható az exkluzív kör művelt tagjainak irodalmi témájú beszélgetése is.¹⁸

Vagyis, és ezt a későbbiek miatt fontos hangsúlyozni, a carmenekre a következő két állítás együtt érvényes: mind a szövegek megalkotása, mind kommunikációjuk, mind hagyományozásuk az írásbeliséghez kapcsolódik, vagyis a carmenek három könyve *nem* előadásra készült orális költészet, Horatius nem adta elő saját maga, netán énekelve és lírával kísérve a „dalokat”.¹⁹ Ugyanakkor a carmenek szövegében a performativitásra utaló mozzanatok egyrészt a befogadás, másrészt a lehetséges olvasatok szempontjából is relevánsak, mivel éppen ezek teremtik meg a privát nyilvános előadások valós társasági kommunikációs szituációjának „itt és most pillanataiból” mindenki számára ismerős feszültséget, azt az erőteret, amelyet a személyes jelenlétünkben elhangzottak, vagy olykor még inkább a ki nem mondott szavak hoznak létre. A privát nyilvánosság előtt megszólított vagy megemlíttet személy a jelenlétünkben hallja

a közlést, mi pedig figyelhetjük, milyen hatást tesz rá, reagál-e, ha igen, hogyan.

A keletkezését, befogadását és terjedését tekintve is írásbeli költészetként létező horatiusi líra tehát két, egymástól lényegesen eltérő ponton is él azzal a lehetőséggel, hogy viszonyba léphet az orális verskultúrával: az élő előadás-felolvasás mint fikciós oralitás egyrészt irodalomtörténeti nézőpontból *referencia*, másrészt befogadásesztétikai nézőpontból *kommunikációs szituáció*.

Irodalomtörténeti referenciaként a horatiusi líra tökéletesen megfelel annak az augustusi kultúrpolitikának, amelynek célkitűzése a symptikus görög líra „újraalkotása”, egyszersmind a régi római convivialis carmenkultúra „felélesztése”, ami ha netán történeti valóság volt is, mindenképpen a múlt kódébe vészett. Rómában nem volt folytonos hagyománya a convivialis dalkultúrának.²⁰ A horatiusi lírában a *convivium/symposium* nem valós esemény, hanem elsősorban poétikai konstrukció.²¹ Ugyanakkor az augustusi kor irodalmi életében szinte intézményes formaként számolhatunk azzal is, hogy a versek megszületésének tere nem korlátozódott a költő dolgozószobájára.²² A carmenek publikálása ugyanis nem annyira „publikussá, hanem publikusabbá – kevésbé priváttá – tételét jelentette” (Tamás 2010, 31). Vagyis a carmenek közül akárhányról feltételezhető, hogy Horatius felolvasta őket a *recitatio* privát nyilvánossága előtt, illetve elhangozhattak privát lakomákon felolvasó tolmácsolásában. Az egyes szám első személyben beszélő carmenekben tehát a megszólítottak valós, közvetett vagy virtuális jelenléte a vers „publikusabbá tételét” megelőző alkotói fázisaiban termékeny feszültségekkel teli kommunikációs teret eredményezhetett: a beszédaktusoknak, a támadásnak, a dicséretnek, a gúnynak, a hízelgésnek ezáltal jóval erősebb az éle, nagyobb a személyes tétje, és mélyebb a szociális beágyazottsága.

A carmenekben az első személyű igealakok, illetve a megszólítás²³ az az elsődleges eszköz, amellyel a szöveg kommu-

Olvasó férfi egy pompeii falfestményen. Kr. u. 1. század
(Pompeii, Casa di Menandro)

nikációs szituációt hoz létre, és pedig azért, hogy a *convivium* vagy a *recitatio* társasági-performatív helyzetét *felidéz* befogadói szituációba helyezi az olvasót. A carmenek megszólítottjainak többsége vagy saját nevén megnevezett valós személy, vagy akkor és ott mindenki számára könnyen megfejtethető álnéven megnevezett kortárs. A megszólított személyről és társasági szerepéről mindenkor rendelkezésre álló információ mennyiségétől függ, hogy a fiktív társasági diskurzus beszédaktusainak tétje, súlya, éle, komolysága, poénja az olvasó számára érzékelhető-e, és ha igen, milyen mértékben. A megszólított ugyanis a fiktív szituáció „személyesen jelenlévő” résztvevője. Társasági szempontból olyan valaki is jelenlévőnek tekinthető, aki fizikailag nincs ott, hiszen a többiektől értesülhet arról, mit mondott róla vagy neki a beszélő. A fiktív szituáció megszólítottja is „jelen van”, akárcsak a poétikai fikció szerint a vers mindig és közvetlenül jelenlévő poeta-beszélője,²⁴ a befogadó tudja *róla*, vagy inkább elképzeli, hogy a fiktív privát-nyilvános esemény terében a megszólított abban a tudatban hallja a hozzá intézett szavakat, hogy ezeket a társaság többi tagja is hallja. Vagyis a szöveg befogadója a beszélő és megszólított diskurzusát papirusztekercsből *olvasva* nem a levéltitok vagy a kihallgatott beszélgetés intimitásába lép be, és nem is a nagy nyilvánosság terébe, hanem az exkluzív öszszejevetelekébe. Az olvasónak valóságos *conviviumok* és *recitatiók* alapján van saját élménye arról, hogy a vers beszélője részéről az *ad hominem* megszólításnak miben áll a szociális

„drámaisága”, illetve személyes vagy politikai tétje. A horatiusi carmenek tehát a konstruált fiktív kommunikációs térben performatívak, és nem azért, mert a görög líra konvencionális elemét használva sűrűn utalnak előadási jegyekre.²⁵

Dupont azt mondja (1997, 57), hogy míg a *recitatio* kötelező visszafogottsága egyfelől megfosztja a szöveget a valódi hatásnak megfelelő előadási kontextustól, másfelől tényleges performatív helyzetet teremt, kommunikációt a résztvevők között, addig a könyv publikálása ez utóbbi kommunikációt szünteti meg, az olvasó és a hallgató összekeveredik, az előadástól leválasztott szerző pusztán névvé válik egy tárgyon: a könyvön. Igaz. Ugyanakkor ha az elsődleges kortárs közönséggel is számolunk, akkor érdemes figyelembe venni, hogy számukra a tárgy szereplő név még élő szerző, az olvasott szöveg még „emlékszik” a *recitatiók* társas kommunikációjának performativitására, vagyis ez az „emlék” közrejátszik a befogadásban.²⁶

Ebben a fiktív privát-nyilvános társasági helyzetben zajló társalgás résztvevői: a vendégek, a megszólított, valamint a carmenek egyes szám első személyű beszélője. Ő az, aki a mai olvasó számára olykor *veszélyesen* közel kerül az *igazi* „Horatiushoz”, aki persze nem azonos a történeti Quintus Horatius Flaccusszal. Az *igazi* „Horatiust” teljes egészében a szövegek írják, a szövegekben „él”.²⁷ Megtudjuk róla, hogy majdnem agyoncsapta egy fa, hogy birtoka van Sabinumban, és hogy Maecenas pártfogoltja. Számolhatunk azzal, jöllehet a szövegek értelmezése szempontjából ennek nincs jelentősége, hogy a kortárs olvasó nálunk többet tudott, vagyis nemcsak a versekből, hanem a szerzőtől magától is hallhatta ezeket a sztorikat, akár igazak voltak, akár nem, a fáról, a jámbor farkasról és a lombvédelmet a csecsemő Quintusra borító madarokról. A kortárs olvasó tudhatta, hogy valóban van-e birtoka Sabinumban, vagyis olyan valaki beszél arról, hogy beéri egyetlen kicsiny sabinumi birtokkal, akinek valóban csupán ez az egy kis birtoka van, vagy akinek még ez sincs, vagy netán akinek ennél jóval több van. Ma azonban csakis a carmenek szövege létezik, és az ezek által létrehozott diskurzusban élesen elválik egymástól a szerző és a beszélő.

Jóval homályosabb ugyanakkor a különbség a szerző és az úgynevezett „lírai én” között, főleg olyankor, amikor a megszólított történeti személy, mint Augustus vagy Maecenas. Horatius tudatosan játszik a literalitás és a performativitás közötti bizonytalansággal, a vers mindkettő felé nyitva marad.²⁸

A létező *convivium*- és *recitatio*kultúra kommunikációs szituációból táplálkozó szövegek számára tehát adott a lehetőség, és ez Horatius remek újítása, hogy kiaknázza ezt a társadalmi tapasztalatot, és az egyes szám első személyben megszólaló carmenekben a fiktív kommunikációs térben megszólaló beszélők megkonstruálhatják a három könyv „Horatiusának” lírai énjét, vagyis a különféle szociális szerepeinek megfelelő *arcainak* együttesét, amelyekből egy koherens és hiteles személyiség bontakozik ki (Lowrie 2009, 56).

Oliensis a horatiusi költészet vizsgálatához az Újkritika *persona* fogalma helyett a szociálpszichológia *arc* terminusát javasolta, mivel ez árnyaltabban képes kifejezni, hogy valójában nincsenek éles határok a szociális *ál-arcok* és az *Én* között.²⁹ Saját magunkról tudjuk, hogy más-más arcaink vannak, eltérő társadalmi szerepeket játszunk családi, munkahelyi, nyilván-

nos helyzetekben. A hozzánk legközelebb állóknak rendszerint nem ismerjük a hivatalos arcait, ahogy kollégáink privát arcait is ritkán látjuk.

A versek által *írt* különböző arcok saját magára utaló megnyilatkozásaiból felépülő személyiség adja tehát a vizsgálat tárgyát: hogyan nyilvánul meg ez a személyiség – legyen a neve „Horatius” – mindazokban a fiktív társasági helyzetekben, amelyeket maguk a carmenek teremtenek meg.³⁰

A carmenek által konstruált személyiség is, mint mindenki, több arc együtteséből áll, és azáltal gazdagodik az olvasó összekepe a carmenek három könyvét megismerve, hogy újra és újra találkozik a különféle horatiusi arcokkal. Sem az arcok ismétlésének ténye, sem az ismétlődés belső ritmusa nem véletlenszerű: a sorrend is a szerző gondos alkotása.³¹ A carmenek természetesen önmagukban is megálló művek, de a három könyvben, illetve az olvasás folyamatában viszonyba lépnek egymással.³² A különböző arcokkal történő ismétlő-variáló-módosító találkozássorozat, olvasás és újraolvasás³³ nyomán *ismeri meg* a befogadó az egyes carmenek különböző arcaiból alkotott lírai énhez tartozó koherens személyiséget.³⁴ A társadalmi szerepek együttese, az előírt, a szubjektív és eljátszott szerepek a személyiség integráns részévé válnak. Az egyes versek maguk is cselekvő szavak, beszédaktusok: a vers beszélője dicsér, kér, int, támad, gúnyol, bocsánatot kér stb.³⁵ Sőt olykor a szavak éppen az ellenkezőjét *cselekszik* annak, amit mondanak. A carmenek „Horatius”-személyiségének élete a versekben zajlik, vagyis a versek ebben az értelemben is performatívak: a szövegekben megnyilatkozó arcok *viselkednek*.

A fiktív performatív kommunikációs tér konvencióját elfogadó olvasó számára a „Horatius”-személyiség az egyes versek határai közötti „térben” is létezik,³⁶ vagyis ha *valamilyik* vershelyzetben az egyik arc az elsődleges, a háttérben a többi is jelen van. A három könyv szerkesztő-szerzője nem dramatikus időszerkezetben gondolkodik: a legelső darab befogadásakor is feltételezhető a legutolsó carmen ismerete, ezt a nyilvánvaló motivikus megfelelések mellett jól mutatja a metrikai is: egyedül az I. 1 és a III. 30 *asclepiadeum primum*.

Ezt a megkonstruált „horatiusi” arc-együttest jobban ismerjük, mint a legközelebbi ismerőseinket, hiszen a lírai én egymásnak akár ellentmondó vonásokkal megrajzolt arcait is megismerjük, mégpedig mindegyiket, valahogy úgy, ahogyan saját arcaikat, hiszen saját szociális szerepeinkre nagyobb rálátásunk van. Ennek a konstruált személyiségnek ugyanis legfeljebb annyi arca *lehet*, amennyi a dalokból megismerhető, mert teljes élete a három könyv 88 verse – ami persze nem 88 különböző arcot jelent, annál jóval kevesebbet, de nem is csupán egyet.

Az újra meg újra felbukkanó több arc együtteséből áll tehát össze az a háromkönyvnyi carmenszöveg által megkonstruált személyiség,³⁷ akinek a humor az egyik alapvonása, a váteszi humor pedig, ha létezik, az egyik arcáé.

Milyen ez a humor és milyen az a személyiség, amelyeknek ilyen a humora? Egyik oldalról a humor pszichológiájának kutatása,³⁸ másiktól a személyiségjellemzők faktoranalitikus elemzését lehetővé tevő és mára klasszikusnak számító mérőeszköz, a „Big Five”-ként emlegetett „ötfaktoros modell”³⁹ kidolgozása nyitotta meg az utat – a két terület találkozásaként – a humor és a személyiség közötti kapcsolatok kutatása felé.⁴⁰ Manapság tehát az lenne a dolgunk, hogy felkérjük a carmenek

három könyvének fiktív „Horatius”-személyiségét – nevezzük őt H.-nak –, hogy töltsse ki a HSQ, az MSHS, illetve a Big Five kérdőíveket⁴¹ – ami elsősorban nem azért képtelenség, mert H. több mint kétezer éves, hanem mert *persona ficta*. Mindezt előre bocsátva álljon itt egy rövid *játék*, amelyben azzal a hipotézissel élünk, hogy a kérdőívek kitöltésének kiértékelését a versek szövegével helyettesítettük.⁴²

H. humora a carmenek alapján az ún. a „pozitív humorstílusba” sorolható, amelynek elsődleges jellemzője, hogy egyrészt szignifikánsan nagyobb értékeket mutat a HSQ „én-erősítő” és „kapcsolatápoló” alskáláin,⁴³ másrészt magas szintű szociális kompetenciákkal jár együtt, beleértve az önfeltárás képességét és a kapcsolatkezdeményezési készséget, továbbá az érzelmekezeléssel, ami az érzelmi intelligencia egyik eleme.

A személyiségdimenziókkal való kapcsolatait tekintve a kutatás azt igazolta, hogy a pozitív humorstílus, illetve az MSHS ún. „humor létrehozása és társas kapcsolati alkalmazása” faktora a Big Five 5 fő-, illetve 30 aldimenziója közül az alábbiakkal mutat szignifikáns kapcsolatot: az Extraverzió dimenzióin belül az *asszertivitással*, az *aktivitással* és a *társaságigénynyel*; a Lelkiismeretesség személyiségdimenzió alskálái közül a *kompetenciával* (amelyet Én-hatékonyságnak is neveznek) és a *teljesítménymotivációval*; a Nyitottság a tapasztalatokra személyiségdimenzió alskálái közül az *intellektussal* (intellektuális kíváncsiság) és az *érzelmekekkel* (nyitottság a saját belső érzetekre, illetve az érzelmekre való fogékonyság). Szintén kiemelkedő, ám negatív volt a kapcsolat a Barátságosság személyiségdimenzió *szerepnység* alskálájával (alázatos, félrevonuló, önfeláldozó).

A szignifikáns megfeleléseket összefoglalva tehát a humormérés kérdőívei alapján *ilyen* humorjegyeket mutató személy „nagyobb valószínűséggel kedveli és keresi a társas kapcsolatokat, ebben a humort használja módszerként a pozitív szociális bevonódáshoz, bízik abban, hogy akarata képes érvényesülni a társas helyzetekben. Ezek a személyiségjegyek együtt járnak azzal, hogy érdeklik a bonyolultabb vagy absztrakt gondolatok, témák és helyzetek, ezeket meg akarja érteni, és az esetek egy részében szívesen forgatja át humoros alakzatokba. A humor és személyiség ilyen értelmű kapcsolata tehát arra utal, hogy érdekes kölcsönhatás van a kognitív/intellektuális érdeklődés és a humorlétrehozás között” (Johnson–McCord 2010, 37–38). Az olvasó eldöntheti, mennyire érzi érvényesnek ezt a profilt H.-ra.

Ha egy koherens személyiségnek integráns része a humorérzék,⁴⁴ vagyis a humorra való fogékonyság és a humorlétrehozás, akkor, éppen mivel ez bizonyos személyiségdimenziókkal korrelációt mutat, nemcsak szűkebb baráti társaságban, hanem nagyobb nyilvánosság előtt, a váteszi pillanatokban is jellemző lehet rá. Az olvasó, aki az *élete*, vagyis a 88 vers folyamán megismerte őt, tudhatja róla, hogy ha nem is nyilvánul meg, a háttérben ott lehet, és hatással lehet az előtérben lévő arca is.

A háromkönyvnyi, külön-külön olvasva önálló vers szövegéből felépített „Horatius”-személyiségnek az olvasó nem csupán a szociális arcait ismerheti meg, hanem olykor a személyiség önismeretének mélyebb rétegeibe is bepillanthat, például az I. 30-ban. „És a *vir Mercurialis* egyszer, főként ha úgy érzi, évei kényszerítik, kikerülhetetlen választás előtt állhat, hogy életformáját vagy az elébe szökkenő új kalandot

adja-e fel, amikor ki kell tűnnie, valójában merő felszínes-ségből választotta-e azt, amit választott, és kilép belőle, ha kényelmetlenné vált, vagy azért éli-e ezt az életet, mert egyedül ezt érzi a magáénak” (Szilágyi 1982, 29). A vers megszólítottja Venus, és kivételesen nincs a szövegben egyes szám első személy. Hogy ki beszél, milyen olvasatokat ad a nyolcsoros fohász, és mi ennek a valódi tétje, az csakis a többi

versből felépített személyiség ismeretében válik *fokozatosan* érthetővé. Talán ezek azok a különleges pillanatok a carmenek szerkesztett gyűjteményében, amikor nincs többé jelentősége annak, hogy az „igazi” Horatiusszal vagy a modern irodalomtudomány konvenciója szerint a carmenek szövege által konstruált „Horatius”-személyiség belső énjével találkozzva találkoztunk-e saját magunkkal.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K 77426 számú pályázat keretében készült. Itt köszönöm meg a kutatócsoport tagjainak kritikai észrevételeiket és értékes javaslataikat. Az itt olvasható szöveg a IX. Magyar Ókortudományi Konferencián (Pécs, 2010) elhangzott előadás átdolgozott változata.

- 1 A későbbiekben világos lesz, miért csupán a carmenek első három könyve adja a keretet, jóllehet a váteszi humor kérdése a negyedik könyv szempontjából is érdekes, éspedig éppen az eltérések miatt. A negyedik könyv és a korábbi három közötti bonyolult viszonyról lásd Lowrie 2010; a negyedik datálásáról: Nisbet 2007, 16–17. Az a kérdés is felvethető, miért érezzük egyáltalán kitüntetett pontoknak a vátesz megjelenését, vagy hogy mihez képest kitüntetett a váteszi „szerep”. A carmenekben hatszor nevezi magát *vatesnek* a beszélő, miközben *poetának* csak egyszer (Lowrie 2009, 114).
- 2 Lásd NH a II. 20-hoz (333–337).
- 3 Lásd Suetonius, *Hor.* 48–55. Horatius „lírai” testreprezentációjáról lásd Farrell 2007, aki szerint a lírai nem különbözik lényegesen a horatiusi én saját „szatirikus” testábrázolásától (184). A biografikus Horatius és a lírai „Horatius” közötti különbségről lásd alább.
- 4 A „komoly vagy humoros” interpretációról lásd Sharrock (1994, 118–122), aki szerint egyszerre komoly és humoros; a korábbi humoros értelmezések felsorolása uő: 118, 50. jegyzet; önirónia: Lowrie 2009, 115. Borzsák hivatkozása (264): „[N]em olvad tökéletes egységbe a felmagasztosulás »szép képével« (Heinze), sőt játszadozásként, hamis hangként hathat a költemény együttesében (Villeneuve), olyannyira, hogy legutóbb Fuchs ki is rekesztette volna (vö. E. R. Schwinge, *Herm.* 1965, 438 skk.)”
- 5 A *biformis vates* többféle értelmezési lehetőségéről lásd Woodman 2002.
- 6 Lásd Conte 1994, 271. (Köszönöm Tamás Ábelnek a *tenuis* és az *inse-ro* [lásd alább] szavakról nyíló kilátást!) Figyelemre méltó, hogy ezek szerint a II. 20 *tenuis*ének poétikai tartalma nemcsak tematikus visszautalás az I. 1-re, hanem a vergiliusi *tenuis non tenuis* felidézése egyszerismind előhívja a *Georgicában* ez után következő sort is: *si quem numina laeva sinunt*, vagyis erre „válaszol” az I. 1 carmen *si neque Euterpe cohibet* motívuma (vö. Gutzwiller 2006, 3 és Barchiesi 2006, 420). Vagyis ez esetben a *non tenuis* azt jelentené, hogy „nem alexandriai”, annak megfelelően, hogy 23-ban a három könyv publikálásakor már Vergilius sem „alexandriai” művön dolgozott?
- 7 Vö. pl. Lyne (1995, 80): „ambivalent image of literary fame... allegory for foolhardy literary ambition.”
- 8 Vö. pl. *Ep.* I. 19,35–40, illetve Acél 2010, 18 (ha a költőket „csak jóval haláluk után [dicsőítik], akkor mi értelme élő alkotóktól dicsőítő műveket kérni, ha azokat biztos elveti a kortársakat elutasító közhangulat – a római olvasó csak azt csodálja, *quod Libitina sacravit.*”)
- 9 Lásd NH a II. 20,24-hez.
- 10 A III. 30-ban váltja majd fel a dionysosi borostyánt a győztesnek járó babérkoszorú.
- 11 Vö. még pl. *Ep.* I. 19, itt a *mixtus* helyett *adscriptus*.

- 12 A II. 19 *remotis rupibus* a pontos megfelelője az I. 1, 30 *gelidum nemus*ának.
- 13 A *me lyricis vatibus inseres* egyrészt az újonnan kijött Horatius-könyvre is vonatkozik. Farrell szerint (2007, 189–190) az *inse-res* ige (lásd még 6. jegyzet) világosan utal arra az igényre, hogy Maecenas az új könyvet találja méltónak a könyvtárban a Sapphó- és Alkaios-könyvek mellé betenni, és így a Horatius-könyvek a Palatinuson a könyvtárban kerülnek majd a görög költők közé, lásd *Ep.* II. 1,217 és Dupont 2009, 152. (A kor olvasáskultúrájáról lásd a 17. jegyzetet.) Másrészt a könyvként a görögök *mellé* soroltatás költői programját jelenti be a *lyricis vatibus* görög–latin nyelvi szerkezet, vö. Miller 2003, 420.
- 14 A *sublimi feriam sidera vertice* humorához: NH (ad I. 1, 36 *feriam sidera*) komédiatörődéket ad párhuzamként; Harrison 2007, 29 („a kontextushoz nem illően szó szerinti kép ez, amely azt sugallja, hogy a dolognak csúnya fejfájás lesz a vége”). Vergiliusnál a két, tölgyhöz hasonlított óriás, Pandarus és Bitias bölint bozontos fejük éggig érő csúcsával az égboltra: *intonsaque caelo attolunt capita et sublimi vertice nutant* (*Aeneis* IX. 682).
- 15 Harrison: „self-deprecation” („önleértékelés”; 2007, 28).
- 16 A könyv mint *monumentum*: Dupont 1997, 58; a *monumentum* fogalmáról lásd Lowrie 2009, 118–119. A III. 30 „földrajzi” humora: Harrison 2007, 30. A földrajzi humorra szép párhuzamot adnak az egyik római óda váteszi-önéletrajzi sorai. Arról, hogy az *odi profanum volgus* kallimachosi parafrázisa szerepértelmezésként szembemegy a római váteszi pátosszal: Lowrie 2009, 113. Ezt továbbgondolva (ha a verssorrendnek interpretatív szerepet adunk): a II. 20 *biformis* hatyúját közvetlenül követő carmen az *odi profanum...*: ez lenne a *biformis vates* másik *formája*?
- 17 Az olvasáskultúráról, irodalmi nyilvánosságról, írásbeliségről, publikálásról lásd legutóbb az *Ókorban*: Tamás 2010, illetve Dupont 1997; Johnson 2000; Edmunds 2001, 108–132; Parker–Johnson 2009 (különösen Parker és Dupont tanulmányai).
- 18 Parker 2009, 205. A conviviumok szociopolitikai jelentőségéről lásd pl. Dupont 1997, 44–45; a görög sympotikus kultúra hasonló vonásáról: Pellizer 1994, 181; Barchiesi 2007, 159–160.
- 19 Vö. pl. Edmunds 2001, 115; Barchiesi 2007, 156, 159; Lowrie 2009, 63–64, 103.
- 20 Vö. Miller 1994, 5–6; Dupont 2009, 148; Lowrie 2009, 49–50 („Loss [*carmina convivalia*] is functional: what makes Latin literature literary in our modern sense is the break from origins. The debate about a break or continuity in the tradition revolves around performance.”)
- 21 Lowrie 2009, 103; Dupont 2009, 148; 1997, 56; Barchiesi 2007, 150–151, 159–160 („meta-sympotic”).
- 22 Lowrie 2009, 99.
- 23 A megszólításhoz és a megszólítottak köréhez vö. Oliensis 1998, 1–2; Barchiesi 2007, 150–151, 157; Lowrie 2009, 102.
- 24 Vö. Oliensis 1998, 6; Edmunds 2001, 65; Dupont 1997, 57.
- 25 A performativitás horatiusi kulcsszavainak teljes listája: Lowrie 2009, 72–73.
- 26 Vö. Edmunds 2001, 66 („The reader also has to imagine this scene as the one occupied by the *persona*.”)

- 27 Vö. Martindale 1993, 17: „written”, avagy „textual” Horatius; Lowrie 2009, 67 („While the distinction between author and first-person narrator may be clear because fiction lacks seriousness, that between author and lyric ego is much murkier, particularly when addressed to a historical person alive during the poem’s composition.”)
- 28 Vö. Lowrie 2009, 67, 79. Mindez nem mond ellent például Miller meghatározásának (1994, 3–4) a poétikai értelemben vett lírai tudatról vagy Énről, amely egyszersmind élesen elválasztja a római költészetet az archaikus görögtől.
- 29 Oliensis 1998, 2. A *face* szóra a szociálpszichológiában magyarul három fordítás is használatos: az átvitt értelemben vett „arc” mellett az „arculat”, illetve a „homlokzat”. Itt végig a *personához* közelebbi „arc”-ot használom.
- 30 A horatiusi *personákról*: Barchiesi 2007, 155; 2000, 168–170; vö. McNeill 2001, 1–9 („The Horaces of Horace” – innen kölcsönöztem az alcím többes számát).
- 31 A carmenek sorrendje: pl. Barchiesi 2007, 147–148; általánosabb keretben Barchiesi 2000, 171.
- 32 Miller (2003, 417) ódivatúnak tartja Edmunds tézisét („minden egyes vers önálló és öntörvényű hermeneutikai egész”, 2001, 44–45). Lásd még Miller 1994, 142–144: a carmenek poétikailag megtervezett gyűjteménye és a költemények közötti kapcsolat éppen annyira fontos, mint az egyes költemények. Lowrie (1997, 30, 26. jegyzet): „...a narratív konstrukció nemcsak egy-egy carmen dramatikus szituációjára érvényes, hanem az egyes kötetek nagyobb struktúrájára is. Olyan nem folytonos történetek is léteznek, amelyeket a carmenek sorrendben olvasása tart össze, mint a költő saját magáról elmondott történeteinek fokozatos fejlődése. (...) A narrált narratívában a beszélő konstruálja a cselekményt, míg a nem narrált narratívában ez a feladat az olvasóra hárul.” Barchiesi (2007, 149) az egyes versek közötti rejtett, kikövetkeztetett folyamatosságokat említi.
- 33 „Újraolvasás”: Edmunds 2001, 123; „multiple reading”: Miller 1994, 150. E kettő lehetővé teszi, hogy a versek interakcióba lépjenek egymással.
- 34 McNeill szerint (2001, 5–8) nem kell feltétlenül egyesíteni a különböző horatiusi *personákat* egyetlen koherens személyiséggé.
- 35 Oliensis 1998, 3–5; Lowrie 2009, 111–117.
- 36 A 88 vers szövege túlságosan gazdag a motivikus, intertextuális, tematikus, gondolati, filozófiai összefüggésekben ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyható legyen az egyes versek szövegeinek bonyolult kapcsolatrendszer. Értelmetlen lenne a 88 vers alapján valahány diszjunkt arc-részhalmozatot alkotni (pl. „a római ódák Horatiusa”, „a szerelmes Horatius”, „a vátesz Horatius” stb.), olyanokat, amelyeken *belül* ugyan az egyes versek arcai hasonló vonásokat mutatnak vagy azonosak, de amelyek között nincs átjárás, mivel mindegyik arc-részhalmozatot úgy ad más-más „Horatius”, hogy ezekre teljesen különböző személyekként kellene gondolnunk. Lásd még Miller 1994, 144, 164. A vátesz-szerep „leválaszthatósága” mellett érvel McNeill 2001, 59–60. Vö. 32. jegyzet.
- 37 A legismerősebb horatiusi arcok: Harrison 2007; McNeill 2001, 1–9. A „görög lírai” arcokról lásd Barchiesi 2000, 169.
- 38 A humorérzék több dimenzióban is vizsgálat tárgya: mint kognitív képesség a „humoros” létrehozására, mint esztétikai válasz, mint habituált viselkedés, mint temperamentumjegy, mint attitűd és mint elhárító mechanizmus, vö. Johnson–McCord 2010, 32.
- 39 Lásd Nagy 2007. Az utóbbi évtizedben az ötfaktoros modell számos kultúrában (a különböző európai, illetve az orosz, kínai, japán kultúrákban stb.) érvényesnek bizonyult, így talán megbocsátható kontárkodás az inkább játékos-tentatív alkalmazása az antik római kultúrában keletkezett szövegek által konstruált fiktív személyiségre. A Big Five fő faktorai (alapidimenziói): 1. Neuroticizmus (mennyire kitett az érzelmi distressznek); 2. Extraverzió (milyen intenzitással és mennyi energiát fordít a külvilággal való kapcsolatápolásra); 3. Nyitottság a tapasztalatokra (milyen mértékben és mennyire önmagáért keresi aktívan, illetve kedveli a tapasztalatokat); 4. Barátságosság-kellemesség (a leginkább kedvelt interakcióformák skálája az együttérzéstől a keménységig); 5. Lelkiismeretesség (a szervezés-tervezés, állhatatosság, önkontroll és motiváció mértéke a célirányos viselkedésben, a feladatok végrehajtásában).
- 40 A kutatási terület áttekintése és új eredmények: Johnson–McCord 2010, 33. A humorstílus és a személyiségdimenziók kapcsolatának kutatása abból a szempontból is különösen érdekes, hogy mind a négy humorstílus meglehetősen unikálisnak bizonyult a személyiséghez való viszonyait tekintve.
- 41 HSQ = Humor Style Questionnaire (Martin *et al.* 1993, hivatkozza Johnson–McCord 2010, 33); MSHS = Multidimensional Sense of Humor Scale (Thorson–Powell 1993, hivatkozza Johnson–McCord 2010, 34). A másik három faktor: a „humorértékelés”, az „elhárító és adaptív humor”, illetve „a humorral kapcsolatos attitűd”. A „humorlétrehozás” definíciója: az egyén saját magáról alkotott képe: képesnek tartja-e magát arra, hogy társas helyzetekben mulatságos dolgokat mondjon, illetve másokat megnevettessen. A kérdőívek kitöltésekor a személynek ötfokú, ún. Likert-skálán kell válaszolnia a kérdésekre (az „egyáltalán nem értek egyet”-től a „teljesen igaz”-ig).
- 42 A carmenekben sűrűn felbukkanó remek és sokféle humoros megnyilvánulást aligha lehet és szükséges felsorolni. A vizsgálat tárgya a „komoly” versek beszélőinek kevésbé nyilvánvaló, illetve számunkra kevésbé érzékelhető humora.
- 43 Martin *et al.* 2003 (idézi Johnson–McCord 2010, 33). Négy humorstílust azonosítottak: kapcsolatápoló, énerősítő, agresszív és önlegyöző, közülük az első kettő tartozik a pozitív tartományba.
- 44 Lásd Martin 2007, 191–227 („Personality Approaches to the Sense of Humor”).

Bibliográfia

- Acél 2010: Acél Zs., „Könyvtár és színház. Az irodalmi nyilvánosság terei Horatius Augustus-levele alapján”: *Ókor* 2010/3, 17–21.
- Barchiesi 2000: Barchiesi, A., „Rituals in Ink: Horace on the Greek Lyric Tradition”: Depew, M. – Obbink, D. (szerk.), *Matrices of Genre: Authors, Canons and Society*, Cambridge, 2000, 167–182.
- Barchiesi 2006: Barchiesi, A., „Music for Monsters: Ovid’s *Metamorphoses*, Bucolic Evolution, and Bucolic Criticism”: Fantuzzi, M. – Papanghelis, T. (szerk.), *Brill’s Companion to Greek and Latin Pastoral*, Leiden–Boston, 2006, 403–426.
- Barchiesi 2007: Barchiesi, A., „Carmina: *Odes* and *Carmen Saeculare*”: Harrison, S. (szerk.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge, 2007, 144–161.
- Borzásák 1975: *Horatius: Ódák és epódoszok*, Auctores Latini XVIII, a szöveget gondozta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Borzásák I., Budapest, 1975.
- Conte 1994: Conte, G. B., *Latin Literature. A History*, Baltimore–London, 1994.
- Dupont 1997: Dupont, F., „Recitatio and the Reorganization of the Space of Public Discourse”: Habinek, T. – Schiesaro, A. (szerk.), *The Roman Cultural Revolution*, Cambridge, 1997, 44–59.
- Dupont 2009: Dupont, F., „The Corrupted Boy and the Crowned Poet or, the Material Reality and the Symbolic Status of the Literary Book at Rome”: Johnson–Parker 2009, 143–163.

- Edmunds 2001: Edmunds, L., *Intertextuality and the Reading of Roman Poetry*, Baltimore–London, 2001.
- Farrell 2007: Farrell, J., „Horace’s Body, Horace’s Books”: Heyworth, S. J. (szerk.), *Classical Constructions. Papers in Memory of Don Fowler; Classicist and Epicurean*, Oxford, 2007, 174–193.
- Gutzwiller 2006: Gutzwiller, K., „The Herdsman in Greek Thought”: Fantuzzi, M. – Papanghelis, T. (szerk.), *Brill’s Companion to Greek and Latin Pastoral*, Leiden–Boston, 2006, 1–24.
- Harrison 2007: Harrison, S., „Horatian Self-representations”: Harrison, S. (szerk.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge, 2007, 22–35 [a cikk magyar fordítását lásd ebben a számban].
- Johnson 2000: Johnson, W. A., „Toward a Sociology of Reading in Classical Antiquity”: *AJP* 121 (2000) 593–627.
- Johnson–McCord 2010: Johnson, A. – McCord, D. M., „Relating Sense of Humor to the Five Factor Theory Personality Domains and Facets”: *American Journal of Psychological Research* 6 (2010) 32–40.
- Johnson–Parker 2009: Johnson, W. A. – Parker, H. N. (szerk.), *Ancient Literacies. The Culture of Reading in Greece and Rome*, Oxford, 2009.
- Lowrie 1997: Lowrie, M., *Horace’s Narrative Odes*, Oxford, 1997.
- Lowrie 2009: Lowrie, M., *Writing, Performance, and Authority in Augustan Rome*, Oxford, 2009.
- Lowrie 2010: Lowrie, M., „Horace: Odes 4”: Davis, G. (szerk.), *A Companion to Horace*, Blackwell Companions to the Ancient World, 2010, 210–230.
- Lyne 1995: Lyne, R. O. A. M., *Horace: Behind the Public Poetry*, New Haven, 1995.
- Martin 2007: Martin, R. A., *The Psychology of Humor: An Integrative Approach*, Burlington – San Diego – London, 2007.
- Martindale 1993: Martindale, Ch., „Introduction”: Martindale, Ch. (szerk.), *Horace Made New: Horatian Influences on British Writing from the Renaissance to the Twentieth Century*, 1993, 1–26.
- McNeill 2001: McNeill, R. L. B., *Horace. Image, Identity, and Audience*, Baltimore–London, 2001.
- Meyer 2000: Meyer, J. C., „Humor as Double-Edged Sword: Four Function of Humor in Communication”: *Communication Theory* 10 (2000) 310–331.
- Miller 1994: Miller, P. A., *Lyric Texts and Lyric Consciousness. The Birth of a Genre from Archaic Greece to Augustan Rome*, 1994.
- Miller 2003: Miller, P. A., „Saving the Subject, Saving the Text: Lowell Edmunds and the State of the Art”: *International Journal of the Classical Tradition* 9 (2003) 412–423.
- Nagy 2007: Nagy J., „Faktoranalitikus személyiségtaxonómiák”: Gyöngyösiné Kiss E. – Oláh A. (szerk.), *Vázlatok a személyiségről*, Budapest, 2007, 110–145.
- Nisbet 2007: Nisbet, R. G. M., „Horace: Life and Chronology”: Harrison, S. (szerk.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge, 2007, 7–21.
- NH: Nisbet, R. G. M. – Hubbard, M. (szerk.), *A Commentary on Horace: Odes. Book 1*. Oxford, 1970; *A Commentary on Horace: Odes. Book 2*. Oxford, 1978.
- Nisbet–Rudd: Nisbet, R. G. M. – Rudd, N. (szerk.), *A Commentary on Horace: Odes. Book 3*. Oxford, 2004.
- Oliensis 1998: Oliensis, E., *Horace and the Rhetoric of Authority*, Cambridge, 1998.
- Parker 2009: Parker, H. N., „Books and Reading Latin Poetry”: Johnson–Parker 2009, 186–229.
- Pellizer 1994: Pellizer, E., „Outlines of a Morphology of Symptotic Entertainment”: Murray, O. (szerk.), *Symptotica: A Symposium on the Symposium*, Oxford, 1994, 177–184.
- Sharrock 1994: Sharrock, A., *Seduction and Repetition in Ovid’s Ars Amatoria*, Oxford, 1994.
- Szilágyi 1982: Szilágyi J. Gy., „Mercuriusque”: Szilágyi J. Gy., *Paradigmák. Tanulmányok antik irodalomról és mitológiáról*, Budapest, 1982.
- Tamás 2010: Tamás Á., „A várost olvasó könyv – a könyvet olvasó város. Az irodalmi kommunikáció színrevitele Ov. Trist. III. 1-ben”: *Ókor* 2010/3, 30–39.
- Woodman 2002: Woodman, T., „Biformis vates: the Odes, Catullus and Greek Lyric”: Woodman, T. – Feeney, D. (szerk.), *Tradition & Contexts in the Poetry of Horace*, Cambridge, 2002, 53–64.

Ferenczi Attila (1962) klasszika-filológus, az ELTE BTK Latin Tanszékének docense. Fő kutatási területe a római irodalom története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Filológus a választúton (2010/3).

Ki mihez ragaszkodik? Horatius, *Ódák* III. 3

Ferenczi Attila

Az értékek olyan kulturális alapelvek, amelyek azt fejezik ki, hogy egy társadalomban mit tartanak jónak, kívánatosnak és fontosnak, vagy éppen ellenkezőleg rossznak, sőt elviselhetetlennek. Definíciójából következőleg a kategória nincs közvetlen kapcsolatban az élet köznapi döntéseivel, a társadalom által általánosan vallott és elismert értékek (nevezzük ezeket társadalmi alapértékeknek) nem írják le ugyanis az életvitel gyakorlatát, sőt olykor igen nagy lehet a különbség a közösség által vallott etikai normák és a követett gyakorlat között. Kulturális képződményről van szó, amelynek rögzítése, megfogalmazása, terjesztése, rendszerezése, hierarchiájának megállapítása kulturális eszközökkel történik. Minél zártabb egy társadalom, és minél szűkebb csoport uralja a kulturális közvetítés csatornáit, annál egységesebb a társadalmi alapértékek rendszere. Ezért lehet például az idealizált köztársaságkori római értékrend viszonylag egységes, mert lényegében azonos a szenátusi arisztokrácia önreprezentációjával. Mindebből az is következik, hogy az értékek és azok sorrendje társadalmanként és korszakonként igen eltérő lehet: a társadalmi változások nem hagyják érintetlenül ezt a kulturális rendszert sem. Különösen érdekes lehet az értékekhez fűződő viszony változásának nyomon követése olyan korszakokban, amelyekben mélyreható politikai és társadalmi átalakulások zajlanak. Nem minden átalakuló korszak akarja azonban ekképpen definiálni önmagát – vannak korszakok, amelyek hatalmi megfontolásokból azt sugallják, hogy minden átalakult elérékezésükkel, és új értékek jönnek létre, és vannak olyanok is, amelyek éppen ellenkezőleg: a múlt változatlan folytatásaként akarják bemutatni magukat, miközben mindent átrendeznek maguk körül.

Augustus korának egyik paradoxona volt, hogy egyszerre próbálta mutatni a republikánus állam és értékei változatlan továbbélését, és igényelte magának az új kezdet pátoaszát.¹ Augustus római fóruma mutatja a legvilágosabban, milyen határozott volt a propagandisztikus elhatározás, hogy a jelent a múlt folytatásaként mutassák be. A fórum fizikai tere mesterségesen köti hozzá a republikánus múltat Aeneas és a trójaiak történetéhez, ékes bizonyítékeként annak, hogyan akarja a „hősök galériája” meghatározni és manipulálni a történeti emlékezetet. A Trójából menekülő Aeneas szobrával szemközt, a bal oldali exedra közepén Romulus szobra állt. Suetoniustól tudjuk, hogy Augustus és környezete sokáig fontolgatta annak lehetőségét is, hogy a princeps a Romulus nevet vegye fel mint a város, az állam második megalapítója (*Aug. 7*).²

Ha nem határozzák is meg egészében az Augustus-kor irodalmát az érték kategóriák kérdései, tagadhatatlan, hogy a római múlthoz fűződő viszony ilyen értelmű újraalkotása az aranykori irodalom egyik leggyakrabban felbukkanó témája. Egyike azon szövegeknek, amelyek a legvilágosabban ebbe a problémarendszerbe illeszkednek, Horatius ún. harmadik római ódája – azaz az ódák harmadik könyvének harmadik darabja. Mielőtt magát a jól ismert szöveget felidéznenk, nem árt emlékeztetni arra, hogy a „római óda” elnevezés a 19. század végén keletkezett.³ A harmadik könyv első hat ódájának csoportosítása ugyanakkor kézenfekvőnek tűnik azonos metrumuk (alkaiosi) alapján, illetve azért, mert Horatius szokásától eltérően a költeményeknek nincsenek konkrét címzettjeik, végül pedig összekapcsolja őket emelkedett hangvételük is.⁴

Horatius: Carm. III. 3

Igaz s kitartó, hűszivű férfit
sem pártütőknek bujtogató dühe,
sem rémítő tyrannus arca
meg nem ijeszthet, a déli szél sem,

vad Adriának háborodott ura;
nagy Juppiternek mennyköves ökle sem.
Rettenhetetlen, hogyha Föld s Ég
összerogy is, s a romok lesújtják.

Pollux s bolyongó Hercules így jutott
a csillagoknak tűz-palotáihoz,
hol majd pihenvén issza Caesar
bíborajakkal az égi nektárt.

Így érdemted, Bacchus atyánk, te is,
hogy még be-nem-tört tigriseket fogatsz
kocsidba és így élt Quirinus
s Mars lovain kikerülte Charont,

midőn ekép szólt Juno, az égi kar
tetszése közben: „Ilion, Ilion,
egy vészhozó, parázna bíró
s egy jövevény feleség taszított

a porba, mert az isteneket nagyon
becsapta hajdan Laomedon, míg én
és szűz Minerva szórtuk átkunk
rád, gaz uraddal együtt s a néppel.

Nem csillog immár a buja nőszemély
hírhedt barátja, sem Priamus hazug
házától el nem távolítja
Hector a harcok achájokat már.

Viszálykodásunk húzta e háborút,
de végetért már. Elfledelem nehéz
bosszúm, s akit szült Trója Vesta-
szüze, utált unokámat ismét

Marshoz bocsátom. Elviselem, hogy itt,
fényes hazánkban lakjon, ihassa a
nektár izes nedvét, s a boldog
isteni karba nevét beírják.

Míg végtelen víz háborog Ilion
és Róma közt, a hontalanok vigan
urak lehetnek bármi földön,
míg Priamus s Paris árva sírját

barmok tiporják, és kicsinyét a vad
itt rejti, álljon nagy Capitolium
ragyogva, és törvényt a megvert
médek erőshezű Róma szabjon.

Őt félje minden, távoli partokig,
Hol két világrész tengere vágja el
Európa földjét Afrikától,
melyet a bő vizű Nilus öntöz,

*Iustum ac tenacem propositi virum
non civium ardor prava iubentium
non vultus instantis tyranni
mente quatit solida, neque Auster*

*dux inquieti turbudus Hadriae
nec fulminantis magna manus Iovis,
si fractus inlabatur orbis
inpauidum ferient ruinae.*

Az igaz és céljait kitartóan követő embert nem ingatja meg lelki szilárdságában sem a tömeg lelkesedése, sem a türelmetlen zsarnok tekintete, sem az Auster, a nyugtalan tenger haragos ura, sem a hatalmas Juppiter villámszóró keze: ha beomlik, és leszakad az égbolt, akkor sem ismeri a félelmet, amikor maguk alá temetik romjai.

A vers első két strófája a késő köztársaság kori arisztokrácia értékvilágának mindenhatóságát hirdeti. Egyszerre alkalmas arra, hogy felidézze a konok arcú férfiakat, akik a köztársaság kori átriumok ösgalériáiból tekintettek a látogatóra, és a sztoikus bölcs alakját, akivé ennek az arisztokráciának kiváló képviselői válni kívántak. A képben az ősinek tudott római erények, a *constantia*, a *virtus* és a *fortitudo* (rendíthetlenség, szilárdság és kitartás) egyesül Sókratés alakjával, aki a platóni *Apologia* szerint (32b) egyedül szegült szembe a nép akaratával, amikor az arginusai ütközet után ki akarták végeztetni a győztes hadvezéreket.⁵ Kicsit tovább olvasva Platón szövegét megjelenik a filozófus bátor ellenszegülése a zsarnokokkal szemben is: megtagadta Sókratés a harmincak parancsát is, hogy a salamisi Leónt Athénbe kísérje, hogy ott kivégezhessék (32c–d). Sókratés védőbeszédében azért idézi fel annak emlékét, hogyan tagadta meg a démos és a tyrannos igazságtalan parancsainak teljesítését, hogy bizonyítsa hallgatóságának: neki mindig fontosabb volt az igazság, mint az élete: „én a haláltól való félelmemben senkinek nem szoktam engedni az igazság ellenében” (32a). Sókratés alakja a morálfilozófus archetípusaként idéződik fel Horatius szövegében.

A második és a harmadik sorban a *cives* és a *tyrannus* említése megnyitja az utat a *iustitia* és a *tenacitas* politikai értelmezése előtt. A *iustus vir* tehát a filozófiai *mesotés* követője, ahogyan a római állam köztársaság kori rendje is az optimális közéletet képviselte a mindig megbízhatatlan ítéletű (*prava iubens*) nép korlátlan uralma és a személyes zsarnokság között, ahogyan ez legteljesebben kifejtve Cicero *De re publicá*jában olvasható.

A vers tehát egyértelműen fogalmazó erkölcsi tanítással indul, melyben ősi erény és filozófiai ideál egyesül. Sókratés mellett más is eszünkbe juthat. Már a 19. századi filológiai irodalomban felmerült a gondolat, hogy a *iustus vir* horatiusi képe utal az uticai Cato, a Caesar kori konzervatív, republikánus ellenzék szimbolikus alakjára is.⁶ A makacs arisztokratának a római történeti emlékezetben őrzött képe több ponton is hasonlít a Horatius-versben foglalt ideálhoz. Ennek az általános hasonlóságnak az érzékeltetésére Plutarchos életrajzából idézhetünk (más, összefüggő szövegek hiányában), mely ugyan jó százötven évvel Cato halála után keletkezett, de egy kiterjedt korábbi hagyomány folytatójának tekinthető:

Mondják, hogy Cato kora gyermekkorától kezdve beszédében, arckifejezésében és gyermekkori szórakozásaiban hajlíthatatlan, rendíthetetlen és szilárd jellemet, tetteiben korát meghaladó határozott erélyt árukt el. A hízelgőkkel szemben rideg és hozzáférhetetlen volt, de még erélyesebben szembeszállt azokkal, akik meg akarták félemlíteni (Cato minor 1, 2. Máthé Elek fordítása).

Az általános jellemrajz hasonlóságain túl találhatunk konkrét összekötő elemeket is. Cicero a *De officiis*-ben (1, 112) a következő mondattal jellemezte Catót:

Catonis, cum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roboravisset semperque in proposito susceptoque consilio permanisset, moriendum potius quam tyranni vultus aspiciendus fuit.

Cato hihetetlen lelki nagyságot kapott a természettől, és azt töretlen kitartással erősítette, mindig ragaszkodott meggyőződéséhez és tervéhez, így inkább meg kellett halnia, mint hogy a zsarnok képét nézze.

A konceptuális és lexikai egyezések túl szembeszökőek ahhoz, hogy véletlenül beszéljünk.⁷ Emlékeztetett a horatiusi strófára Lucanus is, amikor a *Bellum civile* második énekében (289–292) így beszélteti a maga Catóját:

*sidera quis mundumque velit spectare cadentem
expers ipse metus? quis, cum ruat arduus aether,
terra labet mixto coeuntis pondere mundi,
complossas tenuisse manus?*

Ki akarná a csillagos égbolt leszakadását félelem nélkül szemlélni, vagy karba tett kézzel nézni, amikor rászakad az ég, és megremeg lába alatt a talaj a széthulló világ kavargó súlya alatt?

Lucanus Catójának nem egészen az a véleménye a *iustus vir* társadalmi szerepvállalásáról, mint a Horatius ideálképe, de a vizsgált téma szempontjából nem a két szöveg etikai vitája fontos, hanem a költői képalkotás hasonlósága: az összeomló égbolt, amely maga alá temeti a bölcslet a maga rendületlenségével együtt. A különböző típusú szövegek (Cicero, Lucanus, Plutarchos) meglepően egységes Cato-képet közvetítenek. Ennek oka valószínűleg abban rejlik, hogy Cato alakját alaposan előkészítette a személyéhez kapcsolódó irodalom, hogy könnyedén és letisztult reprezentációval vonulhasson be a római történeti emlékezetbe. Cato a polgárháborúban természetesen Pompeiust támogatta, majd a fővezér halála után megpróbált a sereg maradékával szembeszállni Caesar csapataival. Miután Scipio veresége Tapos mellett egyértelművé tette, hogy a további ellenállásra nincs esély, öngyilkosságot követett el az észak-afrikai Uticában. A hír hatalmas visszhangot keltett Rómában, a neves arisztokrata önként vállalt halálát a végső tiltakozás jeleként értelmezték. Azonnal megírta életrajzát egykori barátja, Munatius Rufus, de tudunk két egyértelműen dicsőítő szövegről is, melyek közül az elsőnek Cicero barátja (és Horatius tisztvárosa a philippi csatában), M. Fabius Gallus a szerzője (Cic. *Ad fam.* 7, 24, 2; 25,1), a másodiknak pedig maga Cicero.⁸ Caesar ezek hatására szükségét érezte, hogy megírja a maga *Anticatóját* két könyvben. Cato tehát Caesar kérése ellenfele volt, és a konzervatív, republikánus ellenzék szimbolikus alakjaként vonult be az emlékezetbe.⁹ Természetesen nem azt állítom, hogy Horatius versének első két strófájában a *iustus ac tenax vir* egyértelműen Cato, hanem hogy az a képi világ, amellyel a költő megjeleníti az erkölcsi ideált, alkalmas arra, hogy felidézze az olvasóiban Cato alakját. Kiessling és Heinze kommentárja is utal a lehetőségre, de a következő mondattal foglalja össze a véleményét: „[H]a a költő szeme előtt konkrét eset lebegett is, semmiképpen sem fordított gondot arra, hogy hallgatóságában ugyanúgy konkrét képzetek ébredjenek.”¹⁰ Ebben a kérdésben a neves kommentárszerzők szavainak igazságát akkor tudnánk megítélni, ha ismernénk akár a *Laus Catonis* különböző változatait, akár Caesar *Anticatóját*. A rendíthetetlen bölcs alakjához kapcsolódó képek, úgy tűnik, mégis alkalmasak arra, hogy felidézzék Cato alakját, még ha az alapszövegek hiányában nem is tudjuk megítélni, ez az idézés mennyire kelthetett kikerülhetetlen asszociációkat.

A harmadik strófától következik az első két strófa tételének igazságát illusztráló exemplumok felsorolása. A fogalmazásmód a szintaxis láncszerűen egymásba fonódó kapcsolódásai ellenére is egyszerűnek (legalábbis horatiusi mércével mérve egyszerűnek) nevezhető, melyet a kettes tagolás ural: *iustus – tenax, cives – tyrannus, Auster – Iuppiter*. Az exemplumok tagolásában is ez a rend folytatódik. A mitológiai példák két kettes csoportba rendezve jelennek meg: Ennek az erény-

amíg a rejtett kincset, amelynek ott jobb lent a földben, megveti, és erős szent kincseket nem szedni össze emberi célra, mohó kezekkel;

a föld utolsó széleiig viszi jó fegyverét, s néz majd vigadozva szét, amely vidéken hő dühöng és melyet a köd s zivatar sanyargat.

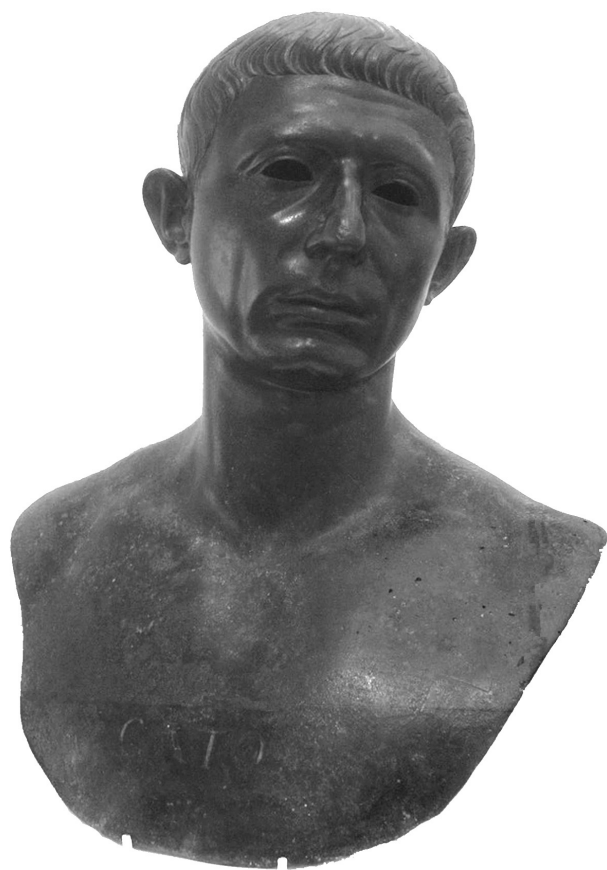
De ezt a harcós rómainak csak úgy jövendölöm, ha nagy kegyelettel és bizván magában, ősi Tróját már sosem építi újra többé.

Ha végzetére Trója föléled is, csúfos bukás lesz vége megint, mivel győztes hadat rá én vezetnék, asszonya és huga Juppiternek.

Ha háromízben kél fel acélfala Phoebus kegyéből, döntse görög hadam háromszor el, sirassa három vészben urát s gyereket a rabnó!”

De ez nem illik könnyű liramra már... Múzsám, hová törsz? Hagyj fel az istenek szavát sorolni önfejtően, s azt, ami nagy, kicsi dalba fogni.

Bede Anna fordítása

Az ifjabb Cato bronzbüstje (Rabat, Archaeological Museum)

nek köszönhetően (*hac arte*) jutott a halhatatlanok égi világába Pollux és Hercules, Bacchus és Quirinus. A két mitológiai pár között, kiemelt helyen, középen jelenik meg Augustus, aki vagy már az örök ifjúságban részesülve rózsás arccal (*purpureo ore*), vagy a capitoliumi Iuppiter és egyben a triumphatorok vörösre festett arcát idézve szürcsöli a nektárt az istenek körében.¹¹ Augustus személye sajátos interpretációs nehézséget jelent a szövegben. Ha nem látjuk elég határozottnak a szöveg képi világa és Cato személye közötti kapcsolatot, a költemény harmadik strófáját a *res publica restituta* gondolatköréhez kapcsolhatjuk. Miként a *fasti Praenestini*ben ránk maradt bejegyzés bizonyítja, 27 után felerősödött az augustusi propagandának az a szólama, amely a régi rend helyreállítójaként ünnepelte a Caesart. Ha nem számolunk Cato alakjának felidézésével, úgy értelmezhetjük, hogy a vers beszélője az augustusi propaganda megszólaltatójaként tagadja a Caesar személye és a hagyományos arisztokrata értékrend közötti szakadék létezését. Augustus nem felszámolja, hanem beteljesíti a *iustus vir* emberi, filozófiai és politikai ideálját. Ám ha a Catóra vonatkozó utalást látunk a szövegben, ennél többet érthetünk belőle. A republikánus ellenállás szimbolikus alakját, aki a tiltakozás végső eszközeként követett el öngyilkosságot, ezzel adva a világ értésére, mit gondolt Caesarról és politikai rendszeréről, szövegünk egyetlen kép keretén belül láttatja Augustusszal, Caesar fogadott fiával, politikai örökösével, aki hatalmi rendszerét tökéletesítette és stabilizálta. Cato alakjának felidézése erőteljesen befolyásolja a szöveg jelentésének meghatározását, utat nyitva például a gúny előtt. Horatius kortársai olvashatták ugyanis a

szöveget a késő köztársaság kori arisztokratikus értékrend ki-gúnyolásaként. Cato maradék tisztelői, ha még voltak ilyenek Rómában, megütközhetnek, megsértődhetnek, felháborodhattak a két portré közös keretbe illesztésén.¹² De utat nyithat a kép-ananyag az irónia előtt is. Áldozata nem tette halhatatlanná Catót, nem ő vált *divinusszá*, hanem Augustus, az első két strófa igazságát tehát nem látjuk bebizonyítva a harmadikban felsorolt példákban. A lírikus hang a harmadik strófában az exemplum megválasztásával problematikusnak mutatja az első két strófa általános érvényű etikai világszabályát. Merev ragaszkodásuk erkölcsi és politikai elveikhez teljes pusztulásba vezette Cato társadalmi csoportját. A Caesar-gyilkos Brutus, Cato veje és nem melleleg Horatius diáktársa, két évvel apósát követően áldozta fel életét republikánus elveiért Philippinél. A *propositi tenax vir* nem garantálhat egyebet, mint saját etikai minőségét. A siker az istenek kezében van, és ők nem Catót vagy Brutust támogatták, hanem az ifjú Octavianust. *Victrix causa deis placuit, sed victa Catoni* (I, 128) – hangzik a tanulság Lucanus megfogalmazásában. Az istenek a győztesek mellett döntöttek, Cato a legyőzöttek mellett.

A szöveg a 16. sorig szokott szerepelni a tankönyvekben; az e sorokból kiolvasható tanítás vált a római erényesség egyik legtöbbet idézett és legmaradandóbb megfogalmazásává, ezért indítja útjára például Kossuth 1841-ben a *iustum ac tenacemmel* a *Pesti Hírlapot*. Csakhogy a vers a maga 72 sorával, 18 versszakával egyike a leghosszabb horatiusi carmeneknek. A 16. sor után – ismét láncszerűen, szinte észrevétlenül a megelőzőkhöz kapcsolva – Iuno beszédét idézi a költő 50 soron át, amelyet az istenek gyűlésében mondott el az istennő a többi halhatatlan tetszésétől kísérvé. Így alakul ki a vers alapszerkezete: 1. a lírai hang gnómája és az *exemplumok* (1–16), Iuno beszéde egyenes beszédként idézve (17–68), 3. a lírai hang visszatérése (69–72).

Beszédében az istenek királynője hozzájárulását adja ahhoz, hogy Romulus – akit Quirinus néven fognak tisztelni – felvételt nyerjen a halhatatlanok gyülekezetébe. A beszéd mintája szinte bizonyosan Ennius *Annales*ében szerepelhetett: ott Iuno megenyhül, vagy legalábbis beleegyezését adja ahhoz, hogy a korábban gyűlölt és üldözött trójaiak leszármazottai, a rómaiak történelmi sikereket érjenek el.¹³ Az 50 soros beszéd Horatiusnál azonban problematikus viszonyban áll a 16 soros indító tanítással. Michèle Lowrie alaposan megvizsgálta ezt a kérdést, így csak a legfontosabb jelenségeket idézem.¹⁴ Az istenek királynője természetesen az ősi sérelemmel, Paris ítéletével és Helena elrablásával kezd, de gyorsan kiegészíti a történelmi tablót az időben visszafelé haladva Laomedon király álnok hitszegésével is. A fordulópontot a kiérdemelt történelmi lejtmenet és a felemelkedés között itt Romulus halála jelenti. Afelől nem hagy ugyan kétséget az istennő, hogy továbbra is gyűlöli unokáját, Romulust, de nem lesz tovább *tenax propositi*, nem makacsodik tovább: *invisum nepotem / Troica quem peperit sacerdos, / Marti redonabo* – „a gyűlölt unokát, akit a trójai papnő szült, Marsnak adományozom” (31 skk.). Ugyanakkor szigorú feltételeket szab a római sikernek: az utódok nem építhetik újjá Tróját, és nem kelhet új életre Priamus háza. Ha ezt a feltételt tiszteletben tartja, növekedhet Róma, és kiterjesztheti területének határait távoli vidékekre, köztük Egyiptomra is. Ha azonban a rómaiak mégis megpróbálnának múltjuk feltámasztásával, ugyanolyan szomorú

sorsra fognak jutni, mint trójai elődeik: *ter si resurgat murus aheneus / ter pereat meis Achivis* – „ércfalai, ha háromszor szöknek is újra a magasba, háromszor pusztuljon akhájaim kezétől” (65 skk.).

Hogyan kapcsolódik Iuno beszéde a *iustum ac tenacem* egyszerű tanításához? A 19. századi magyarázók nagyrészt kortörténeti aktualitással igyekeztek magyarázni a beszéd tartalmát. Iuno szájába adva a tiltást Horatius attól óvna a princepst, hogy Caesar és Antonius mintájára azt a tervet forgassa fejében, hogy keleten, esetleg éppen Trója romjain új fővárost alapítson. Ennek az intésnek azonban 27 után nem sok aktualitása volna, hiszen a látványos sírhely, a Mausoleum római megépítésével Octavianus már elég világosan nyilvánította álláspontját ebben a kérdésben, és a gondolat felvetése egyébként sem ad magyarázatot a poétikai összefüggésekre. Ez vezette például Gordon Williamset oda, hogy megállapítsa: a költőnek a történeti/mitológiai példák között megemlítt Quirinus/Romulusról eszébe jutott az enniusi elbeszélés, és egyszerűen új irányt adott az elbeszélésének.¹⁵ Borzsák István kommentárja érzékenyebben nyugtázza a meglepő váltásokat: „Az egész óda szerkezete tagadhatatlanul bonyolult, de nem követhetetlen, csak az archaikus pindarosi mellérendelések és csapongó képzetársítások miatt elűt a megszokott klasszikus kompozíciótól.”¹⁶ Meglepő ennek fényében, hogy Nisbet és Rudd 2004-ben megjelent kommentárja ismét inkább a történelmi aktualitásról beszél a szöveg belső feszültségei helyett.

Iuno beszéde bizonyos vonatkozásaiban jól illeszkedik a bevezetőhöz. A történelmi példák (Paris, Helena és Laomedon) a *iustitia*, a helyes magatartás negatív példái, míg a római jövőre utaló mondatok inkább a *tenacitas* problémáit járják körül. A probléma, a feszültség azonban nem tüntethető el ilyen könnyen a szövegből. Az értékeknek másfajta kontextusa jelenik meg a szöveg egyik felében, mint a másikban: talán a legékezebb példája ennek egy másik hagyományos római érték kategória, a *pietas*. *Ne nimium pii / rebusque fidentes avitae / tecta velint reparare Troiae* – „nehogy pietasuk túlzásaiba esve és erejükben elbizakodva az ősi Trója házait akarják újjáépíteni” (58 skk.). A *pietas*nak vannak, lehetnek rossz formái, rossz megnyilvánulásai, vagy legalábbis olyanok, amelyek bizonyosan kihívják az istennő haragját, márpedig ő biztosította hallgatóságát, hogy ennek nem lenne jó következménye. Érdemes megfontolni, hogyan mutatja be a szöveg magának az istennőnek a *tenacitas*át! Iuno feladja, enyhíti gyűlöletét és azt a szándékát, hogy elpusztítsa a gyűlölt trójaiakat ivadékaikkal együtt. Vergilius *Aeneis*ében az istennő egyértelműen meghátrálásként látatja ezt a gesztusát: *nunc cedo equidem pugnasque exosa relinquo* – „meghátrálok most, és elhagyom a harcot, ha mindenki szembefordul velem” (12, 818). Horatius szövegében Iuno egyszerre őrzi makacsul a gyűlöletének egy részét, továbbra is megtiltva Trója továbbélését, de alkalmazkodik a körülményekhez: bár nem szereti meg a gyűlölt unoka népét, most már nem akadályozza tovább sorsuk beteljesülését. Van tehát jó, pozitív tartalmú *pietas*, és van olyan, amellyel a romlást hozza magára a halandó: ugyanígy a *tenacitas* sem önmagában érték. Attól függ, ki mihez ragaszkodik. A változatlan formában való megőrzés, a múlt rekonstrukciójára irányuló szándék, aminek szimbóluma a versben Trója újjáépítése, az alkalmazkodni nem tudó makacs ragaszkodás a régihez kivívja

az istennő és az istenek haragját. És ne feledjük el: az istenek tetszése kísérte Iuno szavait: *gratum elecuta consilantibus divis*. A *tenax vir*, aki a bevezető gnómában nem félt magától Iuppitertől sem (*nec fulminantis magna manus Iovis mente quatit solida*), a versnek ezen a pontján bölcsebben teszi, ha nagyon is figyelemmel van az égi akaratra, és maga is alkalmazkodik.

Nem megszünteti, érvényteleníti a vers második része az elsőt, hanem keretet vált, és tágabb, történeti összefüggésbe helyezve értékeli, amitől a bevezető tanítás időtől és körülményektől függetleníthető abszolút érvénye változik relatívvá. Másfajta emberkép uralja a lírai hang által megfogalmazott első négy strófát, mint a Iuno-beszédet. Ennek legékezebb példája talán a vers gondolatmenetébe nem könnyen illeszthető kitérő (49–52), amely Egyiptom meghódításával kapcsolatban hangzik el az istennő szájából:

*Aurum inrepertum et sic melius situm,
cum terra celat, spernere fortior
quam cogere humanos in usus
omne sacrum rapiente dextra.*

Ha a még fel nem lelt aranyat – így van jobb helyén, míg a föld takarja – megvetni erősebb [ti. a római], mint az ember hasznára fordítani bármely szentséget elragadni kész kézzel.

Könnyebb ellenállni a vágnak, hogy kibányásszák az aranyat, mint a kibányászott kincssel helyesen élni. Az ember, akiről a versszak beszél – itt, ebben a történeti összefüggésben „az ember” – nem a sztoikus bölcs többé, akinek lelkét és szándékát nem befolyásolja semmi, csak a meggyőződése a jóban és helyesben. A történelem realitása kulturális konstruktumként mutatja be a bevezetőben abszolútként értelmezett értékeket. Tartalmuk, formájuk, értelmezésük változik az idővel, Iuno beszéde nem hitelteleníti, csak abszolút érvényétől fosztja meg az első két strófa téziséét. Az ellentét nem szűnik meg, csak érthetővé válik. Másfelől egy érdekes ellentétet is felkínál a szöveg: az abszolút érvényű „férfi-beszéd” – *iustum ac tenacem virum* – áll szemben Iuno nagyon is realiztikus női beszédével: *mihi castaeque Minervae... coniuge me Iovis et sorore* (64).

A vers a költői hang visszatéréssel zárul:

*Non hoc iocosae conveniet lyrae
Quo, Musa, tendis? Desine pervicax
referre sermones deorum et
magna modis tenuare parvis.*

Nem fog ez illeni hangszereim játékos hangjához! Merre haladsz, múzsám? Hagyj fel azzal, hogy önfejűen idézed az istenek szavait, és az emelkedett dolgokból kis formákban játékot csinálsz!

A játékos hangú rekurzióban nem ugyanaz a hang szólal meg, amelyik a rendíthetetlen életszabályt fogalmazta meg az első versszakokban. A *iocosa lyra* űzi velünk játékait. *Hac arte* szerepelt kétszer is a tanítást követő exemplumok bevezetésében, és érthetjük egyszerűen a kommentátorok-

kal együtt „ily módon” „ezen az úton”-ként, de a költői beszédben az *ars* szó felidéri a magára a költői tevékenységre vonatkozó tudást, az *ars poeticát* is, és ezzel lehetségesnek mutatja az etikai normák esztétikai értelmezhetőségét is. Ez a lehetőség itt, a vers végén tér vissza még egyértelműbb formában. Maga a vers mint szöveg is példát ad a *tenax propositi* itt és most érvényes értelmezésére. A *tenax propositi* a szövegre vonatkoztatva a kitűzött tárgyhoz való ragaszkodást jelenti, és éppen egy olyan szöveg kezdéssel az ígérettel, amelyről megállapítottuk, hogy mellérendelések és csapongó képzetársítások jelölik ki gondolatmenetének útvonalát. A vers íve nagyon emlékeztet az I, 22 carmenére, az *integer vitae scelerisque purus* kezdetűre, amely a Lalage iránti rajongással zárul. Így értelmezi tehát szövegünk a *tenacitast* saját magára vonatkoztatva, és ajánlja kortársainak egy olyan korban, amikor olyan nagy szükségük volt a rómaiaknak a rugalmasságra.

Három különböző hangot hallunk a versben: azt, amelyik a *iustus virt* dicsőíti, az istennőét, és végül a rekurzióval játékosan odébbálló költőfiguráét. A különböző hangok különböző értelemben beszélnek. Az első affirmatív, a második inkább negatív az első pozitív olvasatára vonatkoztatva, a harmadik pedig felfüggeszti a diskurzust, és egy másik műfajban jelöli meg a folytathatóság irányát, hogy azután a 4. római óda (*Descende caelo...*) ezt látszólag folytassa, de valójában beteljesületlenül hagyja. Mindez szükségessé teszi a költői hangok és a szerző tudatos megkülönböztetését a szöveg értelmezésében.¹⁷ Az indító strófák szövege az interpretáció központi kategóriájaként ajánlja olvasójának a morális társadalmi értékeket, de a teljes szöveg „üzenete” ezzel kapcsolatban tökéletesen meghatározhatatlan. A költő láthatatlan marad.

Iuno márványszobra
(az úgynevezett Barberini Iuno; Róma, Musei Vaticani)

Jegyzetek

- 1 Az alább olvasható megfontolások társadalomtörténeti kereteit adja Gowling 2005, különösen 17–27.
- 2 Zanker 1987, 110–116, illetve 204–217.
- 3 Az elnevezés a 19. század végén keletkezett, így a „római” lényegében „nemzeti”-t jelent. Horatiusnak ez a ciklusa a 19. században szokásos értelmezése szerint nemzeti költészet, ahogyan az *Aeneis* is nemzeti eposz. A *Római ódák* elnevezéssel kapcsolatban Theodor Mommsen akadémiai székfoglaló beszédére szokás utalni (*Festrede, Sitzungsberichte der königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1889*), de ahogyan Charles Witke felhívja rá a figyelmet, már Mommsen is úgy vette át az elnevezést, valószínűleg Cuschmanntól (Witke 1983, 1).
- 4 Witke a csoport összetartozásának hangsúlyozásában odáig megy, hogy a költemények különállását a hagyományozás következményének tartja. Szerinte, amit ma hat különálló költeményként olvasunk, Horatius egyetlen, a líra kereteit feszegető hosszú költeményként írta meg (Witke 1983, 12 skk.).
- 5 Platón, *Szókratész védőbeszéde* 32b. Kiessling és Heinze (ad v. 2) kommentárja óta szokásos a verssel kapcsolatban a Platón-helyet idézni, a hivatkozás szerepel Nisbet és Rudd új kommentárjában is.
- 6 A korábbi irodalom összefoglalása: Busch 1911, 43–44.
- 7 Parker 2002, 103.
- 8 Parker 2002, 105.
- 9 Nemcsak a vers költői képanyaga kapcsolja össze Sókratés és Cato alakját. Miriam Griffin szerint Plutarchos beszámolója alap-

ján igen valószínűnek tarthatjuk, hogy Cato saját halálának külsőségeit úgy rendezte el, hogy azok tudatosan utaljanak Sókratés halálára (Griffin 1986, 194–195).

- 10 Kiessling–Heinze 1917, ad v. 1.
- 11 A *purpureo ore* kifejezés hosszú vitákat váltott ki az értelmezők körében. A vita tétje az, hogy vajon a kifejezés közvetlenül isteni megjelenésre utal-e, vagy jelentése egyszerűen: „piros ajkaival”. Vö. Eidinow 2000, 463–471.
- 12 A filológiatörténet szempontjából érdekes annak a mítosznak a története, hogy 27 után az augustusi propaganda rehabilitálta volna Cato személyét, emlékét, és megpróbálta saját céljai szolgálatába állítani. Lyne meggyőzően mutatja be a hagyomány keletkezését egy Macrobius-hely félreértelmzéséből, illetve Vergilius és Horatius néhány helyének hagyományosan Augustus-központú olvasatából (Lyne 1995, 179–181). Szövegünk szempontjából sem tanulságok nélküli a történet felidézése. Macrobius egy anekdotát közöl, mely szerint Augustus valamely oknál fogva megfordult abban a római házban, ahol egykor Cato élt, és a társaságában lévő Strabo, hogy urának hízelegien, elkezdte kárhóztatni Cato erőszakos csökönyösségét (*pervicacia*), amire Augustus válasza ez volt: „mindenki, aki az állam jelenlegi működésén nem kíván változtatni, derék ember és polgár” (*quisquis praesentem statum civitatis commutari non volet et civis et vir bonus est*; II, 4, 18). Augustus cinikus gúnyolódása éppen az utcai öngyilkosság óta eltelt közel húsz év (már ha van egyáltalán kronológiai helye egy macrobiusi anekdotának) változásait használja eszközként. Ehhez kapcsolta a fi-

lológiai hagyomány a jelen írásban vizsgált szöveghez hasonlóan bonyolult és ellentmondásos többi vergiliusi és horatiusi szöveget, és megalkotta belőlük a teóriát, mely szerint Augustus be kívánta illeszteni a Cato-hagyományt a principátus önreprezentációjába. Talán érdemesebb arra figyelni, hogy Strabo úgy gondolta, tetszeni fog Augustusnak, ha rosszat mond Catóról.

13 Vö. Feeney 1984, 179–194; Feeney 1991, 125–128.

14 Lowrie 1997, 245–257.

15 Williams 1969, 43.

16 Borzsák 1975, 280.

17 Ha értelmezésünk azt hangsúlyozza, hogy a bevezető strófákban megszólaló és az utolsóban visszatérő hang teljesen azonos egymással, ha tehát a *iustus ac tenax vir* tanítása közvetlenül a *iocosa lyrán* hangzik fel és a *pervicax Musától* származik, olvashatjuk a szöveget akár paródiaként is, és ebben az esetben Cato (és a hozzá hasonló nyakas republikánus arisztokraták) képe politikai giccsként értelmeződik. Mielőtt teljesen elvetnénk ezt a lehetőséget, érdemes felfigyelni az *-ax* képzős melléknevek rímelésére. *Tenax – pervicax*. A képző gyakran negatív vagy ironikus jelentést ad az igének, amelyből a melléknevet képzí.

Bibliográfia

Borzsák 1975: *Horatius, Ódák és epódoszok*, Auctores Latini XVIII, a szöveget gondozta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Borzsák I., Budapest, 1975.

Busch 1911: Busch, B., *De M. Porcio Catone Uticense quid antiqui scriptores aequales et posteriores censuerint* (Diss.), Münster, 1911.

Eidinow 2000: Eidinow, J. S. C., „Purpureo bibet ore nectar.’ A Reconsideration”: *Classical Quarterly* 50/2 (2000) 463–471.

Feeney 1984: Feeney, D., „The Reconciliation of Juno”: *Classical Quarterly* 34 (1984) 179–194.

Feeney 1991: Feeney, D., *Gods in Epic*, Oxford, 1991.

Gowing 2005: Gowing, A. M., *Empire and Memory. The Representation of Roman Republic in Imperial Culture*, Cambridge, 2005.

Griffin 1986: Griffin, M. T., „Philosophy, Cato and Roman Suicide II.”: *Greece & Rome* 33 (1986) 192–202.

Kießling–Heinze 1917: Kissling, A. – Heinze, R., *Q. Horatius Flaccus, Oden und Epoden*, Dublin–Zürich, 1917.

Lowrie 1997: Lowrie, M., *Horace’s Narrative Odes*, Oxford, 1997.

Lyne 1995: Lyne, R. O. A. M., *Horace. Behind the Public Poetry*, New Haven – London, 1995.

Nisbet–Rudd 2004: Nisbet, R. G. M. – Rudd, N., *A Commentary on Horace: Odes Book III.*, Oxford, 2004.

Parker 2002: Parker, L. P. E., „Just and Tenacious of His Purpose”: *Museum Helveticum* 59 (2002) 101–106.

Williams 1969: Williams, G., *The Third Book of Horace’s Odes*, Oxford, 1969.

Witke 1983: Witke, Ch., *Horace’s Roman Odes*, Leiden, 1983.

Zanker 1987: Zanker, Paul, *Augustus und die Macht der Bilder*, München, 1987.

Imre Flóra (1961) gimnáziumi tanár,
PhD-hallgató, kutatási területe az
Augustus-kori líra.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
„Új évezred felé” (recenzió Ferenczi
Attila *Vergilius harmadik évezrede*
című könyvéről; 2010/4).

Mit hagyott Horatius Philippinél?

Horatius, *Ódák* II. 7 és III. 14

Imre Flóra

A cím természetesen szimbolikus, hiszen mindannyian, akik olvastuk Horatius carmenjeit,¹ emlékszünk arra, amit a II. könyv 7. darabjában elmesél, hogy pajzsát eldobva menekült a csatából. Talán inkább fordítva kellene megfogalmaznom a címet: Otthagyt-e mindent Horatius Philippinél? Mert ez az, amin ebben a dolgozatban két vers elemzése kapcsán el szeretnék gondolkodni: vajon mennyire tagadta meg Horatius – akit sokan Augustus udvari költőjének tekintenek – köztársasági eszméit, amelyek ifjúkorában (talán 23 éves volt?) Brutus és Cassius hadseregébe vitték? A két vers, amelyről beszélni szeretnék, az a kettő, amelyben *expressis verbis* megjelenik Philippi emléke.² (Valószínűleg nem véletlen az sem, hogy nem sok ilyen verse van Horatiusnak.)³ A két verset összekapcsolja a műfaj is: mindkettő ún. *epibatérion*,⁴ a messziről visszatért barátot üdvözlő vers.

Az egyik, amellyel foglalkozom, a híres pajzseldobós vers, a *Carm. II. 7*.

Carm. II. 7

A mű alkaiosi strófában íródott – ez általában a komolyabb, elmélkedőbb versek formája szokott lenni Horatiusnál.

A vers szerkesztése látszólag konvencionális, megfelel az epibatérion, az üdvözlő vers szokásos felépítésének. A múlt veszélyeinek leírásával kezdődik, ezt követi a szerencsés megmenekülés feletti örvendező csodálkozás, majd megjelenik az isteni beavatkozás motívuma (ezúttal két különböző értelemben is: egyrészt Pompeius megmentője a néven nem nevezett, de könnyen azonosítható *divi filius Augustus*, másrészt a későbbiekben megjelenik a Horatiust megmentő Mercurius is), szó van a barátok közötti különleges kapcsolatáról, a távollét hosszúságáról, és végül következik az ünneplés, a *symposion*, amelynek természetesen elmaradhatatlan része az *ex voto* (fogadalmat teljesítő) áldozat bemutatása is.

A szerkesztés azonban, ha alaposabban megfigyeljük, korántsem ilyen egyenes vonalú, logikus. Az elemek keverednek, vissza-visszatérnek (új meg új jelentést felvillantva), az elhallgatás, az utalásosság és az olykor itt-ott előbukó nagyon súlyos szavak sajátos ritmusával adva meg a szöveg sokrétegű, ellentmondásos, bonyolult jelentésszövevényét.

*O saepe mecum tempus in ultimum
deducte Bruto militiae duce,
quis te redonavit Quiritem
dis patriis Italoque caelo...*

Ó, (barátom), aki gyakran velem együtt végveszélyes helyzetbe kerültél, amikor Brutus volt a hadjárat vezére, ki adott vissza téged (ajándékképpen) (teljes jogú) római polgárként atyai isteneidnek és az itáliai égnek?...

A verskezdet *emphasis*, indulatszó, amelyet a megszólított jócskán késleltetve követ (az első versszakban csak a rá utaló vocativusban álló participium képviseli), maga a név csak a második versszak elején hangzik el. Ez a fajta versindítás, a hyperbaton, eszünkbe juttathatja Horatius egy másik versét, a *Carm. III. 21-et (O nata mecum... pia testa)*, amely a vele egykorú borosedényt szólítja meg. Mindkettőben érezhető valami-féle nosztalgia, valamiféle távolságtartó emlékezés, valamire, ami régen volt, amire talán már nem is emlékszünk jól, ami elmosdott az időben – mintha ezt a hatást keltené a késleltetés.

Az első sor azonban éles ellentétet is tartalmaz: a *saepe* (gyakran) és a *tempus in ultimum* (a végső pillanatba/végveszélyes helyzetbe) furcsa így együtt, az ember nem szokott gyakran a vég közelébe kerülni, vagy ha igen, akkor mintha ez a vég már nem is lenne olyan végleges – van ennek a két kifejezésnek az egymás mellé helyezésében valami túlzás, ami az egész jelenetet valószínűtlenné, csaknem anekdotaszerűvé teszi. Már itt, az első hangütésben megpendül valami abból a bizonytalanságból, amely az egész vers során érezhető lesz: mi az, ami komoly, mi az, ami ironikus, merre is fog kanyarodni végül a szöveg.

A második sorban megjelenik az alaptéma, Brutus neve – ráadásul a *deducte... duce* figura etymologicával kiemelve. A valószínűtlen, mesés messzeségben játszódó nosztalgikus emlékezés egyszerre nagyon is konkrétá válik. Amiről szó van, nem a mitikus, félig talán álmodott múlt, hanem a nagyon is közeli, hatásukat a vers jelenéig éreztető, azt meghatározó történelmi események.

A következő sorokban meglehetősen sok az ünnepélyes elem. A *quis* szónoki kérdést vezet be, amely meglepetést, csodaszerűséget érzékeltet.⁵ Ugyanerre utal a – meglehetősen ritka igéből képzett – *redonavit* alak is.⁶ A *Quiritem*, amelynek egyes számban való használata szokatlan, archaikus és szakrális konnotációkat kelt (mivel a régebbi szövegekben csak a halottá nyilvánítás formulájában fordult elő⁷), kiemeli a jogokba való visszaállítás jelentőségét: nem egyszerűen visszatérhetett Pompeius, hanem mintegy a halálból térhetett vissza teljes jogú polgárként. A *dis patriis* gyakran előforduló toposz a hazatérésre, az *Italoque caelo* viszont erőteljesen képszerű, az a gondolat, hogy otthon még az ég is más, a korábbi nosztalgikus hangulatot idézi.

*Pompei, meorum prime sodalium,
cum quo morantem saepe diem mero
fregi coronatus nitentis
malobathro Syrio capillos?*

...Pompeius, társaim közül az első, akinek társaságában gyakran törtem meg borral a túl sokáig késlekedő/időző napot/nappalt, megkoszorúzva szíriai malobathrumtól/illatszertől csillogó hajamat?

A második versszak megpendíti a vers egy következő dallamát, a lakoma motívumát, itt még az ifjúságra való nosztalgikus visszaemlékezésésként. A *sodalis* sokjelentésű szó (kedves szava egyébként Horatiusnak, talán éppen a jelentésrétegeinek összetettsége miatt, hiszen egyaránt jelent ivócimborát, társat vagy szakrális értelemben valamely papi testület tagját), itt valószínűleg nem szakrális, hanem profán értelemben szerepel:

‘társ, bajtárs, katonatárs’ jelentésben. (Bár a lakoma, amelyről itt még közös görögországi ifjúkoruk egymáshoz fűző emlékeként esik szó, általában maga is szakrális tevékenység; talán erre is utalhat a *fregi* ige, amely itt még csak a túl hosszú nap megszakítására utal, a türelmetlenül, talán illetlenül korán elkezdett, s így szokástörő ivászatra.) A *fregi* ige azonban, mivel a következő versszakban teljesen más szövegvagykozásban tér vissza, mintha már itt is, visszamenőlegesen valami baljóslatúságot sugározná.

A vers végén újra meg fog jelenni a lakoma motívuma – ott már egészen más hangulattal, ettől ez a rész is mintha valamilyen szomorú öniróniát kapna.

*Tecum Philippos et celerem fugam
sensi relicta non bene parmula,
cum fracta virtus et minaces
turpe solum tetigere mento...*

Veled éltem át Philippit és a gyors futást, miután nem szépen / nem erkölcsösen elhagytam a pajzsockámat, mikor megtört az erény, és a fenyegetőzők rítul a földet érintették az állukkal...

A harmadik versszak látszólag sima átmenettel indul, az előző versszak *mecum*jára a *tecum* mintha még könnyű, semmitmondó variációként felelne, de utána rögtön egy nagy levegővétel következik: az ilyen látszólag csevegő kezdés után kimondott rettenetes súlyú *Philippos* szinte robban.⁸ Nem olyan szó ez, amely gyakran elhangzana az Augustus kori költészetben, Horatiusnál meg különösen, ezen a helyen kívül egyetlen egyszer fordul elő az egész corpusban.⁹ A mondat hangulata furcsán kétféle húzó: a cezúra után következő *celerem fugam* nem épp dicsőséges, inkább önironikus hangot pendít meg, a következő sor igéje, a *sensi* viszont nem egyszerűen ‘láttam, megtapasztaltam’ jelentésű, valami baljósabb érzést áraszt: tanúként szölok, egy kor, egy – elmúlt – világ tanújaként, mint például majd egy sokkal későbbi korban Radnóti.

Itt következik aztán a sokat idézett *relicta non bene parmula*. Csakugyan figyelemre méltó ez az egyszerű ablativus absolutus (még csak nem is külön tagmondat – mintha már ezzel is látszólag eljelentéktelenítené az eseményt). A kép természetesen toposz. Legismertebb előde a görög irodalomban Archilochos (5W):

ἀσπίδι μὲν Σαίων τις ἀγάλλεται, ἦν παρὰ θάμνω,
ἔντος ἀμώμητον κάλλιπον οὐκ ἐθέλων·
αὐτὸν δ’ ἐξεσάωσα. τί μοι μέλει ἀσπίς ἐκείνη;
ἔρρετω· ἔξαυτίς κτήσομαι οὐ κακίω.¹⁰

*Szépveretű pajzsom száiosz harcos disze most már;
tört szívvel dobtam sűrű bozótba szegényt.
Ámde az irhám megmentettem! Mit nekem egy pajzs?
Essen a rozsdá belé: szebb lesz a másik, az új.*

(Horváth István Károly fordítása)

Alkaiosnál (428 = 49D) és Anakreónnál (fr. 28)¹¹ is megtalálható ez a kép. Mindegyik szövegben – úgy tűnik – ironikusan önfelmentő a gondolat: a pajzsot eldobni szegényen ugyan, nem hősi cselekedet, de fontosabb az élet, mint a hírnév, sőt, a hír-

név akár vissza is szerezhető, de az élet nem. Nyilván erre az általános vélekedésre utal a szövegben a *non bene* kifejezés – a római hagyományban talán még erősebb a *mos maiorum*hoz, a (mondjuk) hősi látszathoz való ragaszkodás, Horatius azonban láthatólag nem nagyon azonosítja magát ezzel a véleménnyel: a kifejezés olyan semleges, olyan könnyed, hogy sokkal inkább ironikusnak tűnik.

Másfelől ez a pajzseldobás láthatólag szimbolikus, erre utal a *parmula* szó is, amely így, kicsinyítő képzővel sehol máshol nem fordul elő,¹² sőt a *parma* szó is anakronisztikus lenne, mivel ebben a korszakban a valóságosan használt pajzsra a *scutum* szó használatos, Marius ugyanis megváltoztatta a római legiók hagyományos fegyverzetét.¹³ A *relicta non bene parmula* kifejezés tehát erősen ironizál, illetve önironizál, csaknem játékosnak érezhetjük. De milyen furcsa itt ez a játékoság! Különösen a következő sor fényében.

A *cum fracta virtus* súlyos hangulatváltást hoz. A *virtus* komoly szó. Minden római számára az, még Horatius számára is, pedig ő sokszor és sok mindenben ironizál.¹⁴ De a *fracta virtus* említése itt hirtelen elsötétíti a verset. Brutus virtusát még Antonius is elismerte, halála után is: „Amikor Antonius rátalált Brutus holttestére, azonnal ráborította legszebb bíborköpenyét, majd holttestét elhamvasztva, maradványait anyjának, Serviliának küldte el” (Appianos, *A római polgárháborúk* IV. 135,568, Hahn István fordítása).¹⁵

Az előző versszakban még olyannyira könnyed szövegkörnyezetben előfordult *frango* ige itt egészen más hangulatot vesz fel: inkább Cicero szóhasználatára emlékeztet: *victi sumus igitur aut, si vinci dignitas non potest, fracti certe et abiecti* („tehát legyőztek minket, vagy ha a »legyőzetés« méltatlan dolog, akkor legalábbis megtörtünk és elcsüggedtünk”).¹⁶

És itt jön valami, ami legalábbis furcsa. Még vége sincs a sornak, és egy olyan mondat következik, amit nagyon nehéz hová tenni. Az egyik kérdés az, hogy mit is jelent voltaképpen a *solum tetigere mento*? Az egyik – kézenfekvőnek tűnő – lehetőség az, hogy a magyar „fübe harap” kifejezéshez hasonlóan a halált jelentené. A Nisbet–Hubbard-féle kommentár¹⁷ ezt az értelmezést fogadja el. Vergiliustól hoz párhuzamokat (pl. *Aen.* X. 349: *fronte ferit terram*, X. 489: *terram... petit ore cruento*), illetve az *Ilias* II. 418-ra hivatkozik:

πρωηνέες ἐν κονίησιν ὀδᾶξ λαζοίατο γαῖαν.

...porbazuhant sok harcostársa harapja a földet.

(Devecseri Gábor fordítása)

Számomra ezek a képek nem tűnnek teljesen azonosnak a horatiusival. Homlokával üti vagy fogával harapja a földet – más képnek tűnik, mint az, hogy állával érinti.

Tovább bonyolítja a dolgot az is, hogy a *solum*nak van egy jelzője, a *turpe*. Ezzel kapcsolatban is különböző jelentések merülhetnek fel. Az ókori kommentátorok, Porphyrio és Pseudo-Acro is kétféle értelmezést vetnek fel: az egyik szerint azért lenne „rút” ez a föld, mert beszennyezi a vér, a másik értelmezés pedig azt veti fel, hogy a szót inkább az ígéhez kelle-ne kapcsolnunk, módhatározói értelemben, ‘rútul, méltatlanul’ jelentésben. (Nisbet–Hubbard egyszerűen azzal magyarázza a szót, hogy a csatatér piszkos szokott lenni.) Amennyiben a „rút” egyenlő „véres, szennyes” jelentést fogadjuk el, az a kép,

hogy a holtak a véres földön arca borulva fekszenek, viszonylag koherensnek tűnik.

Nehéz viszont így értelmezni a *minacest*. Nisbet–Hubbard¹⁸ úgy véli, hogy ez a szó Brutus hadseregének agresszivitására utal. Maga a kommentár szövege is „uncomplimentary”-nak minősíti ezt a jelzőt. A magam részéről kizárom azt a feltételezést, hogy Horatius ügyetlenségéből, nemtörődömségből vagy érzéketlenségéből fogalmaz így. Hadd érjem itt be azzal az egyszerű érveléssel, hogy Horatius nagy költő. Nagyon nagy.

Ha viszont szándékosan használja ezt a szót (amiben biztos vagyok, már csak azért is, mert a sor végén az enjamement-nal kivételesen hangsúlyos helyzetbe tette), akkor csak két lehetőség marad: az egyik az, hogy Horatius megtagadja vele ifjúkorát (ráadásul egy olyan versben, amelyet barátja, bajtársa hazaérkezésének öröme írt), a másik pedig az, hogy valami mást jelent.

Felmerülhet például az a lehetőség,¹⁹ hogy Brutus katonái éppen holtukban tűnnek félelmetesnek, fenyegetőnek. Tartalmilag ez elképzelhető: a halál éppen visszavonhatatlanságával teszi félelmetesen erőssé azt az ügyet, amelyet ezek az emberek képviseltek.

Mégsem vagyok tökéletesen elégedett ezzel az értelmezéssel. Két dolog miatt, az egyik a kép: arccal a földre borulva fekszenek a holtak – ez lehet szörnyű, félelmetes, de *fenyegető*, ami a szó eredetibb jelentése, nem igazán. (A *minari* igazából valami fölé hajlást, fölé magasodást jelent, a *minax* pedig egyértelműen negatív töltésű szó, a *Thesaurus* így értelmezi: *minitans – nociturus, qui minas intendit, terrorem adnuntiat vel parat*, vagyis: ‘ártani szándékozó, aki fenyeget, félelmet kelt’.) Másrészt minek kell akkor ide a *turpe* jelző? Miért olyan hangsúlyos (sor elején van!), hogy rút, szennyes a föld?

Nem vetem el ezt az értelmezést, de lehetségesnek tartom, hogy esetleg valami más jelentés is meghúzódhat mögötte. Hogy legalábbis kétértelmű a szöveg hely.

A másik értelmezési lehetőség – elismerem – kissé talán meglepő lehet. A mondatnak nincs alánya. Nemcsak közvetlenül, az adott tagmondatban, de az előző sorokban sem találunk semmi olyat, ami alany lehetne. A legközelebbi alany a *virtus*, ez nemcsak az egyes szám miatt nem lehet ennek a mondatnak az alánya, hanem értelmileg-érzelmileg sem. A *fracta virtus* jól láthatóan együttérzést, mi-érzést fejez ki. Utal erre Borzsák István kommentárja is: „a *virtus* emlékéit nem tagadja meg”,²⁰ a mondat folytatása azonban számomra értelmezhetetlen: „legfeljebb az erőviszonyok különbségét ismeri el tárgyilagosan a *minaces* felemelt öklének és álluk... csúfos porba hullásának ellentétével”.²¹ Hogyan is lehetne ez az ellentét „tárgyilagosa”?

Ugyanígy nem illik bele számomra az érzelmi-indulati képbe a Kiessling–Heinze kommentár megjegyzése sem: „a korábbi fenyegető viselkedésük kiemeli a meghódolás *turpitudóját*”.²² Mind Borzsák István, mind a Kiessling–Heinze-féle kommentár úgy értelmezi ugyanis a *turpe solum tetigere mento* kifejezést, hogy a *turpe* (Porphyrio és Pseudo-Acro értelmezésének megfelelően) módhatározó, a kép pedig a *proskynésis* (arca borulás) keleti szertartására utal.²³ A kép így határozottan könnyebben elképzelhető, és jelentőséget kap a *turpe* szó is, mint az előző sorban lévő *fracta virtus* ellentéte.²⁴

Csakhogy nem képtelenség-e az, hogy Horatius ugyanazokat az embereket (volt bajtársait, Pompeius volt bajtársait, akiknek tiszteletére a verset írta) az egyik sorban a balsors által

legyőzött hősként, a következőben pedig méltatlanul meghódoló, csúszó-mászó kegyelmet kérőként ábrázolja?

En legalábbis valószínűtlennek találok. Hogyan érthetnék akkor ezt a két sort? Fentebb említettem, hogy a mondatnak nincs alanya. Minden kommentátor természetesnek veszi, hogy a mondat csakis Brutus seregeire vonatkozhat, elvégre ők veszítették el a csatát. Másfelől minden kommentátor csodálkozik azon, hogy hogyan kerülhet össze a *virtus* és a *minaces* meg a *turpe*.

Nem lehetséges-e – vetném föl óvatosan –, hogy a mondat alanya: Caesar pártja, Caesar seregei? Akik fenyegették, legyőzték, *megettörték* Brutus híveit, de aztán maguk is abba a helyzetbe kerültek, hogy meg kellett hódolniuk (még hozzá *csúfosan*, hiszen nem is küzdöttek ellene) egy egyeduralkodó előtt? A Nisbet–Hubbard-féle kommentár azzal utasítja el azt az elképzelést, hogy a szövegben *proskynésis*ről van szó, hogy „római arisztokratákkal összeegyeztethetetlen lenne az efféle keleti megalázkodás”.²⁵ Nem lehet, hogy éppen erről van szó? Horatius úgy érzi (még a vers megírásának pillanatában is), hogy méltatlan, elfogadhatatlan a rómaiak számára *egy ember uralma*. És talán szándékosan fogalmaz – nyelvtanilag is – ilyen elmosódottan, ilyen nehezen érthetően, hogy a kép akár mindkét táborra vonatkozhat. Volt, aki ellenállt, volt, aki mellé állt Octavianusnak: mindenkinek ugyanaz lett a sorsa: meg kellett hódolniuk.

Nem állítom persze, hogy megoldottam a problémát. De talán ez az értelmezés is befér a horatiusi sokértelműségbe.

*sed me per hostis Mercurius celer
denso paventem sustulit aere,
te rursus in bellum resorbens
unda fretis tulit aestuosis.*

...de engem (akkor) az ellenségen át a gyors Mercurius – bár féltem – sűrű ködbe borítva kimentett (onnan), téged (viszont) újra magával ragadott a háborgó tengeren a hullám(ok) visszazippantó (ereje).

Kettejük életútjának különbsége jelenik meg ebben a versszakban. Horatius nem mondja el, hogyan menekült meg a philippi csatából. Minden bizonnyal úgy, ahogy sokan mások: „Brutus serege, amikor vezére haláláról értesült, követeket küldött Caesarhoz és Antoniushoz; azok kegyelmet adtak nekik, és besorozták őket saját legióik közé.”²⁶

A szöveg ezzel szemben mitizál, az epikus költészetből utig ismert toposzt alkalmaz: egy isten ködbe borítva kiragadja a hőst a csatából (pl. *Ilias* III. 380 sk., V. 344 sk., XI. 751 sk., XX. 321 skk.). Az egyik kérdés, amely felmerülhet, az, hogy miért nem mondja el Horatius a valóságot megmeneküléséről? Ha csakugyan Caesart akarná dicsőíteni, mondhatná, hogy megkegyelmezett neki. Ezt azonban Pompeius esetében a harmadik sorban sem mondja ki konkrétan, ott a kérdő névmás segítségével burkolja jótékony homályba az eseményt, itt pedig egy istennek tulajdonítja saját megmenekülését. Lehet, hogy nem szeret visszagondolni az esetre. Mennyivel méltóságtelegesebb, hogy egy isten méltónak találta őt, hogy csodásan megmentse, mint Parist, Aineiaszt vagy Hektórt az *Ilias*ban. Végül is jobb társaság, mint az átálló legionáriusok. Miért épp Horatius ne engedhetne meg magának ennyi önszeretetet?

Brutus (fent) és Cassius (lent) Caesar halála után,
Kr. e. 42-ben veretett pénzei

A másik kérdés a képpel kapcsolatban az, hogy miért éppen Mercurius az illető isten. Ha megnézzük a hősi epika példáit, azt találjuk, hogy gyakorlatilag bármelyik isten előfordulhat ebben a szerepben, akit valamiféle pozitív érzelmek fűz a hőshöz. Mercurius lehetne éppen azért is (ahogy a Nisbet–Hubbard kommentár véli),²⁷ mert vezérlő, kísérő, veszélyből megmentő isten (hiszen így jelenik meg pl. az *Ilias* XXIV. énekében is [334–467] Priamost átvezetve az akhájok táborán). Másrészt – úgy tűnik – Horatius valamiképpen személyes védelmezőjének is tekinti Mercuriust (legjelentősebb példája ennek a *Carm.* II. 17), sok versében emlegeti, fohászodik hozzá.²⁸ Elképzelhető az is, amit Bollók János fejtett ki,²⁹ hogy Horatius a születési időpontjának asztrológiai értelmezése miatt választotta éppen Mercuriust, bár talán a költészethez való kapcsolódása az ok. Szilágyi János György fejtegeti *Mercuriusque* című tanulmányában Horatius Mercurius-értelmezésének összetett voltát, Mercurius egyrészt a *kairos*, az „alkalom” istene egy olyan ember számára, aki „az általa felfogott világ helyzetének megoldhatatlanságát... mint a maga életének végső soron megoldhatatlanságát” éli át³⁰ – ez az értelmezés illik a II. 7 ellentmondásos (egyszerre könnyed és tragikus, komor és önironikus) hangvételéhez, másrészt arra is felhívja a figyelmet, hogy Mercurius a horatiusi említésekben milyen gyakran a költészt isteneként jelenik meg.³¹ (Ezen az alapon lehetett volna persze Apollo is – akit szintén sűrűn emleget³² –, de Horatius visszahúzódo természete inkább egy kevésbé jelentős, kevésbé „nagy”, kevésbé „olymposi” istenhez vonzódnak.)

Feltűnő lehet Mercurius *celer* jelzője, hiszen a 9. sorban ugyanez volt a – némi önironiával emlegetett – menekülés jelzője is. Talán nem véletlen ez sem. A mitizált megmenekülés a valóságos (nem túl dicső, de hatásos) menekülés eredménye.

A 15. és a 16. sor éppúgy mitikus távolságba emelve jelenik meg Pompeius sorsát is, ahogy a 13–14. Horatiusét. Találgathatjuk, hogy mi történt vele, talán először Sextus Pompeius

Livia Drusilla márványszobra
(Museo Arqueológico Nacional de Madrid)

mellé állt, aztán az actiumi csatában Antoniuszal harcolhatott, ahogyan a Nisbet–Hubbard-féle kommentár feltételezi,³³ a szövegből azonban csak annyit tudunk meg, hogy a háború mint valami legyőzhetetlen, elemi erő ragadta magával. A sorsnak ez a megjelenítése – hogy tudniillik valami olyan, ami ellen nem tehetünk semmit, ami akaratunktól független – nem idegen Horatius gondolkodásmódjától.

*Ergo obligatam redde Iovi dapem,
longaque fessum militiae latus
deponere sub lauro mea, nec
parce cadis tibi destinatis.*

Add meg tehát Iuppiternek a méltó (kötelező) áldozati lakomát, és hosszú katonáskodástól fáradt testedet (oldaladat) tedd le babérfám alá, és ne kíméld a neked szánt korsó bort.

Az *epibatérion* következő eleme a csodás megmenekülés után a *symposion*, amely egyben hálaadó áldozat is. Hogy miért Iuppiternek szól az áldozat, az világos: nem más ő, mint Zeus Sótér, a megmentő. A *daps* jellegzetesen a szakrális szókinés része, Horatius gyakran is használja ebben az összefüggésben, amint azt a *Carm.* I. 30-ról szóló tanulmányomban már említettem.³⁴

A *symposion* helyszíne a költő világa (már akár igazi kertről van szó, akár csak szimbolikusról), erre utal a babérfám megjelenítése. Pompeius a hosszú harc után a költészetben lelhet enyhülést:

*Oblivioso levia Massico
ciboria exple, funde capacibus
unguenta de conchis. Quis udo
deproperare apio coronas*

*curatve myrto? Quem Venus arbitrum
dicet bibendi?*

Töltsd meg a fényes serleget feledtető massicusival, öntsd az öblös kagylóból a kenőcsöt! Ki siet friss növényből (zellerből) koszorút készíteni, és ki gondoskodik mirtuszból? Kit nevez ki majd a szerencsés kockadobás (Venus) borkirálynak (az ivás vezetőjének)?

A lakoma elemei a szokásosak. Fényesre tisztított serleg, massicus bor – tehát nem akármilyen löre –, illatszert, friss zöld növényből készült koszorú. (A zeller csak nekünk furcsa ebben a szöveggörnyezetben, a koszorú anyagaként gyakran előfordul, ugyanúgy, mint a mirtusz – úgy látszik, mindkettő a szerény, nem fényűző lakoma kelléke.³⁵) Az, hogy kockavetés dönti el, ki lesz a társaságban a borozás rendjének irányítója, szintén természetesen, a kulturált lakomázáshoz tartozó elem.

Az egyetlen olyan szó, amelyre fel kell figyelnünk, a részkezdő szava (nem véletlenül van a prózai szöveggel ellentétben a mondat elejére vetve), az *oblivioso*. Miről is kell megfeledkezni? Hiszen úgy tűnik, minden jóra fordult. Horatius és barátja boldog békességben lakomáznak. A verszárlat pedig még inkább felerősíti ezt a furcsa érzést:

*...Non ego sanius
bacchabor Edonis: recepto
dulce mihi furere est amico.*

...Semmiel sem józanabbul fogok dőzsölni, mint a (féltelesen, barbár) thrákok: kellemes dolog számomra örjöngeni most, hogy visszakaptam a barátomat.

Nemcsak feledésről van itt szó, hanem egyenesen önkívületig menő lerészegedésről. Az örjöngés (*furere*), az eszeveszett (*non... sanus*) állapot csak a boldogságnak tudható be, hogy hazatért a szeretett barát? Vagy esetleg van valami ebben a jelenben, amit nem lehet józanul elviselni? Talán épp annak a *tempus ultimumnak* az emléke, amivel elkezdődött a vers? Az ifjúságnak, amikor még hajlandóak voltunk életveszélybe is menni az eszméinkért? Emlékezet, felejtés, nosztalgia – önironia és reménytelenség gomolygása teszi ezt a verset olyan sokértelművé, sokféle húzóvá.

Carm. III. 14.

Ez a vers is *epibatérian*: a versindító alkalom az, hogy Caesar hazatér a cantaberek elleni háborúból, Kr. e. 24 júniusa körül.³⁶ A formája viszont szapphói strófa: ez általában az inkább dalszerű, játékos versek formája Horatiusnál. Talán lehet is a versnek könnyed, még ha kicsit kesernyésen is, de játékos olvasata. Az alábbiakban erről is szó lesz.

*Herculis ritu modo dictus, o plebs,
morte venalem petiisse laurum
Caesar Hispana repetit penatis
victor ab ora.*

Még az imént azt mondták, ó, plebs, hogy Hercules módjára a halál árán megvásárolható babérra törekedett, (és most) Caesar győztesen tér vissza a hispániai partról házi isteneihez.

A vers Hercules nevével kezdődik, aki a principátus ideológiája számára fontos, hősies figura, de aki például Vergiliusnál is kimutathatóan korántsem egyértelműen pozitív alak.³⁷ A további szavak is idézik a szakrális szférát: a *ritu* például kifejezetten vallási kifejezés, a *morte venalis laurus* is nagyon ünnepélyes frázisnak tűnik, bár a *venalis*, a maga hétköznapi-ságában, kereskedői szemléletével, mintha kicsit furcsa lenne itt, megtörmé kissé ezt a magasztosságot, de a *penates* ismét a hagyományos római vallásosságához kapcsolódik, amely az augustusi propagandának olyan fontos eleme. Egyszóval nagyon magasan kezdődik a vers, az emberben az is felmerülhet, hogy talán túlságosan is magasan (vajon csakugyan olyan nagy jelentőségű volt ez a cantaberek elleni háború?). Legalábbis felmerülhet, hogy némi ironia is jelen van. (Erre utalhat például a *dictustól* függő nominativus cum infinitivo is, amely bizonyos mértékig idézőjelbe teszi az egész mondatot.) Az *o plebs* megszólításról Borzsák István azt mondja, hogy itt pozitív értelemben, a *Quirites* helyett szerepel.³⁸ Lehetséges. De talán éppen valami diszharmóniát csempész a szövegbe.

*Unico gaudens mulier marito
prodeat iustis operata sacris
et soror clari ducis et decorae
supplice vitta*

*virginum matres iuvenumque nuper
sospitum; vos, o pueri et puellae
iam virum expertae, male nominatis
parcite verbis.*

Egyetlen férjének örvendve jöjjön az asszony, miután elvezte a méltó áldozatot, és a híres vezér nővére, és a könyörgők szalagjával feldíszített anyja szüzeknek és az éppen hogy épségben maradt ifjaknak; ti, ó, fiúk és már férjnél levő lányok, ne szóljatok semmilyen baljóslatú szót.³⁹

A 2–3. versszak Caesar fogadását jeleníti meg ismét hangsúlyozottan szakrális elemekkel. Mégis már az első szó *unico* (ti. *marito*) meglehetősen furcsa (különösen ilyen hangsúlyos helyen, a sor, sőt a versszak elején, mondatkezdő szóként), Bor-

zsák István is megjegyzi,⁴⁰ hogy Livia köztudomásúlag nem volt *unius mariti*, sőt, tudjuk például Appianostól, hogy amikor Kr. e. 38 januárjában feleségül ment Octavianushoz, hathónapos terhes volt Drususszal.⁴¹ Hogy éppen ez a jelző jelenik itt meg, az legalábbis felkelti az ironia gyanúját.

A szövegrész egyébként tele van a vallási szertartások elemeivel: *iustis operata sacris, supplice vitta decorae, virginum és iuvenum* (ünnepi kar), *male nominatis parcite verbis* – hangsúlyozott szakralitást, ünnepélyességet fejeznek ki, bár itt is mintha legalább két helyen lenne valami furcsa: az egyik a *iuvenum nuper sospitum* kifejezés. A *sospes* szó természetesen nagyon is beleillik a szakrális környezetbe, a szertartáson csak vallásilag ‘tökéletes’ (‘egészséges, ép’) személy vehet részt, sőt gyakran még az is fontos, hogy olyan lányok és fiúk alkossák az ünnepi kart, akiknek a szülei is élnek. De mit kezdünk a *nuper* szóval? A „minap, korábban” még épek voltak? És most? Mintha lenne itt valamiféle fenyegetettség. A háborúban meg lehet sebesülni, meg lehet csonkulni... Talán ez is történt az ifjakkal? Talán már nem is lennének vallásilag alkalmasak az ünnepi szertartásra?

A másik ilyen gyanús pont – amelyet egyébként a kommentátorok is problémásnak tartanak, szövegromlást is feltételeznek⁴² – a *puellae iam virum expertae* kifejezés. A szertartásokban gyakrabban szerepelnek olyan fiatal lányok, akik még nem mentek férjhez, szüzek. (Bár természetesen a fiatal asszonyok sincsenek kizárva a vallási eseményekből.) Miért van itt mégis ennyire hangsúlyozva az, hogy már férjhez mentek? Talán történt valami a férjükkel? Esetleg elestek a háborúban? Mintha ez a nagyon ünnepélyes, nagyon a hagyományoknak megfelelő szertartás feszültségeket rejtene.

*Hic dies vere mihi festus atras
exiget curas ego nec tumultum,
nec mori per vim metuam tenente
Caesare terras.*

Ez a nap, amely számomra igazán ünnep, elűzi a sötét gondokat, sem a fegyveres zavargás(ok)tól, sem az erőszakos haláltól nem fogok félni (már), mivel Caesar tartja birtokában a földeket.

A 4. versszakban a személyes szféra jelenik meg. A szöveg az ünneplést a beszélő saját életére fordítja le, a veszélyektől való megszabadulásként jeleníti meg. A képek jellegzetesen a polgárháborús kor képei: *atrae curae, tumultus,*⁴³ *mori per vim*. A szöveg szerint ezektől szabadítja meg Caesar az embereket, azáltal, hogy *tenet terras*. Érdekes kérdés, hogy mit jelenthet itt a *teneo* ige pontosan. Kezében tartja? Védelmezőleg vagy éppen szorongatóan? Mindazonáltal a következő versszakban újra csak a polgárháborús utalások jelennek meg:

*I, pete unguentum, puer, et coronas
et cadum Marsi memorem duelli,
Spartacum siqua potuit vagantem
fallere testa.*

Menj, fiam, szerezz kenőcsöt, koszorúkat és a Marsus háborúra emlékező korsót, ha egyáltalán el tudta kerülni a kóborló Spartacust / Spartacus pusztítását egynéhány edény.

Az *epibatérian* műfajának megfelelően a visszatérő barátot lakoma köszönti. Az 5. versszakban az ünneplés szokásos kellékei jelennek meg, de a *Marsum duellum* (a szövetséges háborúra való utalás) és a *Spartacus vagans* a háborús létbizonytalanság érzését idézi fel itt is: nem felejthető el, nem törölhető ki ez az élmény, erre utal a *memor* szó.

A *peto* ige használata furcsa párhuzamot teremt a szöveg első versszakával: *morte venalem petiisse laurum* és *pete unguentum* – a magasztos és a hétköznapi egymás mellé állítása valamiféle iróniát sugall.

*Dic et argutae properet Neaerae
murream nodo cohibere crinem;
si per invisum mora ianitorem
fiet, abito.*

Mondd meg a szellemes/ravasz Neaerának, hogy siessen vörös haját kontyba feltűzni; ha az irigy kapus hátráltat, / nem enged be, hagyj annyiban.

A 6. versszakban aztán – úgy tűnik – még inkább kezd komolytalanná válni a szituáció. Az ünnepléshez persze némi szerelmi öröm is hozzátartozhat, de a vers kezdetének hangulatával (*unico marito gaudens mulier, sacrum, virgines, matres*) meg lehetőséges éles ellentétben áll ez a kép.

Neaera láthatólag hetaira, erre utal a neve is, amely görög eredetű („fiatal nő”), még inkább a jelző, amellyel a szöveg illeti: *arguta* (talán leginkább „kitanult”-nak fordíthatnánk), legerősebben pedig a jelenet maga: nem az erkölcsöt őrző családapa vagy férj áll a szerető útjában, hanem a *ianitor*, a légyott zavartalanságát biztosító alkalmazott, aki nem elutasítja a küldöttet, hanem csak késedelmet (*mora*) okoz, nyilván más kliens van a nőnél, pillanatnyilag foglalt, várni kell rá. Itt már nyilvánvalóan kisiklik az ünnepélyes hang: a kép, amelyet a szöveg megjelenít – a türelmetlen ügyfelek verik az ajtót – legalábbis humoros.

Ehhez járul még a csattanó is a versszak végén: az erotikus életkép szokásos megoldásaként azt várnánk, törd rá az ajtót, vagy valami hasonlót. Ehhez képest: az ige (*abito*) – „gyere vissza, hagyj ott” – azt érzékelteti, hogy nem is olyan fontos ez az egész, a II. 7-tel szemben itt nincs önkívületig menő tombolás, inkább valamiféle lemondás jelenik meg. De miről is mond le a beszélő? Neaera társaságáról? Vagy valami elvontabb, nagyobb jelentőségű dologról? Úgy tűnik, megint másfelé kanyarodik a szöveg, mint amerre indult:

*Lenit albescens animos capillum
litium et rixae cupidus protervae;
non ego hoc ferrem calidus iuventa
consule Planco.*

Megszelídíti az öszülő haj a lelkeket, amelyek veszekedésre és szemtelen civakodásra vágytak, én bizony ezt nem türtem volna el ifjúságom hevében, Plancus consulsága alatt.

A 7. versszak látszólag az öregedés, a vágyak lecsendesedésének, elmúlásának örökös költői toposzát énekli – bár ha belegondolunk, a költő legfeljebb 41-42 éves ekkor, vagyis az *albescens* talán túlzás is lehet (persze van, aki korán öszül), de igazából megint csak másfelé kanyarodunk, az *abito* imperativusával a *non ferrem* coniunctivus conditionalisa áll szemben: képtelenség lenne, hogy eltűnjem, ha még mindig az lennék, aki *consule Planco* voltam.

És itt megint csak kérdések sora merül fel az olvasóban: mit is jelent valójában a *lis* és a *proterva rixa*, amire a lelkek mohón (*cupidus*) vágytak? A *lis* leggyakrabban törvényszéki környezetben felmerülő szó: ‘pör, pörös viszály’. Visszaperelni a régi köztársaságot? A *proterva rixa* viszont sokkal inkább a szerelmi elégia szókészletének eleme, a partnerek civakodását szokta jelenteni. Ironikusan kavarognak itt az erotikus és a politikai képek.

És mit jelent az, hogy „megszelídültek a vágyakozó lelkek” (*animi cupidí*)? Nem vágnak már arra, amire régen? Vagy csak visszariasztja őket a küzdelem ára?

És végül, mi az a *hoc*, amit nem türtem volna el? Talán nem csak az, hogy Neaera kapusa visszautasítson. Ezt erősíti meg a vers végére adóniszi sorban, a lehető leghangsúlyosabb helyre kitett csattanó, a *consule Planco* – ahogy Eduard Fraenkel is mondja:⁴⁴ nem sok olyan ember lehetett Rómában, aki ne tartotta volna számon, hogy ez az év, a mi időszámításunk szerint Kr. e. 42, Philippi éve.

Tehát összegezve: *lenit* – megszselídítette az eltelt idő Horatius lelkét? Vagy mégsem? Egy biztos: nem felejtette el azt az évet, azt az eszmét. Rejtőzködve és néha felszínre bukva ott van egész költészetében, költészetének abban a bonyolult szövetében, versszerkezeteinek abban a nehezen követhető kanyargásában, a nosztalgikus és ironikus kimondásban és elhallgatásban, ami talán a leginkább jellemző a *Carmen*ek költőjére.

Jegyzetek

- 1 A magyar Horatius-irodalomban szokás a *carmen*eket „ódák”-ként emlegetni. Én magam azért nem szívesen használom ezt a kifejezést, mert műfaji meghatározottságot feltételez, holott Horatius *carmen*jei műfajilag igencsak különbözőek, sőt olykor egy versen belül is keverednek (vagy pontosabban váltják egymást) különböző műfaji jellegű részek. Ennek egyébként ebben a dolgozatomban különös hangsúlyt tulajdonítok.
- 2 A harmadik vers (a *carmen*ek corpusában), amely szóba hozza Philippit, a *Carm.* III. 4, az ún. római ódák egyik darabja, erről majd egy másik dolgozatban ejtenék szót.

- 3 A *Carm.* II. 7 az egyetlen mű a horatiusi corpusban, amelyben mind Brutus neve, mind Philippi megjelenik. Brutus egyébként még a *Sat.* I. 7-ben szerepel, amely azonban inkább anekdota, és talán nincs benne célzás a philippi eseményekre; általában Horatius korai művének is tartják a verset (Borzák 1972, 122). Horatius Philippit az *Ep.* II. 2-ben említi, de csak nagyon futólag, mintegy életrajzában ezt a részét alig érintve. Végül, Munatius Plancushoz (a 42-es év consuljához, akinek a nevével utal a *Carm.* III. 14-ben a philippi eseményekre) szól a *Carm.* I. 7, amely első olvasásra csupán az élet élvezetére való epikureista felszólítás. Bár lehet, hogy

- érdemes lenne alaposabban szemügyre venni ezt a verset is, mert a verset lezáró, hosszadalmasnak tűnő mitikus példa (Teukrosnak a hontalanságba indulása) gyanúsán kevésbé függ össze a vers előző szövegrészeivel.
- 4 Az *epibatérian* műfajáról ezzel a művel kapcsolatban lásd Cairns 1972, 211–213.
- 5 Lásd Serv. ad *Aen.* I. 615: *admirantis... est, non interrogantis* (Nisbet–Hubbard 1991, 110).
- 6 Nisbet–Hubbard 1991, 110.
- 7 *Ollus quiris leto datus* (Fest. p. 251.), idézi Kiessling–Heinze 1966, 187; *Thesaurus Linguae Latinae*, s. v.
- 8 A fokozódó feszültséget igazából akkor érezzük a szöveg elején, ha már nem először olvassuk a verset. Ez a fajta szerkesztés jellegzetesen horatiusi: egyszerre kell az egész szöveggel kapcsolatban lennünk ahhoz, hogy minden árnyalatához hozzáférjünk.
- 9 Lásd 3. jegyzet.
- 10 West 1989.
- 11 A toposz-jelleghoz: Németh 2007, 36.
- 12 *Thesaurus Linguae Latinae*, s. v.
- 13 Goldsworthy 2004, 31 és 47.
- 14 A *carmen*ekben 11 helyen találtam meg a *virtus* szót (II. 2,19, II. 7,11, III. 2,17 és 21, III. 5,29, III. 21,12, III. 24,22 és 44, III. 29,55, IV. 9,30), ezek közül egyetlen olyan van (III. 21,12: *prisci Catonis / saepe mero caluisse virtus*), amellyel kapcsolatban felmerülhet, hogy ironikus a szó használata.
- 15 Βρούτων Αντώνιος άνευρών περιέβαλέ τε τή άρίστη φοινικίδι εύθύς και καύσας τά λείψανα τή μητρι Σερουιλία έπεμψεν.
- 16 Cic. *Ad fam.* IV. 7,2.
- 17 Nisbet–Hubbard 1991, 115.
- 18 Nisbet–Hubbard 1991, 114.
- 19 Adamik Tamás professzor úrnak köszönöm az ötletet.
- 20 Borzsák 1975, 212.
- 21 Uo.
- 22 Kiessling–Heinze 1966, 189.
- 23 Idéznék is ehhez az értelmezéshez párhuzamokat: Curt. VIII. 5,22: *unum ex iis mento contingentem humum per ludibrium cepit hortari ut vehementius is quateret terram* („egyiküket, aki állával a földet érintette, kigúnyolta, hogy csak ütögesse még hevesebben a földet”), illetve Caes. *BC* III. 98,2: *passisque palmis proiecti ad terram flentes ab eo salutem petiverunt* („kezüket széttárva a földre borultak, és sírva kértek tőle kegyelmet”).
- 24 A *proskynésis* képi ábrázolásai közül talán a leghíresebb az ún. Fekete obelisz, amelyet Sir Henry Layard fedezett fel Nimrudban (Kalhu), és amely a British Museumban található: ezen látható az a jelenet, amelyen Jéhu, Omri fia, Izrael királya meghódol III. Sulmánu-asarédu asszír király előtt. Ezen az ábrázoláson a figura térdre borul, két tenyerét a földre teszi, és csaknem a földig hajol, fejének a földhöz legközelebb eső része kétségkívül az álla.
- 25 Nisbet–Hubbard 1991, 115.
- 26 ó δέ σὺν τῷ Βρούτῳ στρατός, ὅτε ἐπύθοντο τεθνήσκειν Βρούτων, πρόσβεις ἐς Καίσαρα καὶ Αντώνιον ἔπεμπον καὶ συγγνώμης ἔτυχον καὶ ἐς τὰ στρατεύματα αὐτῶν δηρῆθησαν (Appianos, *A római polgárháborúk* IV. 135,568; a főszövegben idézett fordítás Hahn Istvántól való).
- 27 Nisbet–Hubbard 1991, 115–116.
- 28 Pl. *Carm.* I. 10, I. 24, I. 30, II. 7, II. 17, III. 11.
- 29 Bollók 1994, 72–80.
- 30 Szilágyi 1982, 23–24.
- 31 Uo., 27.
- 32 A *carmen*ekben pl. I. 2, I. 7, I. 10, I. 21, I. 31, II. 10, III. 4.
- 33 Nisbet–Hubbard 1991, 107.
- 34 Imre 2008, 74.
- 35 Lásd pl. *Carm.* I. 38.
- 36 Kienast 2004, 63.
- 37 Ferenczi 1999, 327–334.
- 38 Borzsák 1975, 336.
- 39 A szövegkritikai problémával itt nem törődtem, mert lényegében nem befolyásolja az értelmezést.
- 40 Borzsák 1975, 336.
- 41 Kienast 2004, 84.
- 42 Borzsák 1975, 336; Nisbet–Rudd 2004, 185 sk.
- 43 A Nisbet–Rudd-féle kommentár Cicerót idézi annak bizonyítására, hogy a *tumultus* szó a polgárháborút kifejező eufémizmus (uo., 187).
- 44 Borzsák 1975, 336.

Bibliográfia

- Bollók 1994: Bollók J., „Horatius és az asztrológia”: *Antik Tanulmányok* 38 (1994) 72–80.
- Borzsák 1972: *Horatius: Szatírák*, Auctores Latini XVI, a szöveget gondozta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Borzsák I., Budapest, 1972.
- Borzsák 1975: *Horatius: Ódák és epódoszok*, Auctores Latini XVIII, a szöveget gondozta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Borzsák I., Budapest, 1975.
- Cairns 1972: Cairns, F., *Generic Composition in Greek and Roman Poetry*, Edinburgh, 1972.
- Ferenczi 1999: Ferenczi A., „The Double Faced Hercules in the Cacus-Episode of the *Aeneid*”: *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 1999 (34/35) 327–334.
- Goldsworthy 2004: Goldsworthy, A., *A római hadsereg története*, Budapest, 2004.
- Imre 2008: Imre F., „A Kleopátra-óda értelmezéséhez”: *Ókor* 2008/4, 73–78.
- Kienast 2004: Kienast, D., *Römische Kaisertabelle*, Darmstadt, 2004.
- Kiessling–Heinze 1966: *Q. Horatius Flaccus Oden und Epoden*, komm. Kiessling, A. – Heinze, R., Dublin–Zürich, 1966.
- Németh 2007: Németh Gy., „Az eldobott pajzs”: *Ókor* 2007/1–2, 35–40.
- Nisbet–Hubbard 1991: Nisbet, R. G. M. – Hubbard, M., *A Commentary On Horace: Odes, Book II.*, Oxford, 1991.
- Nisbet–Rudd 2004: Nisbet, R. G. M. – Rudd, N., *A Commentary On Horace: Odes, Book III*, Oxford, 2004.
- Szilágyi 1982: Szilágyi J. Gy., „Mercuriusque”: Szilágyi J. Gy., *Paradigmák*, Budapest, 1982, 23–24.
- West 1989: West, M. L., *Iambi et Elegi Graeci I.*, Oxford, 1989.

Hajdu Péter (1966) irodalomtörténész, klasszika-filológus, az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa és a PTE BTK Klasszika-filológia Tanszékének oktatója. Hat könyve és mintegy 100 tanulmánya jelent meg.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A claudianusi panegyricus líraisága
(2005/1–2).

Hangok és értékek Horatius Sallustius-ódájában

Hajdu Péter

Irodalmi műveket, és ez alól a Horatius-ódák sem kivételek, igyekszünk úgy olvasni, hogy jelentsenek valamit. Nyugtalanító, ha több vagy akár sok mindent jelentenek; szeretnénk tudni, hogy végső soron miről van szó. Csakhogy nagyon sok olyan irodalmi műalkotással kell találkozunk, amelyek nehezen engednek értelmező kísérleteinknek. Végül persze kénytelenek lesznek (az olvasó a főnök), de az ellenállásuk nagy.

Az *Ódák* II. könyvének 2. ódája öt mondatban öt teljesen különböző dologról beszél. Az első négy mondat egy-egy strófát tölt ki, míg az utolsó, mintegy a mű csúcspontját képezve, kettőt. Az egyes témákat semmilyen grammatikai kapcsolóelem nem köti össze. Lehetséges, hogy Horatius azért mond le az érvelésről, bizonyításról, hogy az archaikus görög líra és elégia gnómát gnóma után soroló életvezetési tanácsait imitálja.¹ De egy több száz évvel korábbi versszerkesztési eljárás megidézése természetesen egészen más hatást fejthet ki, a megidézett forma egy új kontextusban már nem jelentheti ugyanazt. Horatiust a retorikai hagyomány több száz éve választja el attól az időszaktól, amikor még reflektálatlanul lehetett különböző témákat egymás mellé sorolni anélkül, hogy ez meglepetést okozzon. Ő egy olyan korszakban ír, amikor a logikus (vagy bármiféle) gondolatmenet már elvárás, ha valaki mondani akar valamit a másoknak. Márpedig ennek a versnek van egy megszólítottja, és a vers azt a látszatot kelti, hogy beszélője el akar valamit mondani a megszólítottnak. Ilyen szituációkra készít fel a retorika, és tanítja meg a *gondolatmenetek* kialakítását, abban a szó szerinti értelemben, hogy láthatóvá kell tenni, a gondolkodás honnan hová megy, az adott pillanatban hol tart, az egyik lépés hogy következik az előzőből. A költészet természetesen nem kénytelen alkalmazkodni ehhez az elváráshoz. A költészet építhet gondolatok asszociatív felvillantásából (ami még nem gondolatmenet), vagy akár gondolatok nélkül is. Ilyenkor azonban a költészet ehhez az elváráshoz képest, ezzel szemben vagy ettől eltekintve, ezt kijátszva szólal meg – de sohasem ettől függetlenül.

Mindenesetre, ha a részek nem kapcsolódnak össze, az olvasóra marad, hogy kapcsolatokat teremtsen közöttük, hogy valamiképpen egymásra vonatkoztassa őket, hogy kitalálja, mi közülük van (vagy lehet, sőt akár: legyen) egymáshoz. Hadd idézzem fel az egyes témákat, vállalva, hogy az egyes strófák bonyolult és tömör költőiségét témára redukálni nemcsak leegyszerűsítő, hanem téves is lehet. Rögtön az első strófával bajba is kerülhet az ember, ha meg akarja mondani, miről szól, ezért érdemes az óda címzettjének megszólításán kívüli egyetlen kijelentő mondatot egészében idézni:

1. *nullus argento color est avaris abdito terris* (*A kapzsi földbe elrejtett ezüstnek nincs színe*): a felvillantott téma vélhetőleg az *avaritia*, a kapzsiság vagy fukarság elutasítása.
2. Proculeius örök hírnévre tett szert azzal, hogy nagyvonalúan viselkedett testvéreivel szemben.
3. Saját kapzsiságunkon uralkodni nagyobb dolog, mint hatalmas birtokokat gyűjteni.

4. A vízkórság a test visszafordíthatatlan növekedésével jár.
5. Nem Prahatest kell boldognak tartani, amiért megszerezte a parthus trónt, hanem az olyan embert, akit nem érdekel a pénz.

Látható, hogy tematikus szinten mindenütt pénzről, kincsekről, vagyonról van szó, és a fő kérdés mindenütt az, hogyan kell viszonyulnunk hozzá. A 4. strófa csak látszólag kivétel ez alól, amikor egy fizikai betegségről beszél. Persze ez a strófa sok szempontból nagyon is feltűnő: „világok választják el a görög lírától”,² és példája lehet annak, hogy az óda „magas műfajába a diatribé itt-ott alacsonyabb életenergiát fecskendez”, ezúttal a realisztikus illusztráció révén.³ Merthogy a cinikus és sztoikus diatribében a vízkórság hagyományosan szolgált a kapzsiság analógiájaként, tehát még a fantáziára sem igazán van szükség, hogy meglássuk a metaforikus kapcsolatot a magát kényeztető, folyamatosan növekvő, csillapíthatatlan szomjúsággal megvert vízkóros beteg és a kapzsi között, még ha erre, ennek a kapcsolatnak a feltárására (vagy megeremtésére?) nem is hív fel a szöveg semmilyen explicit formában.⁴ Hacsak nem magát a minden kapcsolóelemet nélkülöző mellérendelést tekintjük ilyen felhívásnak. Ha a 4. strófa a *corpusról* szól (amint a 16. sorban el is hangzik ez a szó), az előző pedig a *spiritusról* szolt (ahogyan a lelket a 9. sor megnevezte), akkor az olvasó érezheti úgy, hogy ezzel az ellentéttel kell valamit kezdenie, valamiféle viszonyt kell köztük találnia, és a filozófiai hagyomány analógiája alapján nem nehéz ezt az analogikus metaforát megeremtenie, ahogyan azt Aristotelés a *Poétikában* leírja.⁵ A vízkórság úgy viszonyul a testhez, mint a kapzsiság a lélekhez. Ez persze még csak maga az analógia, és éppen a metaforikus állítás hiányzik a szövegből, annak állítása, hogy a két dolog azonos. Ennek a megfogalmazása az olvasóra marad, például így: „A vízkórság olyan betegsége a testnek, mint a kapzsiság a léleknek.” „A kapzsiság lelki vízkór.”

A *spiritus* és a *corpus* emlegetése két egymást követő strófában kétségtelenül kapcsolatot teremt közöttük, csak hogy ez a kapcsolat nem nyelvtani-logikai, hanem inkább költői jellegű. Az ilyen típusú kapcsolatok feltárása az értelmezésekben általában alárendelődik egy átfogó jelentésnek: az értelmező tudni akarja, miről szól és mit mond a vers, hogy aztán minden elemet beleilleszthessen ebbe a struktúrába. A szerintem leginkább kézenfekvő, hogy a vers Sallustius dicséri, amiért ő felette áll a kapzsiságnak, és a megszólítás gesztusa révén megeremtett társasági-társadalmi életszituációba akár azt is beleérthetjük, hogy a költő anyagi támogatást kapott vagy szeretne kapni a címzettől. Ezért magyarázza el részletesen, több példa során át, milyen helyes, ha valaki bőkezű, és milyen helytelen, ha nem; és hogy a címzett mennyire megfelel az ideálnak.⁶ De az óda tulajdonképpen megosztja olvasóit, és már egészen korai adatok vannak arra, hogy nem mindenki fogta fel a címzett dicséretének.⁷ Van olyan, aki szerint itt Sallustius nincs megdicsérve, hanem éppen óva inti őt az óda a kapzsiság veszélyeitől.⁸ Van olyan is, aki szerint a vers ironikus szemrehányásokat tesz Sallustiusnak a *luxuria* miatt.⁹ És van, aki szerint se nem dicséri, se nem nyilvánít neki köszönetet, de nem is szidja, hanem egyszerűen elmagyarázza neki, melyik a helyes út.¹⁰ Mindegyik vezérelvhez hozzá lehet rendelni a vers valamennyi témáját, mindegyik révén a gazdagsághoz való viszony az a középponti téma, amiről a vers Sallustiusnak vala-

mit mondani akar. A legkevésbé dinamikus elképzelés, hogy Sallustius azért dicséri, mert olyan, amilyennek a beszélő szerinti is lennie kell, hiszen ebben az esetben minden csak újabb és újabb megerősítése egy már amúgy is meglevő gyakorlatnak, illetve erénynek. És kétségtelen, hogy a filozofikus ódákban szokott lenni egy konkrét élethelyzet, amelyben a beszélő segíteni, hatni, változtatni akar, míg itt ebben az értelmezésben csak újra és újra megerősíti az alapvető egyetértést.¹¹ Ugyanakkor az, hogy az értelmezés nem dinamikus, ennek az ódának az esetében előnynek tűnik, hiszen a versre éppen a dinamika, a valamire haladó gondolatmenet hiánya a jellemző: az újabb és újabb példák úgy kerülnek egymás mellé, hogy az utolsó legfeljebb a dupla terjedelem szempontjából, poétikai értelemben képezi a csúcspontot.¹²

De azért vegyük észre, hogy az egyetlen központi téma két altémára bomlik, illetve két különböző aspektusból jelenik meg. Van két helytelen szélsőséges gyakorlat, ahogyan a gazdagsághoz szabad viszonyulni: az *avaritia* és a *luxuria*. A rólu szóló filozófiai diskurzus nem ugyanaz, még ha könnyen össze is kapcsolódhatnak. Az 1. strófa, amellyel sok értelmezőnek gyűlt már meg a baja,¹³ és amely Calder szerint szándékosan kétértelmű,¹⁴ a kettőt mintha rögvest egyszerre villantaná fel: a kapzsi föld mélyébe rejtett ezüstnek nincs színe, a címzett, Sallustius Crispus viszont úgy szereti az ezüstöt, ha csillog, mégpedig *temperato usu*, mérsékelt használatból; ő tehát nem zsugori, hogy elrejtse ezüstjét, de nem is költsézik fejtellenül, hanem mértékkel használja vagyonát. A továbbiakban a két altéma szólama úgy van egyszerre jelen, hogy nem képződik közöttük ilyesféle kapcsolat, nem alkotnak artikulált értékrendet, hanem egyszerűen mindkettő beleértődik a nagy vagyon, illetve az utána való vágyakozás emlegetésébe.

A filozófiai közhelyek azonban mindvégig a római elit konkrét, az adott történelmi pillanattól meghatározott életére, életlehetőségeire vonatkoztatva idéződnek meg. A két lovagrendi férfi emlegetése és a hivatkozás a Parthus Birodalom friss politikai eseményeire egyaránt szolgálja ezt a vonatkoztatást. És így az etikai diskurzus abba a kontextusba helyeződik, amely már a polgárháborúk korában is meghatározó volt: mit kezdjen hagyományos értékeivel a római elit a megváltozott körülmények között? Csak persze a körülmények Augustus hatalomra jutásával még jobban megváltoztak. Az óda a hagyományos értékfogalmak radikális átértékelését ajánlja, ami különösen feltűnő a két kulcsfogalom, a *Fama* és a *Virtus* esetében. Az örök hírnév Proculciusnak azért jár, mert anyagilag támogatta két testvérét.¹⁵ A *Virtus* átértelmezése már azzal megkezdődik, hogy az óda egy szűk körű, messze nem a társadalom egészétől elfogadott erényfogalommal kíván dolgozni: „a tömegetől elkülönülő” (*dissidens plebi Virtus*) lesz az, aki elmondja, mi az igazi boldogság, uralkodás, tartós dicsőség és a tulajdonképpeni triumphus: az, ha az embert nem érdekli a pénz. Persze már a görög filozófiai hagyomány is átértékelte a régi arisztokrácia katonai értékeit (persze a hozzájuk képest régi, saját arisztokráciája értékeit), és ez Rómában sem nagy újdonság. A fogalmi rendszer ekkor már magától értetődő természetességgel szólal meg latinul. A kakukktojás tulajdonképpen a királyság emlegetése, amely igei és főnévi formában is felbukkan (*regnes* és *regnum*). Ez a római közgondolkodásban mindig negatív és szinte főbiával kezelt fogalom itt pozitív értéként jelentkezik, csak persze megfelelő tartalommal kell megtölteni. Ebben

Horatius: Carm. II. 2

*Nullus argento color est avaris
abdito terris, inimice lamnae
Crispe Sallusti, nisi temperato
splendeat usu.*

*Vivet extento Proculeius aevo
notus in fratres animi paterni;
illum ager pinna metuente solui
Fama superstes.*

*Latius regnes audium domando
spiritum quam si Libyam remotis
Gadibus iungas et uterque Poenus
serviat uni.*

*Crescit indulgens sibi dirus hydrops
nec sitim pellit, nisi causa morbi
fugerit uenis et aquosus albo
corpore languor.*

*Redditum Cyri solio Prahates
dissidens plebi numero beatorum
eximit Virtus populumque falsis
dedocet uti*

*uocibus, regnum et diadema tutum
deferens uni propriamque laurum,
quisquis ingentis oculo inretorto
spectat aceruos.*

*Veszi szép színét az ezüst, ha kapzsi
földbe ásd, nincs örömd se benne,
csak ha ésszel bánsz vele, Crispus, akkor
süt fel a fénye.*

*Halhatatlan lett Proculeius immár,
két fivéréért mert atyaként szerette,
lankadatlan szárny viszi őt: a Hírét,
minden időn át.*

*Vágyaid fékezd, s birodalmaid akkor
tágasabb lesz, mint Libyát ha bírván
messzi Gadeshez csatolod, s a két pún
hont leigázod.*

*Nő a vízkórság, ha a szomszéd oltod,
és nem enyhülsz meg, csak a kór ha elszáll,
és fakó tested ha vizet veszít, csak
akkor üdülsz fel.*

*Visszanyert trónt és koronát Phraetes,
jogtalan bár, s úr a tömeg szemében;
mégse boldog, mert az erény lenézi,
kit sose csap be*

*tévtélet, hisz jogot és nem-ingó
trónt, s le nem hulló levelű borostyánt
annak ad csak, kit hiu kincs halomja
el sose szédít.*

Bede Anna fordítása

éreződik valami idegenség, amit alig enyhít, hogy mindkét szer Rómától távoli helyekkel kapcsolatban van szó királyságról (Africa és a punok; Kelet és a parthosok). De talán éppen ezért kell a *regnum* és a *diadema tutum* hendiadióinjához hozzátenni a *propria laurus* értelmezőjét (együtt: „a biztonságos királyság és a tulajdonképpeni babér”), hogy a királyság keleti, még ráadásul egy görög szóval is idegennek bemutatott intézményét összefüggésbe hozza a római társadalomban elérhető legnagyobb dicsőséggel, a triumphusszal. És a kettőt (az egyeduralmat és a diadalmenetet) együtt szembeállítja a bölcs viselkedésével, a gazdagság megvetésével.

Eddig rendben is vagyunk: az óda görög morálfilozófiai tartalmakat fogalmaz meg nagyon szépen, és a pillanatnyi római kontextusnak megfelelően aktualizálja őket. De ennél talán több is történik, csakhogy ennek megértéséhez szakítanunk kell az egységes tematikus kompozíció koncepciójával, azzal az előfeltevéssünkkel, hogy a mellérendelt exemplumok sora ugyanannak a tételnek az alátámasztását szolgálja. Hozzáteszem, hogy ez az óda a következőkben kipróbálandó nem kontinuos olvasást különösen támogatja, hiszen itt még az ódák többségében a kohéziót biztosító legkézenfekvőbb kapcsolóelem sem működik, az alany azonossága, ami az igealakokból szokott látszani. Egyes szám második személy csak a 3. strófában fordul elő, de ez is inkább gnómikusnak látszik, mintsem hogy az 1. strófa megszólítottjával azonosítaná alanyát. És ugyanez lenne a helyzet a 4. strófával is, ha elfogadnánk Peil vagy Peerlkamp konjektúráját,¹⁶ akik szerint a *hydrops* nem jelentheti a vízkóros beteget, minthogy a *dirus* jelző a betegre nem, csak magára a betegségre illik, az viszont nem üzheti el a szomjúságot a 14. sorban, ezért az ottani *pellit* igealakot *pellasra* vagy *pellisre* kell javítani.¹⁷ Ha így lenne, akkor sem lenne azonos az 1. strófában megszólított Sallustius a 3. strófában gnómikusan megszólított „te”-vel, aki – már akár kapzsiságán uralkodik, akár a Carthagótól Gadesig terjedő latifundiumokon, megint csak nem könnyen azonosítható a 4. strófa orvosával, azzal a „te”-vel, aki a vízkórost gyógyítja. De azért a két egymást követő versszak egyes szám második személyű alanya viszonylag szoros kapcsolatot eredményezne. Csakhogy a kéziratok *pellit* olvasata egyértelmű, és én igazán nem látom be, miért ne lehetne a *dirus* a vízkóros beteg jelzője, egyrészt ijesztő méretűre puffadó teste miatt, másrészt mert rettenetes betegsége van. Ezt nevezi a stilisztika metonímiának. Ha viszont maradunk a hagyományozott szövegnél, akkor az öt különböző témát öt, egymáshoz semmilyen grammatikai elemmel nem kapcsolt mondat fejt ki öt különböző alannyal. Sallustius (legalábbis logikailag), Proculeius, a gnómikus „te” megszólítottja, a *hydrops*, végül a Virtus, illetve egy alárendelt szinten Prahates.

Nisbet és Hubbard szerint a vers három, két-két strófából álló blokkból szerveződik.¹⁸ Nyilván lehet így olvasni az ódát, és könnyű is egy ilyen szerkezet meglátásához szempontokat találni (az ilyesfajta tagolás végtére is értelmezői manőverek eredménye), és nem is akarom ezt az állítást cáfolni, amikor én szimmetrikusabb, kétszer három strófás felépítést vélek meglátni a versben. A vers első fele ugyanis pozitív példákat sorol arra a viselkedésre, amit propagál: Sallustius, Proculeius és az, aki leigazza a kapzsi indulatot; a vers második fele viszont negatív példákat ad: a vízkóros és Prahates nem úgy viselkednek. Ez egyben azt is jelenti, hogy a vers elején egy közösségi morál megvalósítását és megvalósíthatóságát ünneplő diskurzus helyét („mi legalább hárman ilyenek vagyunk”) elfoglalja a fenyegetések tárgyalása. Hiába szolgál a vízkóros a kapzsi analógiájára, és hiába vagyunk mi arra, a kapzsiságra immúnisak, az a strófa mégis elég brutálisan írja le magát a fizikai betegséget, ami fenyegetheti a testet. És hiába zárja ki Prahatest a Virtus a boldog emberek sorából, a két záróstrófa mégiscsak felidéri a parthus trónt visszaszerző, a Róma-barát Tiridatest elűző királyt és a fenyegetést, amit a vers első felében bemutatott közösségre politikai értelemben jelent. A vers második fele azonban nem egyszerűen azt mutatja meg, hogy ez a közösség ki van téve olyan fenyegetéseknek, amelyekkel szemben aligha vannak eszközei, hanem ki is jelöli azt a szférát, ahol az ünneplélt filozófiai autarcheianak létjogosultsága, működési terepe van. Nem a test és nem a legmagasabb politika világa ez. A nagy ambíciókról Horatius lebeszelné Augustus lovagrendi bizalmasait, és két egymás mellé helyezett ódában a második könyv elején (II. 2. és 3.)¹⁹ *temperatus usut*,

valamint az *aequa és temperata mens* megőrzését ajánlja Sallustiusnak, Proculeiusnak és Delliusnak.

De a versnek ebből a kettébontásából nem következik, hogy az óda végkicsengése különösebben pesszimista lenne. Mégpedig két okból nem. Az egyik, hogy mind a két rész saját példasorához képest ellenpéldával zárul. A 3. strófa egy összehasonlítást tartalmaz, és a végére azt hagyja, mi az, aminél nagyobb uralom a kapzsiságot legyőzni, és így végül a negatív példa zárja az első három versszak pozitív példásorát. A 6. strófa viszont, amely a keleti királyság attribútumainak felsorolásával indít, a végére e kellékek filozofikus átértelmezésének igazi tartalmát hagyja: az az egyetlen igazi király, akire nem hat a kincshalmok látványa, de az utolsó szó így mégis a *halmok* lesz. A vers két fele így mintegy tükörképe egymásnak. Ráadásul a 3. és a 6. strófát nemcsak szóisméltések vonatkoztatják közvetlenül egymásra (*regnes – regnum; uni – uni*), hanem az a tény is, hogy a nagy gazdagság egyetlen leírása a versben a 3. strófa vége, és az ilyesmi iránti érdektelenséget a vers zárata fogalmazza meg azzal az igazán pregnáns képpel (vagy kép-zavarral, amit nevezhetünk *hysteron proteron*nak),²⁰ hogy a király „vissza nem fordított szemmel néz” a gazdagságra. Ebből adódóan a vers egésze mégis a pozitív pólussal végződik.

Van azonban egy másik ok is, amelyet kicsit hosszabban kell kifejtenem. A pozitív és negatív szavakat a verskompozíció elemzésének elején tisztán technikai értelemben használtam: ha valamit le akarunk írni, akkor az a pozitív példa, ami olyan, a negatív pedig, ami nem olyan. Ebben tehát semmiféle értékelés nincs, a pozitívum és negatívum nem volt érték kategória. Csakhogy szinte észrevétlenül mégis érték kategóriává lettek, mert az a dolog, amit ez az óda le akar írni, egy morális viselkedési séma, és ami ennek megfelel, az erkölcsileg értékes, ami az ellenkezője, az erkölcsileg értéktelen. Ha azonban a vers textúráját megpróbáljuk közelebbről szemügyre venni, ilyen goromba kategória-rendszerrel nem megyünk semmire. A szavak többnyire olyan kontextusba kerülnek, olyan szintagmák részeként fordulnak elő, hogy eredeti (ha van ilyen) hangulatukat, mindazokat az értéktartalmakat, amelyeket önmagukban hordoznának, elvesztik, vagy azok éppen az ellenkezőjükké fordulnak. Kézenfekvő példa a *crescit* ige, amely, gondolom, valami javulást szokott jelenteni, és a mondat élén a 4. strófában kellemes várakozásokat kelt, hogy aztán kiderüljön, itt a vízkóros növekszik, puffad, és ennél rosszabb alig is történhet vele. A lexikai szinten megidézett motívumok a versben rendre átértelmeződnek, a szóanyag által kiváltott hangulati-érzelmi viszonyulások rendre megkérdőjeleződnek.

Feltűnően sok például a fosztóképzős vagy logikailag annak megfelelő szóalak: *nullus, abditio, inimice, remotis, dissidens, eximit, dedocet, inretorto*. Ez a legegyszerűbb tagadó formula, amellyel el lehet érni, hogy egy szó ne azt jelentse, amit jelentene különben. Mondjuk, a végső soron az *amo* igéből képzett *inimicus* ne szeretetet jelentsen, hanem ellenségességet, gyűlöletet. De itt rögtön meg is kell állni egy pillanatra, hiszen az *inimice* megszólítás címzettje éppen Sallustius, akihez az óda szól, a barát (az *Ódák* második könyvében kétszer is előfordul *amicum* megszólítás: II.9 és II.14), és aminek ellensége, az éppen a *lamna*, az ezüstlemez, de persze nem minden ezüstlemez, hanem csak az olyan, amelyik nem fénylik, mégpedig mértéketlen használatból. Akár játékoságnak is tekinthetjük ezt (és a horatiusi ódaköltészetben talán sokkal több is a játék, mint

általában gondolják²¹): ahhoz, hogy az enkomion címzettjét elenségnek nevezhessük, stílusbravúr kell, illetve jó kétsornyi módosítás, amely a jelző tartalmát pontosan elmagyarázza, vagy inkább szétmagyarázza.²²

De azért az ilyen szavak hangulata nem tűnik el nyomtalanul. Vegyük például Proculeius örök hírnevének leírását: *illum aget pinna metuente solui Fama superstes*.²³ A *metuo* ige felbukkanása akkor is hátrahagy némi kényelmetlen érzést, ha itt állítólag nem félelmet jelent, hanem gögös elutasítást,²⁴ és a Hírnév szárnya itt épp arra nem hajlandó, hogy elernyedjen. A megfogalmazás furcsa és feltűnően paradox, és hiába kerülünk ki belőle a végén úgy, hogy tudjuk, Proculeius hírnevének *maradék*talán dicsérete kell legyen, lehet, hogy valami *maradék* mégis van: némi bizonytalanság, kényelmetlenség a félelmekkel kapcsolatban.²⁵ A horatiusi versmondattal egyik legfontosabb sajátossága éppen az, hogy a többszörös bővítés során a szintaktikai és logikai struktúrában periférikus szerepet betöltő szavak a legmeglepőbb vagy legmegrendítőbb tartalmakat hordozhatják, és a legtávlatosabb asszociációsorokat indíthatják meg. Vegyük például a *gelidaque diuos morte carentis (a fagvos halál nélküli isteneket)* kifejezést egy másik ódából (II. 8,11–12). Tartalmi szempontból nem több ez, mint a *deos immortales* bővítő parafrázisa. A *mors* tulajdonképpen az *immortales* szóban is benne volna (tagadva), de aligha vonná magára az olvasás figyelmét. A *carentis* jelző pusztán a fosztóképző szerepét veszi át, de teljesen új a *gelida* jelző, amely a halál képzetét mintegy pasztikusán kiugratja a szövegből, és a figyelmet a haláltalan istenekről inkább az emberek meghalásának rettenete felé tereli.

Ezért amit tömörségnek vagy sűrítettségnek szokás nevezni, hogy tudniillik mi mindenről eshet szó egyetlen mondaton belül, az szokatlan hangulati gazdagságot is jelent, mert heterogén, egymással akár ellentétes érzelmi töltetű képek, szavak, tartalmak kerülhetnek egymással összefüggésbe. Ezek azonban az ódák világában nem olvadnak össze, nem folynak át egymásba, hanem mindig precíz kategória-rendszer különíti el és viszonyítja egymáshoz őket.²⁶ Csak éppen ez az aprólékos mérlegelés szinte bármiről kiderítheti, hogy valójában nem abba a kategóriába tartozik, mint első ránézésre gondoltuk volna, vagy ahogyan a hétköznapi nyelvhasználatban megjelenik. Ahogyan az éppen tárgyalt óda mondja: a nép hamis jelentésű szavakat használ. A *Virtus* azonban meg tud tanítani a szavak igazi jelentésére. Vagyis van egy pontosabb diskurzus, amely a szavaknak nem szótári, hétköznapi, tehát hamis jelentését használja. Például a hétköznapi nyelv királyságról beszél, holott közismert és általánosan hirdetett elképzelés, hogy az egyeduralkodó állandó fenyegetésnek van kitéve – miféle *regnum* és *diadema* az, ami sosincs biztonságban? Legalábbis ezt a kérdést sugallja a kettőre valószínűleg együtt vonatkozó *tutum* jelző. És a válasz éppen ebből a jelzőből adódik: királyságnak nevezzük inkább azt, ami biztonságos, tehát az olyan életmódot, amely a pénz- és (ami ebben az ódában azzal szorosan összefügg) hatalomvágytól mentes. Az lesz a biztos királyság.

Ez a diskurzus csak részben a filozófia diskurzusa, részben magáé a horatiusi költészeté. Ha egy vers elkezd a nyelvről (a szavak igaz vagy hamis voltáról) beszélni, akkor azt eleve nagyon nehéz lenne nem magára a költészetre, a vers saját nyelvviségére vonatkoztatni. Szigorúan véve a *Virtus*nak ez a tanító tevékenysége is *circulus vitiosus* a versben, hiszen a *Virtus dis-*

sidens plebi, márpedig akkor miért akarja a *populust* leszoktatni az inadekvát nyelvhasználatról? Vagy ha megteszi, akkor is megőrzi-e majd az elkülönülését? Logikailag tehát ez a koncepció ellentmondásos, poétikailag viszont jól értelmezhető: a költészet nyelvhasználata elkülönül a hétköznapiól (*dissidens plebi*), de ettől még érthető marad, és képes hatni – ha nem is annyira, hogy megtanítsa mindenkit egy igaz jelentéseket alkalmazó nyelvre, hiszen nem tehet mindenkit költővé. De annyira igen, hogy elbizonytalanítsa a hétköznapi nyelvhasználat megbízhatóságát illetően. Innen nézve a *dedocet* a lehető legpontosabb megfogalmazás: a nép talán nem fog igaz szavakat használni, csak elkezdni nem használni a hamisakat: *populum falsis dedocet uti vocibus* („leszoktatja a népet arról, hogy hamis szavakat használjon”).

Emlékeztetőül: az utóbbi gondolatokkal azt próbáltam igazolni, hogy a vers nem borús hangulattal zárul az enkomikus kezdés után. Hangulatilag a versnek minden része annyira összetett, hogy alkalmatlan ilyen egyszerű bipoláris besorolásra. Bármit mond is egy dologról, tudatában van annak, hogy mást is lehet róla mondani. És így az ellenkező kijelentések hangulata is megidéződik.

De nincs-e itt valamiféle ellentmondás? Ha a *plebs* nyelvhasználatával az a baj, hogy logikai ellentmondásokkal terhes (királyságnak nevez olyasmit, ami éppen nem jelent biztonságot), mennyivel lesz magasabb rendű annál egy olyan költői nyelvhasználat, amely mindennek számol az ellenkezőjével is, és ettől hangulatilag gazdag, sokrétű – de mondhatjuk úgy is: ellentmondásos – lesz? Nos, a hétköznapi nyelvhasználat fogalmai éppen azért bizonyultak hamisnak, mert felületesen, túlságosan egyoldalúan viszonyultak a dolgokhoz. A királyság fogalmának nem vették tekintetbe minden aspektusát, hanem inkább csak a leginkább szembeötlőt. A horatiusi ellennyelv ezért messze nem egy olyan steril, a félreértést, ellentmondást, kétértelműséget kizáró nyelv lesz, amilyenről filozófusok szoktak álmodni,²⁷ amelyek egyértelmű megfeleltetéseket talál jelölők és jelöltek között. Nem: ez a nyelv éppen a megszólaltatott tartalmak legkülönbözőbb aspektusainak egyidejű tekintetbevétele révén akar igaz szavakat használni.

Ezen a ponton felvetődik a kérdés, mennyire dialógusképes vagy monologikus, illetve mennyire ideologikus ez a versnyelv. És itt nem az augustusi egyeduralom konkrét hatalmi berendezkedéséhez fűződő politikai viszony a kérdés, bármennyire gazdag irodalma van is annak.²⁸ A fenti kifejezések természetesen Bahtyin elméleteinek kulcsfogalmai, de egy ortodox Bahtyin-olvasat alapján nagyon is könnyű a kérdésekre választ adni. Ő ugyanis a nyelvet eleve, minden változatában és minden megnyilvánulásában ideologikusnak tartotta – ideológiai küzdelmek egyik médiumának –, másrészt a költészetet monologikusnak, egy a fennálló hatalom ideológiájához igen-csak közelálló nyelvi működésnek; szembeállította ezt az alacsony vagy népi kultúra parodisztikus nyelveivel, és a regényben látta ennek a hatalomellenes, szubverzív dialogicitásnak az utódját:

„Amíg a költői műfajok alapvető válfajai az ideologikus szóval áthatott élet egységesítő, centralizáló és centripetális erővonalai mentén fejlődtek, a regény, valamint a vonzókörébe tartozó szépprózai műfajok történetileg a decentralizáló, centrifugális erővonalak mentén formálódtak. Miközben a költészet fent, a társadalom hivatalos ideológiájában az ideologikus szóval áthatott világ kulturális, nemzeti és politikai centralizációján munkálkodott, addig lent a vásári mutatványosok és komédiások emelvényein csúfolódó beszéd-mód-sokféleség harsogott.”²⁹

Ez a képlet kétségtelenül jól alkalmazható Horatius (óda)költészetére is: az egységes szemlélet kialakításában érdekelt, a világban stabil rendet feltételez; elutasítja a zavaró és veszélyes végleteket, helyettük a biztonságos centrumot ajánlja mindig; hiszi, hogy mindennek megvan (vagy meg kellene hogy legyen) a maga helye az életben, és aggodalommal utasít el minden helytelenséget; a római ódák azt mutatják, hogy ez a rendigény könnyen kapcsolódik össze a hagyományos római hódító katonaétoszával, uralmi ideológiájával.³⁰ És ezzel talán nincs is semmi baj.³¹ (Mármint a renddel meg az összekapcsolódással; hogy a hódító katonaétosszal van-e bajunk, az már más kérdés.)

De a fentebbiek alapján talán az sem teljesen alaptalan, ha a horatiusi versnyelvet ahhoz hasonlítjuk, ahogy Bahtyin a szót, illetve a regény szavát leírja:

„...bármely konkrét szó (megnyilatkozás) úgy talál a tárgyára, amelyre irányul, mint amit már, úgymond, magyaráztak, vitattak, értékelték, a köréfont ködfátyollal elhomályosítottak, vagy épp ellenkezőleg, megvilágítottak a róla kimondott idegen szavak. A tárgyat mindenfelől általános gondolatok, nézőpontok hatják át, idegen értékelések és hangsúlyok fonják körül.”³²

A horatiusi megfogalmazások mintha tartalmaznák a tárgyról szóló idegen értékeléseket is. Mintha folyamatosan érzékeltenék, hogy ugyanerről mások egészen mást mondanak, vagy hogy ugyanezt a dolgot ellenkezőképpen is lehetne értékelni, hogy ugyanaz a fogalom esetleg egészen mást is jelenthet. A szó abban a közegben jelenik meg, amelyet a tárgyról már mondott idegen szavak hoztak létre. Attól, hogy más diskurzusok, más értékelések is beleíródnak a szövegbe, természetesen még maradhatna az összhatás monologikus, és a tapasztalat azt mutatja, sokan olvasták úgy Horatiuszt, mint aki az idegen értékeléseket csak azért idézi meg, hogy elutasíthassa őket. Míg kimondja a sajátot, nem mond az idegenre. De a lehetséges mást-mondás olyan mély rétegeiben is megjelenik a veresszövegnek, hogy egy másféle olvasat lehetősége is megnyílik. A beszélő mintha folyamatosan tisztában lenne azzal, hogy amit mond, az lehet egészen másként is, vagy esetleg, hogy csak szeretné, hogy úgy legyen, ahogy ő mondja. Ez eléggé közel kerülhet a humor vagy az ironia alakzataihoz, máskor pedig valamiféle melankolikus kísérőszólamot vélünk hallani a főszólam mellett.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K 77426 számú pályázat keretében készült.

- 1 Syndikus 1972, 1. kötet, 358.
- 2 Nisbet–Hubbard 1978, 35.
- 3 Moles 2007, 171.
- 4 Nem nevezném explicit felhívásnak az *indulgens sibi* kifejezést, amely azonban kétségtelenül átjárást teremt a viselkedési erkölcs és az orvostudomány diskurzusa között.
- 5 „Viszonyazonosság alapján való átvitelnek azt nevezem, mikor a második úgy viszonylik az elsőhöz, mint a negyedik a harmadikhoz. Ez esetben ugyanis a második helyett a negyediket fogom mondani, vagy a negyedik helyett a másodikat. S olykor hozzátesszük azt is, amivel az, ami helyett a szót mondják, valamilyen viszonyban van. Érttem ezen például azt, hogy a csésze épp úgy viszonylik Dionüszoszhoz, mint a pajzs Arészhoz. Azt mondja tehát az ember, hogy a csésze Dionüszosz pajzsa, s a pajzs Arész csészéje” (Aristotelés 1997, 1457b17–23).
- 6 Ez Nisbet–Hubbard értelmezése (1978, 32–51), de ilyen „implicit dicséretnek” érti Moles (2007, 172 és 173), valamint Lyne (1995, 85–86). Igaz, Nisbet–Hubbardnál a közvetlen életrajzi háttérre következtetés nem olyan óvatos, mint az én parafrázisomban, ők *cliens*-költőről és irodalmi *patronusról* beszélnek. Eltekintve most az extratextuális információk reflektálatlan használatának problémájától, érdemes felidézni Peter White fenttartásait a *patronus-cliens* fogalomról használatát illetően a római költők helyzetének leírására. A *cliens* sokkal alacsonyabb státuszú annál, hogysem egy többnyire lovagrendű barátára lehessen mondani; ott az *amicus* a szokásos megnevezés. *Cliens* esetében a kölcsönös kötelességeket pontosan szabályozzák, míg barátaival szemben a nagy ember (latinul *rex*) szabad, személyes bőkezűségéről lehet szó. Az állandó ajándékozás benne van a barátság római fogalmában. A legfelsőbb elítélhető bejáratos költők nem kaphatnak pénzt (fizetést, apaszt) a szolgálataikért, de „barátaiktól” egy-egy bőkezű ajándék formájában akár nagyobb vagyonhoz is juthatnak (White 1982, 56–58). Lásd még Lowell Bowditch 2001, főleg 14–15.
- 7 Schröder 1999, 335–336.
- 8 Hulton 1961.
- 9 Calder 1961, 175–178.
- 10 Schröder 1999, 342. Ugyanott a 337. oldalon megtalálható az *enkómionként* olvasás ellenfeleinek katalógusa.
- 11 Syndikus 1972, 354.
- 12 Nisbet–Hubbard 1978, 34.
- 13 Az értelmezési vitákhoz (melyekben Bentley az egyik főszereplő) vö. Nisbet–Hubbard 1978, 37–38 és Schröder 1999, 38–39.
- 14 Calder 1961, 176.
- 15 Porphyrio kommentárja szerint a két testvére Scipio és Murena volt, akikkel egyenlően osztotta meg vagyonát, „mivel azokat a polgárháborúban kifosztották” (*quia illi bello civili erant spoliati*). Proculeius örök hírneve szempontjából nem érdektelen, hogy nagy tette egyik kedvezményezettjét, Murenát 22-ben kivégezték az Augustus elleni összeesküvés vádjával.
- 16 Lásd Nisbet–Hubbard 1978, 45.
- 17 Ebben az értelmezésben tehát a strófa első másfél sora azt jelentené: *Növekszik az önmagát kényeztető rettenetes vízkórság, és [az ilyen beteg esetében] a szomjúságot csak úgy szünteted meg, ha...*
- 18 Nisbet–Hubbard 1978, 34.
- 19 Lásd Lyne 1995, 85–86.
- 20 Szóval úgy nézi a (kincs)halmokat, hogy nem méltatja őket egy második pillantásra – akár úgy, hogy nyugodtan elhalad mellettük nem nézve vissza, akár úgy, hogy a mögötte felhalmozott saját kincsekre nem kell folyamatosan visszapillantgatnia gyönyörködve bennük vagy ellenőrizve meglétüket.
- 21 Hadd idézzem, mit kárhoztatott Eduard Fraenkel: „the tendency of scholars to find unqualified seriousness almost everywhere in Horace” (Fraenkel 1957, 166).
- 22 Feltűnően nem illik a *nullus – avaris – inimice* jelzősorozat egy *enkómion* kezdetéhez Schröder szerint (1999, 337).
- 23 Egy a kommentárirodalommal összhangban álló fordításkísérlet: *Viszi őt a fennmaradó hírnév az elernyedéstől borzadó szárnyal.*
- 24 „itt Nisbet–Hubbard 1978 *ad loc.* A Horatius-filológia tele van olyan kitételekkel, hogy nem arra kell ám gondolni” – mármint nem arra, ami kapásból eszünkbe jutna (Fowler 1995, 260–261) –, és ez a kommentárhely klasszikus példa lehet. Először fél oldal bizonygatja a legkülönbözőbb párhuzamokkal, hogy a *metuo* nem feltétlenül jelent félelmet. Majd ez a mondat zárja a magyarázatot: „Némelyek utalást látnak ebben Icarus megolvadó viaszára (IV. 2,2–4), de a példa túlságosan partikuláris és túlságosan rossz előjel volna.” A kommentár leginkább lebeszél arról, hogy a szöveg helyet problematikusnak, összetettnek, ellentmondásosnak olvassuk. Pedig Icarus szárnyai mellesleg az arany középszer jó példáját adnák, csak ne gondoljunk arra, hogy a Hírnévnek kifejezetten félnie kell attól, hogy túl magasan szárnyaljon. Rossz előjel lenne? Igen, az.
- 25 Lyne szerint az adott pillanatban éppen volt is miért félnie Proculeiusnak, és a horatiusi dicséret éppen akkor az önálló politikai véleménynyilvánítás hangsúlyozását jelentette (1995, 86–88).
- 26 Vö. Oliensis 1998, 102–127.
- 27 Lásd Eco 1998, 201–300.
- 28 Akérdésről itt elég egy *Forschungsberichtre* hivatkozni: Doblhofer 1992, 5–13.
- 29 Bahtyin 2007, 128 (ford. S. Horváth Géza). A népi, karneváli, menipposzi groteszk szemléletből vezette le Dosztojevszkij regényeinek polifonikus sajátosságait a Dosztojevszkij-könyv „A műfaj és a szűzsé-szerkezet sajátosságai Dosztojevszkij műveiben” című fejezete (Bahtyin 2001, 128–223).
- 30 Lásd Oliensis 1998, uo.
- 31 Vannak, akik éppen ezt a rendet, a „harmóniát” ünneplik mint Horatius teljesítményét, lásd például Borzsák 1944, 313.
- 32 Bahtyin 2007, 133.

Bibliográfia

- Aristotelés 1997: Arisztotelész, *Poétika*, ford. Ritoók Zsigmond, PannonKlett, Budapest, 1997.
- Bahtyin 2001: Bahtyin, M., *Dosztojevszkij poétikájának problémái*, ford. Szőke Katalin et al., Gond–Cura–Osiris, Budapest, 2001.
- Bahtyin 2007: Bahtyin, M., „A szó a regényben”: Bahtyin, Mihail, *A tett filozófiája. A szó a regényben*, Gond–Cura Alapítvány, Budapest, 2007.
- Borzák 1944: Borzsák I., „A római irodalom”: Zolnai Béla (szerk.), *A világirodalom története I: Az ókor irodalma*, Singer és Wolfner, Budapest, 1944, 241–348.
- Calder 1961: Calder, William M. III, „Irony in Horace *Carm.* 2.2: *Nullus argento color est avaris*”: *Classical Philology* 56 (1961) 175–178.
- Doblhofer 1992: Doblhofer, E., *Horaz in der Forschung nach 1957*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1992.

- Eco 1998: Eco, U., *A tökéletes nyelv keresése*, ford. Gál Judit és Kelemen János, Atlantisz, Budapest, 1998.
- Fowler 1995: Fowler, Don P., „Horace and the Aesthetics of Politics”: Harrison, S. J. (szerk.), *Homage to Horace*, Clarendon Press, Oxford, 1995, 248–266.
- duard, *Horace*, Clarendon Press, Oxford, 1957.
- Hulton 1961: Hulton, A. O., „Inimice lamnae Crispe Sallusti”: *Classical Philology* 56 (1961) 173–175.
- Lowell Bowditch 2001: Lowell Bowditch, P., *Horace and the Gift Economy of Patronage*, University of California Press, Berkeley, 2001.
- Lyne 1995: Lyne, R. O. A. M., *Horace: Behind the Public Poetry*, Yale University Press, New Haven – London, 1995.
- Moles 2007: Moles, J., „Philosophy and Ethics”: Harrison, Stephen (szerk.), *The Cambridge Companion to Horace*, Cambridge University Press, 2007, 165–180.
- Nisbet–Hubbard 1978: Nisbet, R. G. M. – Hubbard, M., *A Commentary on Horace Odes, Book II*, Clarendon Press, Oxford, 1978.
- Oliensis 1998: Oliensis, E., *Horace and the Rhetoric of Authority*, Cambridge University Press, 1998.
- Schröder 1999: Schröder, B.-J., „Inimice lamnae (Hor. carm. 2.2)”: *Gymnasium* 106 (1999) 335–342.
- Syndikus 1972: Syndikus, H. P., *Die Lyrik des Horaz: Eine Interpretation der Oden*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1972.
- White 1982: White, P., „Positions for Poets in Early Imperial Rome”: Gold, Barbara K. (szerk.), *Literary and Artistic Patronage in Ancient Rome*, University of Texas Press, Austin, 1982, 50–66.

Kőríz Imre (1970) filológus, a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének adjunktusa, érdeklődési területe: Horatius, műfordítás, kortárs magyar irodalom.

Legutóbbi írásai az *Ókorban*:
Átvitt értelem (recenzió Polgár Anikó *Catullus noster* című kötetéről; 2004/2).

Dalnokverseny a múzeumban, Az etruszk váza (versek; 2009/1).

„Hova tűnt Venus?” Horatius szerelmi lírája

Kőríz Imre

Horatius versei viszonylag gyakran szólnak arról, hogy miről nem szólnak. Ennek a valóságos műfajjá kidolgozott magatartásnak, az úgynevezett *recusation*¹ – mentegetőzésnek, valamilyen feladat elhárításának – legnagyobb szabású példája a második könyv második levele, amelynek kiindulópontja az a kérdés, hogy a költő tulajdonképpen miért is nem ír Florusnak. Ennek a nem-írásnak az okait Horatius, némiképp ellentmondásos módon, több mint száz soron keresztül taglalja. A számos indok és érv közül az első: jó előre megmondta, hogy nem fog írni, mert lusta, és szinte megbénítja az ilyen kötelesség (*pigrum... talibus officiis prope mancum*). Több mint érdekes, hogy mire a meglehetősen távoli és kacskaringós neki-futás után ez az indok a huszadik sorban elhangzik, a vers már meg is haladta néhány korábbi, rövidebb levél teljes terjedelmét. Mire pedig – a századik sor után! – az utolsó érv is elhangzik („nem írok, mert így legalább nem kell dicsérem a többi hiú költőt”), az első könyv levelei kettő kivételével már mind véget is értek.

De már az ódák első darabjában is van valami ebből a tartózkodó, vonakodó magatartásból. Horatius a politikustól a földbirtokoson és a kereskedőn át a vadászig és katonáig hosszan és nem éppen irónia nélkül² sorolja azokat az életformákat, amelyeket az emberek általában szenvedélyesen követnek, de amelyek őt – „más vagyok, mint bárki más” alapon – egyáltalán nem hozzák lázba, ellentétben a vers végén szereplő költészettel, illetve az ihletett költői alkotás folyamatával, vagyis a költéssel.³

Határozott elhárító gesztussal kezdődik az első könyv hatodik és hetedik ódája is: *Scriberis Vario*, vagyis „majd megír Varius”, illetve *Laudabunt alii*, azaz „majd dicséri más”. Horatius verseinek indítása gyakran egyébként is nagyon konkrét: ha azt mondja Leuconoénak: *Tu ne quaesieris*, azaz „ne faggass”, akkor biztosra vehetjük, hogy a nő kettőjük közös jövőjére vonatkozó kérdéseivel nyaggatja a fejében rövidebb távú terveket forgató Horatiust. És amikor a huszonhetedik vers elején azt halljuk: *Natis in usum laetitia scyphis pugnare Thracum est*, vagyis hogy „öröme született poharakkal verekedni barbárok szokása”, akkor nyilvánvaló – a versből hamarosan ki is derül –, hogy a költő akkor topann be egy ivászatra, amikor egy szóváltás épp verekedésbe, sőt már-már késelésbe (*Medus acinaces!*) csap át.

Scriberis Vario – mondja tehát Horatius, azaz hogy Agrippát, Augustus hadvezérét és bizalmasát, kiszemelt utódainak apját (vagyis utódai apjának kiszemelt barátját) nem fogja haditettei miatt versben dicsőíteni, az érintett erre hiába is kéri. Álszerény módon még ezt is hozzáteszi:

*Quis Martem tunica tectum adamantina
digne scripserit aut pulvere Troico
nigrum Merionen aut ope Palladis
Tydiden superis parem?*

Várady Szabolcs fordítása nagyszerűen érzékelteti a kérdésben benne rejlő cseppet sem szerény választ – „Hol van, aki képes dicsőséges hőstetteket méltón megírni? Hát, nem akarok ujjal mutogatni...” –, mégpedig azzal, hogy az első sorban nemcsak

a Horatius mögött általában inkább *atra curaként* ülő, itt azonban nagyon jó érzékkel felidézett Berzsényire utal, rájátszva az Agrippa-ódához hasonlóan mentegetőző – „Más tárogasson maeoni kürtöket” – *Melisszához* című versre: „Ki tudja méltán festeni a huszárt S bús arculatját harcai közt”, hanem egyetlen jelzővel Babits *Klasszikus álmok* című versének utolsó sorára is emlékeztetve: „S meg sem rezzen a Győzelem ércmezű szobra kezében”:

*Méltón festeni az ércmezű Marsot, a
trósz portól fekete Mérionést vagy a
Pallas szárnya alatt istenekig nővő
Tydidést, sikerülhet-e?*

Nemde, épp most sikerült.

A költő a versben azzal érvel: szerény – illetve szerény műfajok művelésére alkalmas – tehetségével nem érinthet nagy tárgyakat (*tenues grandia*), mert a jóézés, a szeméremérzet (*pudor*) és lantjának harcokhoz nem szokott műzsája nem engedi, hogy Augustus és Agrippa fényes dicsőségét fogyatékos képességeivel tegeye homályossá. Ezek után így fejezi be a verset:

*Nos conviviam, nos proelia virginum
sectis in iuvenes unguibus acrium
cantamus, vacui sive quid urimur,
non praeter solitum leves.*⁴

*Mi csak mulatozást énekelünk, csatát
csak tompára lenyírt körmű szilaj szüzek
s ifjak közt, de szívünk láztalan, és ha nem:
módjával lobog akkor is.*⁵

A *leves* korábban többnyire Horatius saját stílusára tett utalásaként értelmezték – „a harci eposz nem a mi zsánerünk, mi szerelmi témákról énekelünk, a *könnyű* műfajban” –, holott a szóval rendszerint csapodárságra, hűtlenségre szokott utalni. Ha ugyanis ez nem éppen „kis terhet jelentő” értelemben szerepel, akkor szinte mindig állhatatlanságra utal, legyen szó akár a nimfák „könnyű” kartáncáról (*Nympharumque leves cum Satyris chori*, *Carm.* I. 1,31),⁶ akár a változékony ítéletű népről (*mutavit mentem populus levis*, *Epist.* II. 1,108), vagy éppen a költőnek a vízen úszó fakéregnél is könnyebben ide-oda csapódó karakteréről (*quamquam sidere pulchrior ille est, tu levior cortice*, *Carm.* III. 9,22 sk.).

De akár a költői művekre, akár a költő személyiségére vonatkoztatjuk a „könnyű”-t, nem egyszerű értelmezni az utolsó sorokat, ha a *non praeter solitum*ot a *leves*hez kapcsoljuk, illetve vesszövel választjuk el az előtte álló *vacui sive quid urimur*tól. A sorok értelme – úgy nagyjából – persze mindenképpen világos: Horatius csakis olyan harcokról ír, amelyeket fiatal emberek és lányok vívnak, még ha ő maga egyáltalán nem vagy nem is mindig szerelmes. Csakhogy ezt az értelmet az elfogadott központoszásból nehéz kicsiholni. Nem világos ugyanis, hogy a költő miért von vissza rögtön egy előzetes megjegyzéssel abból, amit még ki sem mondott: *cantamus, vacui sive quid urimur, non praeter solitum leves* – „ezt és ezt énekeljük, facéran vagy éppen szerelmi lángban égve – a szokásosnál mindenestre nem hűtlenebbül”.⁷

Ezzel szemben alighanem több értelemmel kecsegtet, ha a *non praeter solitum*ot az előtte álló *sive quid urimur* megszorításaként értelmezzük, a *leves*t pedig a *vacui*nak az előbbieket közbevetése után elhangzó párjaként (ahol a *sive* – zeugmával – egyaránt vonatkozik az *urimur*ra és a *leves*re), valami efféle központoszással:

*cantamus vacui, sive quid urimur,
non praeter solitum, leves.*

Vagyis a *leves* nem az *urimur* értelmezője, hanem a *vacui*hoz hasonlóan a *cantamus*é: „mi lakomákról... énekelünk, facéran vagy – ha valamelyest megperzselődünk is, nem jobban a szokásosnál – hűtlenkedve”. A lényeg, hogy nem fülíg szerelme-sen. Vagyis a szabadkozó visszautasítással induló vers végén nem másnak vagyunk tanúi, mint hogy Horatius, miután kirekesztette magát a „komoly” költők karából, a végén – egy kevésbé feltűnő, de annál elegánsabb *recusatio*val – mintegy kidefiniálja magát a hű szerelmesek köréből is.⁸

Horatiusnak ez a szerelmi szenvedély iránti távolságtartó hozzáállása ódáinak kései, negyedik könyvében határozottan csökken. Mindjárt az első vers a Venusnak kiszolgáltatót öreg (ötvenéves, *circa lustra decem*) költőt ábrázolja, amint a Mars-mezőn és a zuhogó patakok vizeiben kergeti fiatal szerelmének tűnő képét:

*Nocturnis ego somniis
iam captum teneo, iam volucrem sequor
te per gramina Martii
campi, te per aquas, dure, volubilis.*

*Álmomban ölelő karom
foglya vagy, de nicsak, hirtelen elrepülsz,
s már zöld réteken üldözöm
képed, már a vizek vad zuhogóiban.*⁹

Az öreg szerelmes helyzetét Horatius már korábban is leírta, mégpedig hol bántóbb, hol kevésbé maró gúnnyal, elég itt a tizenkettedik epódosra vagy az első könyv huszonötödik ódájára utalni.¹⁰ Az ódák negyedik könyvében azonban – érthető módon – gyakrabban jelenik meg a téma: a kötetnyitó vers mellett a tizedik és a tizenharmadik alaphelyzetét is az öregkori szerelem szolgáltatja.

A könyv tizenharmadik, Lycéhez írt ódája egyszerre harány és fakó színekkel festi a megöregedett nő magatartását és külsejét (már a harmadik sorban: *vis formosa videri* – „szépnek akarsz látszani”): a közönségesen viselkedő Lyce már semmilyen értelemben nem ragyog régi fényében, nem ő – „a kiszáradt tölgy” – zöldell, hanem Chia virul. A harmadik versszak sárga fogakat, ráncokat, fehér haját (*luridi dentes... rugae... capitis nives*) emleget, a negyedik strófa szerint a múltat nem hozzák vissza sem drága (egyes kódexek szövege szerint: csillogó) kövek, sem bíborszínű ruhák, majd az ötödik felteszi a kérdést, amelynek melankolikus sóhaja oly nagy világirodalmi karriert futott be: *Quo fugit Venus, heu, quove color* – „Hova tűnt Venus, jaj, hova a szín?” A vers a hamvába holt fáklya képevel zárul.

Az egész ódán, de különösen a három középső versszakon végigvonul a vonzó külső elvesztésének leírása, hol az aktuá-

lis, hol a korábbi állapot részletezésével. Az öregek ráncosak, sárga a foguk és ős a hajuk, míg a fiatalok ragyogóak: a foguk nyilván egészségesen csillog, a hajuk nem ős, színeik még nem „futottak messze” – nem kihunyt, hanem fényes, lángoló fáklyák.

Akár a *cari* (‘drága’), akár a *clari* (‘ragyogó, fényes’) jelző áll a tizennegyedik sorban a kövek mellett, vagyis akár csillogó, akár drága dologról van szó, a versek annak ésszerű megbecsülésére intenek, hiszen az ezüst is csak a mértékletes használatból kapja a fényét (*Carm.* II. 2,1 skk.), és nem érdemes elásni vagy rejtegetni – annál is kevésbé, mert „bármit rejt is a föld, az idő felhossa a fényre, azt, mi ragyog, betemetve” (*Epist.* I. 6,24 sk.).¹¹ A javakkal tehát – legyen szó drága, tündöklő dolgokról vagy éppen a fiatalság ajándékairól – okosan (*sapiens, sapias*)¹² kell bánni, mert az irigy, szárnyas idő (*volucris dies; invida aetas*)¹³ könnyen a szépnak látszani csupán akaró Lyce sorsára juttatja az embert. Márpedig, mint korábban tudjuk, az ilyen törekvések csak addig helyénvalóak, *donec virenti canities abest morosa*¹⁴ – amíg a ragyogó ifjúságtól messze van a mogorva öregkor: azaz egy behavazott fejű Lyce csak neveltség tárgya lehet, akárcsak a házasságtörők után magányosan síró Lydia.

A szatirikusan induló vers mégsem marad meg a pusztá csúfolódás szintjén. Lyce taszító viselkedésének leírása (*ludisque et bibis impudens* – „illetlenül tréfálkozol és iszol”) már a második versszakban átadja a helyet a fiatalság képzetének, míg a harmadik strófa már csak az idős kor – nem éppen vonzó, de semmi esetre sem viszolyogtató – külső karakterjegyeit sorolja fel. A negyedikben az ezek elkendőzésére tett hiábavaló erőfeszítésekről van szó, majd egy gúnyos és mégis együtt érző gesztus („semmi sem hozza vissza azt a kort, amit a szárnyas idő kalendáriumok mélyére zárt”) általános síkra emeli a témát. Ezután Horatius maga is feltűnik¹⁵ (*quae me surpuerat mihi* – 20. sor), hogy aztán egy strófa erejéig tőle szokatlanul érzékeny hangot üssön meg. Nem tartják számon, pedig sokat elárul Lyce vonzerejéről, illetve ennek Horatiusra tett hajdani hatásáról az, ahogy ez a sor Catulluséra emlékeztet: *quod omnis eripit sensus mihi*.¹⁶ Vagyis Horatiust igen heves „*odi et amo*” intenzitású szenvedély fűzhetette Lycéhez.¹⁷

A Horatiust Lycéhez fűző egykori szenvedély szélsőséges volta tehát még évtizedek távolából is kitapintható a versben: egy átok beteljesülésének regisztrálásával kezdődik, hogy a vége felé – a nem különösebben kedves istenhez előt – kiderüljön: a költőt egykor azért igen heves szerelem fűzte ahhoz az átkozott nőhöz. Az átkot különben körülbelül el tudjuk képzelni abból, ami végül beteljesült.¹⁸

De a negyedik könyv tizedik ódája – az átkozódás szenvedélyes gesztusa nélkül – ugyanezt a helyzetet mutatja be a maga tömörebb, gemmaszerű zártságában, mintegy átmenetet képezve a kötetnyitó szerelmes vers, illetve az ebben a zsánerben utolsó Lyce-óda között. Felépítésében mind a negyedik könyv első ódája, mind a Lyce-vers visszatekintő jellegű: az elsöben az önidézet (*mater saeva Cupidinum*)¹⁹ rögtön egyfajta palinódiát ígér,²⁰ és a Ligurinus-szenvedély záró képsora csakugyan az ötven körül járó költő visszatekintéséből bontakozik ki. A Lyce-ódnak hasonlóan képezi alapját a múlt felidézése, sőt – a tizedik ódával együtt – az ellentmondás, amely közte és a jelen (illetve a jövő) között feszül, és ami oly tömören fejeződik ki ezekben a *durus*,

Venus Genetrix (a „Fréjusi Venus”) márványszobra,
Kr. e. 1. század vége (Párizs, Louvre)

illetve *crudelis* (lásd a negyedik könyv első ódájának utolsó és tizedik ódájának első sorát!) Ligurinus szájába adott szavakban:

*quae mens est hodie, cur eadem non puero fuit,
vel cur his animis incolumes non redeunt genae?*

*Mért nem volt, amikor még fiatal voltam, elég eszem,
vagy most, hogy van elég, vissza miért nem kapom
arcomat?*

A tizenharmadik ódából tehát nemcsak Lyce külsejét és viselkedését ismerjük meg, és nemcsak azt az egyébként nem túl izgalmas tájékoztatást kapjuk, hogy megöregedett, hanem más egyebet is megtudunk a személyéről:

...*Quid habes illius, illius,
quae spirabat amores,
quae me surpuerat mihi,*

*felix post Cinaram notaque et artium
gratarum facies?*

A sorok értelme nem első pillantásra világos: az *illius* hol *Lycesszel* egészítik ki, hol a *faciesre* vonatkoztatják, illetve a *postot* is értik idő-, illetve afféle képes helyhatározónak (volta-képp: „a sorban Cinará után”) stb. Az *illius* kiegészítése *faciei-*vel mindenestre igen kézenfekvőnek látszik. „Mennyid maradt abból a szerelmet lehelő arcból, amely valósággal megfosztott saját magamtól (Catullusra gondolva – *gemina teguntur luminá nocte* – amelyetől valósággal elájultam), amely majdnem olyan boldog volt, mint Cinará, és kedves mesterkedéseiről is híres volt?”²¹ A *felix* szó is nagyon komoly érzelmi tartalmakat mozgósít: Horatiusnál ez a boldog – szerelmi, baráti, rokoni – kapcsolatban élők terminus technicus: tizenöt előfordulásából a legtöbbről mindenestre ez határozottan elmondható.²²

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a vers nemcsak Cinaráról beszél meglehetősen megindultan, hanem Lycéről is. Az óda egyáltalán nem holmi „gúnyvers”,²³ azon túl, hogy Horatius az elején megállapítja: átka meghallgattak, nem fedezhető fel benne káröröm vagy gúnyolódás – hasonlítsuk csak össze a nyolcadik és a tizenkettedik epódusszal vagy akár az ódák első könyvének huszonötödik darabjával! Sőt, a vers nagyon is tárgyilagos hangvételben indul: az expozícióból megtudjuk, hogy az ittas Lyce illetlenül táncolva, tremolóban énekelve serkenteti a lankadt Cupidót, illetve hogy sárga fogak, ráncok és ősz haj csúfítják. Ezután azonban már az érzelmeké a főszerep: a drágakövek és színes öltözék felemlegetése a hajdani fiatalság felidézésébe torkollik, és még az is kiderül, hogy Lyce egykor mély benyomást tett a költőre, és majdnem olyan boldogok voltak, mint Cinarával. Az a megfogalmazás, hogy ez utóbbinak csak kevés év adatott, míg Lycét a vén varjakhoz hasonlónak őrzi meg a végezet, ugyancsak nem mérhető a tizenkettedik epódos elefántos indításához vagy a nyolcadik naturalizmusához, de még az eső könyv huszonötödik ódájában emlegetett sárló kanca képéhez sem, az pedig, hogy a fiatalok Lycében a hamvába holt fáklyát nevetik ki, kimondottan együttérzést ébreszt a nő iránt.²⁴ Hogy nevetség tárgya lesz, az Horatiusnál különben máshol is fenyegeti az idős embert (*Epist.* II. 2,215 sk.):

*tempus abire tibi est, ne potum largius aequo
rideat et pulset lasciva decentius aetas.*

*indulj, itt az idő! Itt vannak a szemtelen ifjak,
vén korhely, még majd megvernek, s jól kiröhögnek!*

A szerelem terén hajdan nem minden dicsőség nélkül, „*non sine gloria*” vitézkedő Horatius, aki „*circa lustra decem*” már túl keménynek érzi a nyakát Venus puha igájához, kései ódagyűjteményében feltűnő hajlamot mutat a személyes hangvé-

telre, sőt az elérzékenyülésre. A kötet mindhárom közvetlenül szerelmi tárgyú ódájában (IV. 1,10 és 13) szokatlan hangsúlyt kap a boldogtalanság: az elsőben a költő hiába kergeti a Mars-mezőn és a vizek örvényeiben annak a Ligurinusnak a tűnő képét, akihez majd a tizediket is intézi, és talán nem véletlenül az első könyv tizenegyedik ódájának versformájában. Ligurinust itt már nem is buzdítja arra, amire annak idején Leuconoét (*sapias... carpe diem*), hiszen világos, hogy amikor megjön majd a fiú jobbik esze, akkor már túl késő lesz: *quae mens est hodie, cur eadem non puero fuit?* Azaz mire a kötetben a Lyce-vershez érünk, a reménytelenül szerelmes idősödő ember helyzetét Horatius már szemléltette, mégpedig a saját bőrén. A negyedik könyvben már kimondottan sötétebb tónusokat kap a *levis* Horatiusnak az a korábbi szerelemképe, amely a kalandban „a váratlan pillanat által felszökkenett lehetőséget ragadja meg, pajzsul az elmúlás kívül-belül leselkedő, és gyűrűjüket körülötte mind szorosabbra záró árnyai ellen.”²⁵ Hiába is volna minden mentegetőzés, távolságtartás, ahogy a Florushoz szóló levélben írja:

*Singula de nobis anni praedantur euntes:
eripere iocos, venerem, convivia, ludum;
tendunt extorquere poemata: quid faciam vis?*²⁶

*Múlnak, s lassan felprédálnak minket az évek:
szórakozás, szerelem, vacsorák: mindent eloroztak,
s elviszik, íme, a verseket is. Most mondd, mit csináljak?*

De a *recusatio* a horatiusi ódaköltészet végpontján még így is feltűnik egyszer. Így kezdődik a negyedik könyv tizenötödik verse:

*Phoebus volentem proelia me loqui
victas et urbis increpuit lyra,
ne parva Thyrrenum per aequor
vela darem.*

Azaz: „amikor csatákról és városok legyőzéséről akartam beszélni, Apollo rám dörrent lantjával, nehogy kicsiny vitorláimat a Tírrén-tenger erejének tegyem ki”. Ehelyett az augustusi aranykort élteti, amelynek kissé személytelen dicséretében csak egyetlen igazán horatiusi mozzanat fedezhető fel: a mindennapos – ünnep- és hétköznapi – borivás, amelynek lehetőségétől a múlt idő ezek szerint mégsem tudta teljesen megfosztani a költőt:

*Nosque et profestis lucibus et sacris
inter iocosi munera Liberi
cum prole matronisque nostris
rite deos prius adprecati*

*Mi víg Libernek bő adománya közt
hétköznapi és szent ünnepeken vidám
utódainkkal, hitvesünkkel
isteneinkhez imát kiáltunk.*²⁷

A Lyce-vers hangja ennél az Augustust magasztaló kódánál közvetlenebb: voltaképpen egy szerelmet hiába hajszólo emberről szól, akit Venus éppoly időszerűtlenül látogat, mint Horatiust a negyedik könyv első vagy tizedik versében.²⁸ Lycé

méltatlan, illetlen és nevetséges viselkedése láttán nem szabad elfelejtenünk, hogy az idősödő férfi arcán folyó szerelemkönynyek és a beszédben beállt idéetlen (*parum decorum*) csönd (a negyedik könyv első ódájában) sem éppen méltó, illő és komoly. Ódái negyedik könyvében Horatius már csakugyan „nem kér, nem int; nem durva”, hanem hol rezignáltabban, hol

megindultabban állapítja meg, hogy a szerelem – ha az ember fegyvertelenül kényszerül a kihívásait elfogadni – nagyobb hatalom, mint amilyenek korábban, hűtlen, csapodár (*levis*), de a nőknek mégiscsak megfelelő (*puellis... idoneus*) korában hirdette. „Hamvába holt fáklya” – lírai költőként az utolsó szava a szerelemtől.

Jegyzetek

- 1 Ruurd R. Nauta szerint a fogalmat ilyen értelemben először Hans Lucas használta, 1900-ban, a Johannes Vahlen *Festschrift*-ben, majd Kiessling és Pasquali is felkarolta, mindketten rámutatva, hogy a jelenség a hellénisztikus költészetre, konkrétan Kallimachosra megy vissza (Nauta – van Dam – Smolenaars 2006, 21). A téma legalaposabb feldolgozása: Wimmel 1960. Horatius és a *recusatio*: Lyne 1995, 31–39.
- 2 West 1995, 4–7.
- 3 Horatius akkor boldog, ha sem Euterpe nem tarja vissza a fuvalák dalát, sem Polyhymnia nem vonakodik megpendíteni a lesbosilantot – vagyis ha a múzsák nem tagadják meg tőle az ihletet, a versírást.
- 4 Kivételesen nem Borzsák (Borzsák 1984), hanem D. R. Shackleton Bailey eredetileg a stuttgarti Teubnernél megjelent Horatius-kiadásának Ch. O. Brinket (Brink 1969) követő központozásával idézem (Shackleton Bailey 2001). A Borzsák-féle, lipcsei Teubnerkiadásban az a különbség, hogy az *urimur* után – bizonyára mert a *levest* értelmezőként, az előtt álló szavakat pedig ennek bővítményeként kezeli – nem tesz vesszőt.
- 5 A saját fordításom (mint később is mindenhol, ahol a fordító személyét külön nem jelölöm).
- 6 Aki Westtel, a remek kommentár szerzőjével (West 1995), a Horatius ódái legutóbb a Loeb-sorozatban kiadó és fordító Rudd-dal (Rudd 2004) vagy a Reclam-könyvek ódakötetét jegyző Kytzlerrel (Kytzler 2000) tartva azt gondolja, hogy itt a lábak könnyű suhánásáról (*light-footed*, illetve *leichtschwebend*) van szó, az emlékezzen az első könyv negyedik ódájának erre a sorára: *iunctaeque Nymphis Gratiae decentes* – „a nimfákhoz csatlakozott illedelmes Gráciák”. A Gráciák illedelmes volta itt nyilvánvalóan a nimfák szexuálisan kevésbé tartózkodó magatartásával áll szemben: lám, a tavasz ereje még őket is egy tánckarba fogja. Borzsák az utóbbi helyhez írt kommentárjában egyébként ki is mondja: ez a tánc nem légy, amennyiben a *quater* ige lódobogást is jelent, és a nimfák „lábukkal ugyancsak »verik« a taktust”. Rudd és West a *decentest* egyébként a közömbös *lovely*-val fordítják, nyilván azért, mert Nisbet és Hubbard kommentárja szerint (Nisbet–Hubbard 1970) az utóbbi csak dísztelenebb szinonimája – „a rather austere word” – az előbbinek. Villeneuve fordítása (Villeneuve 1959): *charmantes*, Kytzler pontos: *hold*.
- 7 A több-kevesebb művészi igényvel készült fordítások ilyen aprólékos szövegeértelmezésben nem segítenek: „We sing, whether fancy free or a little moved, cheerfully, after our fashion” (West); „whether fancy-free or smouldering with desire, I am, as ever, a lightweight” (Rudd); „I sing... fickle no more than usual, fancy-free or if I am in love” (Lyne 1995, 77); Kytzler: „frei oder auch in Liebe entbrannt, nicht anders als gewohnt leichten Sinns”; Villeneuve: „nous chantons, quand notre cœur est libre, ou que, folâtre à son ordinaire, il brûle de quelque feu.”
- 8 Gondoljunk itt az első könyv tizenharmadik ódájának a síríg tartó szerelmet illető sóhájára: *Felices ter et amplius, quos irrupta tenet copula* – „háromszor, sőt többször boldogok, akiket romolhatatlan kötelék tart együtt”. Illetve ahogy Szilágyi János György ezt szélesebb összefüggésbe helyezi: „Boldogok, akiknek az örökkévalóságot hirdető és építő Rómáról nem az elmúlás és a minden virága-szakítatlan pillanatért, minden elszalasztott vagy elszalasztani vélt lehetőségért felsajgó szorongás jut az eszébe” (Szilágyi 1982, 28).
- 9 A helyről figyelemre méltó érzékenységgel ír a klasszikus filológus A. E. Housmanról szóló, *The Invention of Love* című drámájában az angol drámaíró, Tom Stoppard; a darabban számos igen komoly filológiai, gyakran egyenesen textológiai eszmeifuttatás szerepel, és az első felvonás éppen ennek a versnek az interpretálásával ér véget. Magyarul: *A szerelem mint találmány*, ford. Nádasdy Ádám: Tom Stoppard, *Drámák*, vál., szerk. és utószó Upor László, Budapest, 2002, 513–627. A színműről – a kortárs irodalmi alkotásokról tudommal fölöttébb ritkán író – Borzsáktól lásd: Borzsák 2003.
- 10 A szerelemre sikátorokban is hiába sóvárgó idős nő ugyancsak a *levis* jelzőt kapja. Azaz Lydia még mindig hűtlen, csapodár – szeretne lenni. Kiessling és Heinze a szót így magyarázza: „die nichts mehr gilt”, Villeneuve szerint is az ‘olcsó’ jelentésű *vilisszel* egyértelmű, Nisbet–Hubbard szerint: *worthless*. (A brit kommentártorparos Porphyrióra hivatkozik: *nullius in verba*, de a fordításuk nem ekvivalens ezzel.) Mindez Rudd hasonló fordításával együtt – „a thing of no account” – félreinterpretálás. West és Kytzler a szót egyszerűen kihagyja a fordításból.
- 11 A csillogás és a drágaság bizonyos értelemben összefügg (gondoljunk csak a „fényezés” szóra), de a *clari* talán mégis jobban illik a versebe, hiszen nem a kövek értéke az, ami a bíbor ruhákkal együtt esetleg pótolhatná a kifakult színeket, a kihunyt fáklya lobogását, hanem eleven csillogásuk. (A Kiessling–Heinze kommentár szerint mindenesetre *cari lapides* a helyes olvasat, mert a drága ékszer jobban festené az öreg prostituált tolakodó ambícióit, mint a *clari lapides*, a csillogó kövek. Csakhogy éppenséggel ez nem világos: hogy a drágaság miért festi – és éppen „festi”! – jobban a tetszeni vágyást, mint a csillogás!)
- 12 *Carm.* I. 7,17 és 11,6.
- 13 *Carm.* I. 11,7 sk.
- 14 *Carm.* I. 9,17 sk.
- 15 Voltaképp már másodszer, hiszen az első sorban szereplő *mea votában* („imáimat”) már megjelent.
- 16 *Cat. Carm.* 51,5 sk.
- 17 Az ódák negyedik könyvének egész tanulmánykötetet szentelő Putnam (Putnam 1986) éles szemmel veszi észre a Lyce-ódát Catullus ötvennyolcadik verséhez kapcsoló párhuzamot: *Lesbia nostra, Lesbia illa, illa Lesbia, quam Catullus unam plus quam se atque suos amavit omnes* („a mi Lesbiánk, az a Lesbia, az a Lesbia, akit – egyetlen! – Catullus saját magánál és az övéinél is jobban szeretett”). Ha eltekintünk az egyszerű kötő-, mutató és hasonló szavaktól, Horatius ódaköltészetében az ismétlésnek – a catullusi helyhez egyébként hasonlóan – nem ritkán nosztalgikus, melankolikus vagy rezignált hangulata van: *Eheu fugaces, Postume, Postume, labuntur anni* (*Carm.* II. 14,1); *ibimus, ibimus, utcumque praecedes* (II. 17,10); *quod spiro et placeo, si placeo* (IV. 3,24). Az biztos, hogy a verskezdő *Audivere, Lyce, di mea vota, di audivere, Lyce* ismétlésben nyomatékosítás fejeződik ki, de az már távolról sem, hogy az átok beteljesülése fölötti büszke diadalt kellene kihallanunk belőle.
- 18 Putnam ismét jó érzékkel tapint rá a – *propertiusi* – párhuzamra (III. 25,15 skk., magyarul Dsida Jenő fordításában):

*exclusa inque vicem fastus patiare superbos,
et quae fecisti facta queraris anus!
Has tibi fatalis cecinit mea pagina diras:
eventum formae disce timere tuae!*

*s túrnöd kell, hogy a gög kítaszít és sértve leftymál,
bánni fogod keserűn mostani teteidet!
Ezt jósolja neked haragos szavaimmal a végzet!
Aggódj szüntelenül múltó bájaidért!*

19 *Carm.* I. 19,1.

20 Ahogy később, mint Putnam rávilágít, a negyedik könyv ugyan- csak szerelmi fogantatású tizenegyedik ódájának *grata compede* szókapcsolata – talán Berzsenyi „rózsabilincsei”-nek őse – is ismerős korábról (*Carm.* I. 33,14).

21 Az *artium gratarumot* Kiessling és Heinze „Künste der Koketterie”-nek magyarázza, de anélkül, hogy megemlítenék azokat a helyeket, ahol a csábítás eme művészetének legfőbb fegyvere éppen az arc: *vultus nimium lubricus adspici* (*Carm.* I. 19,8), illetve *iam proterva fronte petet Lalage maritum* (*Carm.* II 5,14 sk.) (Az *illius* ugyanis nem a *faciesszel* kapcsolják össze, hanem Lycére vonatkoztatják: nyilván ez akadályozza meg őket az arc és az *ars* összefüggésének felismerésében.)

22 *Felices ter et amplius, quos irrupta tenet copula* (*Carm.* I. 13,17 sk.); *sis licet felix, ubicumque mavis* (III. 27,13); „*o sol pulcher, o laudande!*” *canam recepto Caesare felix* (IV. 2,46 sk.); *o ego non felix, quam tu fugis* (*Epod.* 12,25); *tu, quicumque es felicior* (15,17) – egy szerelmi vetélytársról; *felicem dicere non hoc me possim, casu quod te sortitus amicum* (*Sat.* I. 6,52 sk.); *felices! nunc ego resto.* (*Sat.* I. 9,28); *ita te felicem dicis* (*Sat.* II. 7,31). Az *Epod.* 2,14-ben a haszontalanok helyére oltandó *feliciores* vesz-

zők szerepelnek, ami összhangban van a *felix* etimológiájával – *fe-* „termékenység”, vö. *femina, fecundus* –, de a fentiek fényében nem lehet megtagadni tőle azt az érzelmi töltetet sem, ami a megfelelő társ megtalálását jellemzi. A szó ezenkívül további két alkalommal is mély, egzisztenciális értékű boldogságot ír le: az *Epod.* 16,53-ben a boldogok szigetén meglelt aranykor jótéteményeit festi, a *Carmen saecularé*-ben pedig *Latium* jelzője, és magasztos stílusértéke van: szövegkörnyezetét a *Palatinas aras* és a *rem Romanam* adják. A *felix*-nek Horatius egész költészetében csak három helyen van – *Sat.* I. 1,12; 9,12; *Epist.* II. 1,166 – köznapi értelemben véve ‘szerencsés’ jelentése.

23 Borzsák frappánsan összegzi a Kiessling–Heinze kommentár nézeteit: „a költő már nem kér, nem int; nem durva (...); csak különösebb felindultság nélkül csúfolódik, de közben – Cínarára emlékezve – még el is lágyul.” Nem mondja azonban, amit a német kommentátorpáros hangsúlyoz: „es ist ein reines Scheltgedicht”.

24 Ahogy Putnam mondja: „Csak az idő múlásával nem törődök nevetetik ki Lycét, aki az időnek oly látványosan áldozatul esett” (Putnam 1986, 227).

25 Szilágyi 1982, 24.

26 *Epist.* II. 2,55 skk.

27 *Carm.* IV 15,25 skk. Jánosz István fordítása. A vers alaphelyzetének a korábbi közvetlenséggel szembeni külsődlegességét jól jellemezi, hogy Horatiusnak a versek tanúbizonysága szerint nem voltak sem utódai, se hitvese.

28 A két másik versnek is alaptémája a múltó idő, illetve a szerelem időszerűtlensége: *tempestivus in domum Pauli... comissabere Maximi* – „hódítsd meg Paulus Maximus otthonát, ez már sokkal időszerűbb” (*Carm.* IV. 1,9 skk.), illetve: *quae mens est hodie, cur eadem non puero fuit*, azaz: „miért nem volt meg már gyerekkoromban a mai eszem” (IV. 10,7).

Bibliográfia

Szövegkiadások és kommentárok

- Borzák 1984: Borzsák, St. (kiad.), Q. Horatius Flaccus: *Opera*, Bibliotheca Teubneriana, Leipzig, 1984.
- Kiessling–Heinze 1930: Kiessling, A. – Heinze, R. (komm.), Horaz, *Oden und Epoden*, Berlin, 1930⁷.
- Kytzler 2000: Kytzler, B. (ford., kiad.), Horaz, *Oden und Epoden*, Reclam, Stuttgart, 2000⁷.
- Nisbet–Hubbard 1970: Nisbet, R. G. M. – Hubbard, M. (komm.), Horace, *Odes: Book I*, Oxford, 1970.
- Rudd 2004: Rudd, N. (ford., kiad.), Horace, *Odes and Epodes*, Loeb Classical Library, Cambridge–London, 2004.
- Shackleton Bailey 2001: Shackleton Bailey, D. R. (kiad.), Q. Horatius Flaccus: *Opera*, Bibliotheca Teubneriana, München–Leipzig, 2001⁴.
- Villeneuve 1959: Villeneuve, F. (kiad.), Horace, *Odes et Épodes*, Les Belles Lettres, Paris, 1959⁶.
- West 1995: West, D. (ford., komm.), *Horace Odes I. Carpe diem*, Oxford, 1995.

Szakirodalom

- Borzák 2003: Borzsák I., „Párhuzamos(?) életpályák. A. E. Housman – Némethy Géza”: Borzsák I., *Dragma VI*, Budapest, 2003, 339–358.
- Brink 1969: Brink, Ch. O., „Horatian Notes. Despised Readings in the Manuscripts of the Odes”: *Proceedings of Cambridge Philological Society* n. s. 15 (1969) 1–6.
- Lyne 1995: Lyne, R. O. A. M., *Horace: Behind the Public Poetry*, New Haven – London, 1995.
- Nauta – van Dam – Smolenaars 2006: Nauta, R. R. – van Dam, H.-J. – Smolenaars, J. J. L., *Flavian Poetry*, Mnemosyne Suppl. 270, Leiden, 2006.
- Putnam 1986: Putnam, M. C. J., *Artifices of Eternity: Horace's Fourth Book of Odes*, Ithaca–London, 1986.
- Szilágyi 1982: Szilágyi J. Gy., „Mercuriusque”: Szilágyi J. Gy., *Paradigmák*, Budapest, 1982, 21–30.
- Wimmel 1960: Wimmel, W., *Kallimachos in Rom. Die Nachfolge seines apologetischen Dichtens in der Augusteerzeit*, Hermes Einzelschriften 16, Wiesbaden, 1960.

Bolonyai Gábor (1962) az ELTE BTK
Görög Tanszékének vezetője. Kutatási területe az antik rétorika és irodalomelmélet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A Sapphó-korvína titka (2010/3).

Az *Ars poetica* mélyszerkezetéről

Bolonyai Gábor

Az *Ars poetica* szerkezete mindig is a mű értelmezésének legvitatottabb kérdései közé tartozott. Az egyik végletet az *ars sine arte* álláspont képviselői jelentették és jelentik ma is, akik szerint az egyes szabályok a hétköznapi beszélgetés, a *sermo* csapongásaival, a képzettársítások alkalmi logikája szerint követik egymást, bármiféle előre átgondolt és következetesen betartott terv nélkül.¹ A másik végletet természetesen azok képviselik, akik épp valamilyen mélyszerkezet meglétét vélik felfedezni a műben, melyben Horatius a versírás művészetének egyes kérdéseit járja körbe.² Efféle, a mélyszerkezetet feltáró magyarázatból azonban több is született, és az értelmezések sokaságát és sokféleségét látva nehezen képzelhető el, hogy bárki is rátalál majd egyszer az egyetlen és igazi megoldásra, még akkor sem, ha egyes rekonstrukciók általános elfogadottságnak örvendenek. Az alábbiakban inkább abból indulok ki, hogy az *Ars Poetica* eleve többféle és párhuzamosan érvényesülő szerkezet szerint épül föl,³ vagy másképp fogalmazva: többféle fogalmi háló terül rá, olykor össze is gabalyodva egymással – közülük szeretnék hármat bemutatni. Ezt követően, a három fogalmi háló kibontása után térek rá Horatius költészettelfogásának egy olyan sajátos vonására, amely megítélésem szerint leginkább megkülönbözteti mások nézeteitől.

A kompozíció problémája a hirtelen ugrásoknál vetődik föl a legélesebben.⁴ Azokon a pontokon, ahol egy tematikailag viszonylag jól körülhatárolható egységet egy olyan rész követ, amelyről első olvasásra nagyon nehéz megállapítani, hogyan kapcsolódik az előtte álló szövegrészekhez. A gondolatmenetben ür támad, és az olvasó akarva-akaratlanul is szembesül azzal a kérdéssel, vajon hogyan lehet a szakadékon átlépni, a hiányzó láncszemeket pótolni, sőt, vannak-e egyáltalán összekötő láncszemek. Kezdjük mi is egy ilyen szakasszal. A 74. sortól a 86-ig (vagy 88-ig) tartó rész, amely azt a gondolatot mutatja be sok oldalról, hogy milyen metrumok illenek az egyes műfajokhoz,⁵ éles cezúrával követi a 73. sorban végződő részt, amelyik a szavak keletkezésének és elavulásának okairól szól.

73 *multa renascentur quae iam cecidere cadentque
quae nunc sunt in honore vocabula, si volet usus,
quem penes arbitrium est et ius et norma loquendi.*

75 *res gestae regumque ducumque et tristia bella
quo scribi possent numero, monstravit Homerus;
versibus inpariter iunctis querimonia primum,
post etiam inclusa est voti sententia compos;
80 quis tamen exiguos elegos emiserit auctor,
grammatici certant et adhuc sub iudice lis est;
Archilochum proprio rabies armavit iambo;
hunc socci cepere pedem grandesque cothurni,
alternis aptum sermonibus et popularis
vincentem strepitus et natum rebus agendis;
Musa dedit fidibus divos puerosque deorum*

85 *et pugilem victorem et equum certamine primum
et iuvenum curas et libera vina referre:
descriptas servare vices operumque colores
cur ego si nequeo ignoroque poeta salutor?
cur nescire pudens prave quam discere malo?*

Újraszülethet az elhullt szó, lehanyatlik a most még közkedvelt, ha a hasznosság úgy dönt. Ez a bíró: hasznosság – ez a jog, mely mértéket szab a szóknak. Nagy fejedelmek, urak nagy tettei, vésteli harcok: ime, Homérosztól van szabva ezeknek a mérték. Két egyformátlan verssorban először a jajszó, majd köszönet szava csendült fel, bár hogy ki az első, ősi elégikus, e jámbor versforma szülője: még per tárgya ez, és a tudósok is egyre vitatják. Arkhilokhosznak a jambust öndühe adta kezébe, majd a koturnus, a víg álarcok jártak e lábán, mely igen alkalmas két ember közti beszédre, s tetteket úgy ad elő, hogy csendbe maradnak a nézők. Isteneket s istenfiakat, bokszbajnokot és lóversenyeken győztest, ifjúság gondjait és bort zengeni: mindez a lanté, őneki adta a múzsa. Hogyha tehát az előírt mértéket meg a stílust nem tudom, úgy költőnek méltán mondhat-e bárki? Szégyenkezni bután? Nem kéne tanulni helyette?
(Körizs Imre fordítása)

Ennek a szakasznak általában két vonását szokták kiemelni az értelmezők: azt, hogy az egyes műfajokról a rájuk jellemző metrumok alapján kapunk körképet, másfelől meg azt, hogy metrum és műfaj a *πρέπον* (*aptum*, illeszkedés, megfelelés) általánosan érvényesülő elve alapján tartozik össze és illik egymáshoz.⁶ Vannak aztán, akik egy harmadik tényező fontosságát is kiemelik: a történetiség, egészen pontosan a kezdet meghatározó jellegét.⁷ Horatius az irodalmi műfajok felfedezésének és megteremtésének pillanatára koncentrálnak mutatja be, hogyan talált egymásra metrum és műfaj, s vált ezáltal az utókor számára mértékadó mintává.⁸

Mindezzel alapvetően egyetértve, első lépésként egy negyedik szempontra szeretném felhívni a figyelmet, melyet Horatius érzésem szerint szintén bevon ebbe a rövid műfaj történeti elemzésbe és végig következetesen érvényesít, ez pedig a (mondjuk így) „kulcsmozzanat” vagy „döntő tényező” szerepe. Ha végigtekintünk a műfajok során, és a szakasz fő témája mellett („metrum és műfaj belső összetartozása”) a variációk apró különbségeire is odafigyelünk, különösen a szórendből és a szóválasztásból adódó hangsúlyokra, akkor azt vehetjük észre, hogy Horatius mindig más és más tényezőknek tulajdonít döntő szerepet az egyes műfajok megteremtésében.

Az eposz esetében (74–75) a *prótos heuretés* személyére esik a hangsúly, a névről is ismert Homérosra (rajta kívül csak Archilochos neve őrződött meg a műfajok első művelői közül), aki nem is annyira rátalált a tárgyához vagy témájához illő metrumra (vezérek és fejedelmi hősök életre-halálra vívott küzdelmeit hexameterben lehet/kell ábrázolni), mint inkább kibontotta és tökéletességre vitte az általa művelt műfajban rejlő lehetőségeket, sőt saját művészete jelentőségének mintegy teljes tudatában jelölte ki (*monstrat*) a műfaj későbbi fejlődésének is irányát.⁹ Ez a mondat végére tartogatott ige egy olyan aspektusra hívja föl a

figyelmet (ti. a kiemelkedő alkotók paradigmatisus jelentőségére, megkerülhetetlenségére), amelyről a többi műfaj és műfajteremtő költő esetében nem tesz említést Horatius. Biztosan nem azért, mert ott szerinte megkerülhetők lennének a hagyományok, inkább csak azért, mert Homéros súlyának köszönhetően ez az eposz műfajában a legnyilvánvalóbb.

Az elégia esetében (76–79) a metrum jelenti a kristályosodási pontot, a maga ritmikai „egyenlőtlenségével” (*impariter*) – a disztichonnak ez a jellegzetes vonása az, hogy ti. lendülete kétsoronként megtörik és megpihen, ami eleve meghatározza a benne rejlő és kifejezhető témákat, valamint a költemény terjedelmét is. Disztichonokból csak rövidebb művek (*exiguus*) építhetők föl, a témák közül pedig előbb a panaszt „fogadja be” a metrum (vagyis a gyászélégia születik meg), majd később a fogadalmi epigramma egyértelműen megfogalmazott üzenetét.¹⁰ Horatius külön hangsúlyozza, hogy a műfaj feltalálóinak személye vitatott – minden bizonnyal annak is érzékeltetésére, hogy ennek a műfajnak a megteremtésében nem az egyéniség jutott főszerephez.¹¹ Metrum és téma kapcsolatát végül is nem fejt ki explicit módon, de alighanem arra kell gondolnunk, hogy a folyamatosságában rendre megakadó ritmus egyfelől az érzelmi zaklatottság kifejezésére, másfelől jól körülhatárolt gondolatok világosan lekerékített és tagolt megformálására ad lehetőséget.

Jóval inkább kötődik az alkotó személyéhez az iambos (80), csakhogy ezúttal nem a műve világán kívül álló költői személyhez (mint amilyen az epikus elbeszélő), hanem egy olyan personához, amelyik eszközként, fegyverként használja költészetét és jeleníti meg benne önmagát. Az iambos meghatározó tényezői a költőt mozgató indulat (*rabies*) és a megszólalás támadó jellege (*armavit*). Kulcsszerepük a mondatan szintjén is kifejeződik: ez a két szó adja a mondat alanyát és állítmányát. A két tényező elsősorban egy társadalmi vagy személyek közötti konfliktus kontextusában értelmezhető; a költői műveknek ez az aspektusa – érdemes megjegyezni – más műfaj esetében egyáltalán nem kerül szóba. A támadó indulathoz képest másodlagos a metrum és a költő személye is: Archilochos az indulata (nyilván valamilyen valós vagy vélt sérelem miatt érzett dühe és bosszúvágya) fegyverezi föl a megfelelő jambussal (*proprio iambo*).¹² A megszemélyesítő megfogalmazás azt sugallja, hogy a megfelelő metrum megtalálásában nem Archilochos költői tehetsége, hanem az *arma* és a *rabies* mozzanatai játszották a legalapvetőbb szerepet (de elsődlegességüket nyilván nem a tehetség elvitatásának kell értenünk).

Ugyanígyen öntudatlan természetességgel válik a drámai műfajok (81–83) metrumává is a jambus, melyet a párbeszéd és a mások cselekvését befolyásoló beszédformák vesznek át ösztönösen, anélkül hogy ez az átvétel bárkinek a nevéhez is köthető volna. A magyarázat ezúttal is implicit marad, de nagy valószínűséggel az a számunkra először Aristotelésnél megfogható gondolat (és így eredetileg a görög nyelvvel kapcsolatban tett megfigyelés) áll a jelenség hátterében, hogy az élőbeszéd ritmusa a jambikus lüktetéshez áll a legközelebb, ezért a jambikus metrumra szinte ösztönösen is rá lehet érezni és térni.¹³

Végül a lírai műfajokban (84–86) a Múzsák: a zene és az isteni ihlet (vagy másképp: a zenei megszólalásra ösztönző isteni ihlet) adománya jelenti a kulcsmozzanatot, mely jól körülhatárolható, különleges pillanatokban és helyzetekben (istenekkel és hősökkel folytatott kommunikáció, versenygyőzelem megünneplése, lakoma, szerelem) válik műfajteremtő erővé,

és közben az alkotó személyét is magába olvasztja. A költő olyannyira háttérbe szorul és médiummá válik, hogy az ihletről készített pillanatfelvételen azt látjuk, a Múzsának nem is a költővel, hanem a lanttal van dolga (*Musa dedit fidibus*).

Mi derül tehát ki a szóban forgó szakaszból? Mit ajánl megfontolásra Horatius? A műfajok története azt mutatja, hogy egy-egy újító jóvoltából olyan összjáték alakult ki a téma, a metrum és egyéb „alkatrészek” között, hogy az így megteremtett sajátos összhang mérvadóknak bizonyult az utódok számára: műfajt teremtett. Ezentúl költeményt nem lehetett, és azóta sem lehet, a műfaji szabályokat figyelmen kívül hagyva írni – szól az elemzett szakasz explicitté is tett tanulása a 87–89. sorban. Implicit tanulásként azonban azt is levonhatjuk, hogy minden egyes műfajban más és más tényezők játszzák a főszerepet az összhang elérésében, a kulcsmozzanatok műfajonként változnak. A leszűrt szabályszerűség a körülmények és szempontok sokféleségében valósul meg.

Mielőtt tisztáznánk, hogy tehát hogyan kapcsolódik ez a szakasz az előtte és utána álló részekhez, érdemes egy rövid kitérőt tennünk a műfaj történet előzményeire. A kérdés az alexandriai filológusokat, sőt már Aristotelést is foglalkoztatta, és a *Poétikában* jelentősen mást olvashatunk a műfajok kialakulásáról, mint Horatiusnál. Vessünk egy pillantást a *Poétikára*!

Aristotelésnél a műfajok keletkezését, majd választását alapvetően az alkotó jelleme határozza meg: ennek megfelelően vonzódik a nálunk jobb vagy hitványabb emberek világához, az előbbieket magasztalásához vagy tragikus sorsának bemutatásához, illetve az utóbbiak kigúnyolásához vagy nevetségessé tételéhez.¹⁴ Az alkotói *éthos* tehát az utánczés tárgyát és módjait is kijelöli. A horatiusi leírás ezzel szemben nem veszi figyelembe (vagy nem hangsúlyozza) sem az alkotó erkölcsi habitusát, sem az ábrázolt emberek jellemét. Lehet, hogy más összefüggésben talán figyelembe vette volna (ezt nem tudhatjuk), de ezúttal más tényezők játszzák a főszerepet. Az eposz esetében Homéros nagysága abban ragadható meg, hogy a választott tárgyhöz illő metrumot alkalmazta mestersen. Az iambos esetében a *rabies* implikál bizonyos jellemet, de a hangsúly arra esik, hogy Archilochos költői teljesítménye abban áll, hogy „engedte”, hogy indulata megtalálja a támadó fellépéshez illő metrumot. A lírikus műfajok esetében a költő személyisége mintegy feloldódik a közvetítő szerepben; *éthos*-a érdektelen. A nyilvánvalóan hellénisztikus elképzeléseket¹⁵ felhasználó horatiusi modell tehát a műfajok sokféleségét és egyenrangúságát sugallja az aristotelésivel szemben, mely a műfajok erőteljes hierarchiáját állítja föl, a tragédia megkoronázásával. Nyilvánvaló az is, hogy mindez az irodalomnak a Kr. e. 4. század utáni fejlődésével függ össze – a tragédia visszaszorulása és általában a műfajok átrendeződése után a költészetelméletben is újra kellett gondolni a műfajok értékelését.¹⁶

És most visszatérve eredeti kérdésünkre: hogyan kapcsolódik ez a szakasz a gondolatmenet egészébe? Az előző nagyobb egység (48–72) a költői szóalkotásról szólt: Horatius a modernek számára is igényelte az új szavak létrehozásának szabadságát, melyet az archaikus koriak még minden további nélkül megkaptak a római közönségtől. Az előző szakasz tehát az egyes szavak használatának egyik kérdésével foglalkozott, míg ez a mostani a szavak összetételének egyik részproblémájával, ti. a ritmussal. Arra, hogy itt a *lexis*, a költői nyelvezet két alap-

vető kategóriája szerint halad előre Horatius, elsőként Vahlen jött rá,¹⁷ de ennek a felfedezésnek igazi jelentőségére akkor derült fény, amikor Jensen 1923-ban publikálta Philodémós költészettani töredékei között a peripatetikus Neoptolemoszal folytatott vita részzeit.¹⁸ Neoptolemosról addig csak azt tudtuk Pseudo-Acro jóvoltából, hogy az *Ars poetica* erősen támaszkodik az ő költészettani munkájára;¹⁹ a papirusztöredékekből ennek a műnek főbb vonásai is világossá váltak.²⁰ Kiderült, hogy Neoptolemos három fő részre osztotta a költői mesterség területét: *poémára*, *poésisre* és *poétésre*.²¹ A *poéma* a költői mű *hypothesis*-ét (tartalmi vonatkozásait) ölelte föl, míg a *poésis* a nyelvi kidolgozást, főként a *synthesist*, a szavak jó hangzásra és ritmusra törekvő összetételét.²² Hogy a *poétés* címszó pontosan mit fedett, az nem egészen világos Philodémós ismertetéséből (aki élcelődik is eleget, hogyan kerülhetett egy szintre a költő személye a költői mű két *eidós*ával, aspektusával),²³ de a peripatetikus *Peri poiétón* típusú munkák töredékei alapján valószínűsíthető, hogy ez a fejezet a költők társadalmi helyzetével, funkciójával és főként költészetük élettrajzi háttérrel foglalkozhatott.²⁴ Ezt a hármas tagolást aztán különösebb erőltetés nélkül lehetett alkalmazni az *Ars poeticára* is. A 295. sorban tapasztalható váltást, amely után végig a költő személye áll a középpontban, mindig is érzékelték Horatius olvasói, míg a *poésis* és *poéma* közötti kevésbé egyértelmű határvonalat Brink óta bátrabban a 118. sor után szokás meghúzni.²⁵ Ezen belül további egységek helye is világosabban kijelölhető a rendszer egészén belül: a szavak összetételét tárgyaló rész után, ha tisztában vagyunk ezzel a hármas tagolással, logikusabban következnek a költői nyelvezet két további sajátosságával foglalkozó fejezet, amely a stílus érzelmekhez, illetve jellemekhez igazodásának követelményét fogalmazza meg.²⁶

A többi szakasz témájában és határaiban másutt talán nehezebb lenne egyetértésre jutni, de abban, úgy tűnik, nincs vita (legalábbis a Neoptolemoszal komolyan számoló kutatók között), hogy az *Ars poetica* rejtett mélyszerkezetét ez a hellénisztikus kori peripatetikus elmélet adja.²⁷ Rögtön fontos azonban hozzátenni, hogy másfél sort leszámítva (*cui lecta potenter erit res, / nec facundia deseret hunc nec lucidus ordo*, 40–41) Horatius szinte egyáltalán nem ad segítséget ennek a mélyszerkezetnek az érzékeléséhez. Ahogy az esetek többségében, úgy az általunk vizsgált részeknél is hirtelen témaváltással, mindenfélre előzetes vagy utólagos eligazítás és magyarázat nélkül tér át az egyik szakaszból a másikra. A kettő között hatalmas rés nyílik ezzel számunkra, melyen csak hatalmas ugrással lehet átugorni – ezekre az ugrásokra szokás hivatkozni annak igazolásául, hogy Horatius a beszélgetés, a *sermo* szabadon csapongó, kiszámíthatatlan játékkal halad előre gondolatmenetében. A váltások hirtelensége tagadhatatlan, de az is biztos, hogy az egység fontosságát hangsúlyozó *Ars poeticában* arra ösztönzi az olvasót, hogy magyarázatot keressen, hogy pótolja a hiányzó láncszemeket. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a felszínen érzékelhető „szakadék” és „ugrás” metaforájával jellemezhető haladás mellett a „rejtett útiter” stratégiájának alkalmazását is megkívánja. Ezt a mélyszerkezetet azonban nem hiszem, hogy indokolt volna olyan különleges információnak gondolnunk, amely a horatiusi költészetelmélet legmélyebb titkát árulná el (ahogy ezt általában a philodémista értelmezők teszik). Sokkal inkább olyan szerkezeti váznak, amelyre építeni lehet, vagy – az út metaforánál maradva – olyan útvonalnak, amelyen az

útjelző táblák (az elemzés alapfogalmai) jól ismertsége folytán könnyen tájékozódva haladhettek még azok is, akik Neoptolemos elméletének sajátos vonásaival nem voltak tisztában. Neoptolemos poétikája ugyanis, bár hangsúlyai szokatlanok, egy epikureus számára egyenesen nevetségesek lehettek, ám egyes elemeiről és kategóriáiról joggal feltételezhetjük, hogy könnyen azonosíthatóak voltak, hiszen a hasonló fogalmi apparátussal dolgozó retorikai képzés széles körben ismertté tette őket. Hogy például a szavak kiválasztása után (*eklogé onomatón*) a szavak egymáshoz illesztése (*synthesis onomatón*) következik a tárgyalásban, ez aligha lepelt meg bárkit is, még ha a hirtelen átmenet az új szavak használatától a metrumok kérdésére sok kihagyással valószínűsíthető is csak meg.²⁸ Neoptolemos poétikájának nem közhelyszerű vonásaira később térek vissza.

S ha eddig arról volt szó, hogy a felszínen hirtelen és váratlan ugrásokkal, ugyanakkor a mélyben jól ismert útvonal szerint halad előre a gondolatmenet, a következőkben az előrehaladásnak és a mű szerveződésének egy harmadik formájára térek rá. Az előző szakasz (46–72) kérdését, a költői szóalkotás problémáját Horatius többféle elv és szempont figyelembevételével válaszolja meg. Eredetileg úgy, hogy a költői szabadság részének tekinti az új dolgok új szavakkal történő megnevezésének jogát (*licentia*), melyet a nyelvközösségtől kap a költő (*Romanus dabit*). A szakasz végén aztán egy másik fogalmi keretet vezetve be, a nyelvhasználatot (*usus*) említi mint végző instanciát, amely a szavak életéről és haláláról dönt. Mindközben folyamatosan kitekint két fontos szempontra: a mai költőnek egyfelől a görög mércékhez kell igazodnia (*Graeco fonte*), másfelől római elődei példájához (*lingua Catonis et Enni*). Horatius kérdésfelvetése és megoldása tehát a nyelvet gazdagító költő és közönsége közötti összjátéknak írja le a jelenséget, melyben a felek többszörösen hatnak kölcsönösen egymásra. A költő egyfelől a szabad alkotás jogának birtokosa, másfelől kétféle hagyomány része és örököse, harmadrészt ebben az egyszerre szabad és kötött helyzetében hozott újításait az *usus* szenteli majd meg vagy veti el, vagyis az utókor, a latinul beszélők és értők mindenkorai tábora. Újat alkotni csak a hagyományhoz igazodva és hagyományt teremtve lehet, az aktuális közönség igényein túl a majdani befogadók körében is kedvező fogadtatásra találva.

Mint láttuk, hasonló szempontok fontosságára világít rá a metrumról szóló rész (73–88) is, amely a műfajteremtő görög költői művek mértékadó szerepét hangsúlyozza. Rögtön az első mondat kimondja (*monstrat Homerus*), hogy a homérosi minta és mérce metrum dolgában éppúgy megkerülhetetlen, mint az előbb említett szóalkotásnál. De hasonló tanulságot von le a szakaszt lezáró mondat is: aki nem hajlandó a hagyomány létéről tudomást venni, az hiába várja, hogy befogadják a költők táborába: *descriptas servare vices operumque colores / cur ego si nequeo ignoroque poeta salutor?*²⁹

Az irodalmi tradíciók megkerülhetlenségének gondolata motívumszerűen később is visszatér a mű során, annak jelzésként, hogy az alkotás szinte bármely pontján és fázisában aktuális lehet. Fontos azonban azt is látnunk, hogy ez a gondolat egy olyan elvet vagy szabályt fogalmaz meg, amely az előbb említett mélyszerkezet fogalmi rendszerével nincs közvetlen viszonyban, egyszerűen egy másik dimenzióban mozog, mint a *poéma-poésis-poétés* fogalmi hármassága. Emiatt is kerülhet bármikor előtérbe, vagy maradhat háttérben, a „mélyszerkezet”

logikájától függetlenül, de mindig a terítékre kerülő kérdés sajátosságaihoz kapcsolódóan. A tradíció szempontja – a többi nem tervszerűen, hanem alkalmilag felvetődő szemponttal együtt – a művek olyan aspektusaira világít rá, amelyek az egyedi körülményekre, részletekre érzékeny alkotó számára fontosak. Közülük néhány motívumszerűen többször is visszatér (a római értékekhez, társadalmi és irodalmi hagyományokhoz való kötődés, illetve az azoktól való elszakadás szükségessége stb.), néhány viszont csak egyszer tűnik elő (például az alkotásra ösztönző indulatok kérdése az iambosnál). Az *Ars poetica* gazdagsága jórészt e sajátos és egyedi szempontok váratlan bevonásából ered, s a szokatlan látószögnek köszönhetően kap új jelentést a bemutatott közhelyszerű szabályok egy része is.

S ezen a ponton, mielőtt arra az elvre térnék rá, amelynek fontosságát – más szabályokkal ellentétben – mindvégig hangsúlyozza Horatius az *Ars poetica* egészében, visszakanyarodnék a neoptolemosi rendszer néhány újítására. Ezeket akkor lehet a legtisztábban megragadni, ha egyfelől Aristotelés, másfelől Neoptolemos riválisainak elméleteivel hasonlítjuk össze. Annak idején Aristotelés megközelítésének egyik újdonsága abban állt, hogy olyan alkotórészek együtteseként írta le a költői műveket, amelyek egy sajátosan emberre jellemző tevékenységnek, a *mimésis*nek a lényegéből adódtak. Aristotelés a *mimésis*nek, a világ belsővé tételének különféle fokozatait különböztette meg. Leginkább kiteljesedett formájában az emberi cselekvéseket modellező mesének (*mythos*) ad kiemelt szerepet, valamint a *mimésis* cselekvéssel, azaz dramatikus végző színészi játéknak. Ezért áll a műfajok hierarchiájának élén a tragédia és a komédia. Neoptolemos hármas tagolása – igazodva az irodalmi gyakorlat változásaihoz – több szempontból is átalakította ezt a poétikai rendszert. Először is, a tragédia és az eposz háttérbe szorulásának megfelelően sem a narratív, sem a dramatikus műfajokat nem hagyta meg a műfaji rangsor csúcán. S míg Aristotelésnél a *mythos* számított a tragédia lelkének, legfontosabb alkotórészének, addig Neoptolemosnál a *hypothesis* egyetlen kategóriája a költői művek valamennyi tartalmi elemét magában foglalja, mindent és bármit, amit a mű fikatív világának működéséhez és működtetéséhez – alkotónak és befogadónak – „feltételeznie” és „adottnak vennie” szükséges. Ennek megfelelően a művek *mythosa* éppúgy betagozódik a *hypothesis* általános és átfogó fogalmába, mint a szereplők jellege és érvelésmódja, de ugyanígy helyet kapnak benne a tetszőleges témájú, nem narratív műfajok tartalmi vonatkozásai is.³⁰ A szigorú értelemben vett *mimésis* ezzel elveszti kitüntetett pozícióját. Másodszor, megnő a nyelvezet szerepe, s különösen a hagyományos történetek újrafogalmazásának azok a technikái kerülnek előtérbe, melyek egyénivé képesek tenni az átdolgozást. Harmadszor, Neoptolemos a műközpontú szemlélet mellett egyenrangú helyet biztosít a mű és a művön kívüli világ közötti kapcsolat vizsgálatának.³¹

Ezek a változások a műfajok kialakulásáról szóló horatiusi leírásban is éreztetik hatásukat. Horatius azonban egy ponton jelentősen módosított a neoptolemosi rendszeren (már amennyire ezt ismerjük). Van egy vonása a költői műveknek, amely már Aristotelésnél is fontos követelményként jelenik meg ugyan a cselekmény megalkotásában, de az *Ars poetica*-hoz képest jóval korlátozottabb érvénnyel. Ez a vonás, talán nem túlzás mondani, a költészet leglényegesebb jellemzője Horatius szemében. Az egységről van szó, a költői műnek arról a tulaj-

donságáról, hogy valamennyi alkatrésze összhangban van egymással.³² Az egység jelentősége az *Ars poetica*ban a *mimésis* központi szerepéhez hasonlítható Aristotelés *Poétikájában*.³³

Az egység kategóriája azonban más fogalmi szinten mozog, mint a *mimésis* vagy a neoptolemosi kategóriák, és más szinten, mint a művek összes többi aspektusa. Ha Aristotelés azt mondta, hogy az emberrel vele született az utánzás képessége, és a költészetben ez a képességünk teljeseedik ki, akkor Horatius talán mondhatta volna azt, hogy az ember veleszületett képessége az egységre való törekvés, és a költészetben az összhang iránti érzékünk teljeseedik ki. De nem mondott ilyesmit, és az egység nem is *genus*fogalomként működik, amelyen belül különféle megkülönböztető jegyek segítségével műfajokat lehetne elkülöníteni egymástól. Az egységnek valamennyi műben érvényesülnie kell, a legapróbb részletektől a legszélesebb társadalmi vonatkozásokig, de mindegyikben másként. A centrifugális erőnek azzal a sokféleségével szemben jelent egyensúlyt, melynek jelenlétére folyamatosan hívja föl az olvasó figyelmét.³⁴

Az egység kiemelt helyzete tükröződik már abban is, hogy az egység adja az *Ars poetica* bevezetésének témáját, és hol pozitív, hol negatív formában, de mindvégig és folyamatosan szerephez jut a szövegben. Ezt figyelhetjük meg a mi szakaszunkban is, ahol, mint láttuk, a metrumok, a témák és az összes többi tényező *egységére* alapuló műfajok történetéről olvashatunk. A megfogalmazásból talán már kitetszik, hogy a horatiusi egység fogalmától elválaszthatatlan a *prepon* kategóriája,³⁵ amely ugyanazt a követelményt mondja ki, csak éppen egy dinamikus szemléletű viszonyfogalommal, hiszen az egység azáltal valósul meg, hogy az alkotórészek illenek egymáshoz, a mű egésze illeszkedik egy hagyományba, a költő alkalmazkodik közönségéhez, és így tovább.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K 77426 számú pályázat keretében készült.

- 1 Az értelmezés egyik első megfogalmazása és maga az *ars sine arte* kifejezés Scaligertől származik (1561, Praef. III és 336–338), legnevezetesebb modern kori kifejtése Wilkinsontól (1946, 95–98).
- 2 A teljesség igénye nélkül: Grimal (1968) az aristotelési négy ok szerint tagolja a művet, Vahlen (1867) az aristotelési *Rétorika* kategóriái alapján, Vahlen beosztásait Norden 1905 az *eisagógék* (techné-bevezetők) szerkezetével egészíti ki.
- 3 Brink 1963, 259–260.
- 4 A szakaszváltás két típusáról: a hirtelen ugrásról és a csúszó átmenetről lásd Brink 1963, 6–8, 258–261, 268–269.
- 5 Pseudo-Acro kicsit általánosabban fogalmaz: szerinte a szakaszban megfogalmazott szabályok téma (tartalom) és metrum összeilleszthetőségére vonatkoznak: *docet quomodo singulae res quibus metris scribendae sint* (73).
- 6 Kiessling–Heinze 1914, 302, Steidle 1939, 46–48 és Russell 1981, 153.
- 7 Steinmetz 1964, 460–463 és Brink 1971, 161–162.
- 8 Az egyes műfajok kiemelésének római szempontjairól lásd Brink 1971, 163.
- 9 A metrum feltalálása és újszerű alkalmazása közti különbségről lásd Rostagni 1930, *ad loc.*
- 10 A második műfajt Ps-Acro az elégiával azonosította. Ezt a – később másoktól is átvett – véleményt Brink 1971, 165–166 határozottan elutasítja, sőt egyenesen a Horatius által nem kedvelt szerelmi elégia szándékos mellőzését feltételezi a részéről; Brinkhez hasonlóan semmiféle utalást nem lát Horatius szavaiban a szerel-

Összefoglalva tehát, a felszínen szabadon csapongva, váratlan ugrásokkal haladó gondolatmenet mögött három különböző fogalmi rendszer jelenlétére és különböző működésére szerettem volna felhívni a figyelmet.

A hármas tagolású és további stilisztikai-poétikai kategóriákkal (szóválasztás, szóösszetétel, stílusminőségek, jellemek, cselekményszövszövés stb.) operáló fogalmi rendszer képezi a gondolatmenet rejtett vázát. Közvetlenül talán Neoptolemostól vehette át Horatius ezt a rendszert, de ennek fogalmi készletét bárki jól ismerhette, aki nem csak elemi szinten tanult retorikát. Horatius szinte sosem jelzi valamilyen összekötő szöveggel, ha ennek egyik szakaszából a másikra ugrik, minden bizonnyal azzal a szándékkal, hogy ne csináljon elméletet a költeményéből, s feltehetőleg a kategóriák ismertségére is számítva. Egy másik fogalmi hálót alkotnak azok a – hol motívumszerűen, hol csak egyszer előkerülő – szempontok, amelyek egy-egy, a poétikákban többnyire nem tárgyalt aspektust vonnak be a tárgyalásba (a római és a görög társadalmi értékek különbözősége, a római költői hagyomány függése és függetlensége a göröghöz képest stb.). Ezek a motívumok gyakran apropószerűen idézik meg egymást, és ilyenkor zökkenőmentes vagy szinte észrevétlen átmenetet biztosítanak két önálló szakasz között, többszöri előfordulásaik folyamatosan és kölcsönösen újraértelmezik egymást, de a legfontosabb szerepük az, hogy a költői alkotás kontextusainak minden egyes művel változó sokaságát és sokféleségét tudatosítsák. Végül volt egy téma, amelynek folyamatos jelenlétét és központi szerepét igyekeztem a szokásos értelmezésekhez képest jobban hangsúlyozni: ez az egység és az egységet megvalósító *prepon* kategóriája, mely épp az előbb említett különféle és szerteágazó tényezők összhangját biztosítja.

- mi elégiára Rudd 1989, 163. Velük szemben Clark lehetségesnek tartja, hogy a „panasz” és az „óhaj beteljesülése” egyúttal a római elégia két alapmotívumát is előkészíti (lásd Clark 1983). Ezzel a megszorítással az értelmezés elfogadhatónak tűnik.
- 11 A feltaláló személyéről minden bizonnyal tényleg folyt valamilyen filológusi vita, melyről valószínűleg Didymos révén értesült a római szellemi élet (vö. Harvey 1955, 168–172 és Rudd 1989, 164), ettől függetlenül az Horatius döntése volt, hogy épp a műfajteremtő személyének tisztázatlanságát emelte ki.
- 12 A jambikus metrum elsősorban az indulathoz illeszkedik (lásd Stehle 1939, 48), de lehet proleptikusan is érteni: a műfajt az utókor Archilochos sajátjának tekintette (Rostagni 1930).
- 13 *Poétika* 4 (1449a26–27), 24 (1460a1) és *Rétorika* 3.8 (1408b33–35); a megállapítás érvényét Cicero terjesztette ki a görög nyelvről a latinra is (*A szónok* 189).
- 14 *Poétika* 4 (1448b24–27).
- 15 Rudd 1989, 63–65.
- 16 Brink 1963, 1. fejezet.
- 17 Vahlen 1867.
- 18 Jensen 1923; észrevételeinek egy részét azonban már öt évvel korábban közzétett cikkében is ismertette (Jensen 1918).
- 19 *in quem librum congegit praecepta Neoptolemi de arte poetica, non quidem omnia sed eminentissima* (Pseudo-Acro, *In Hor., praef.*).
- 20 Greenberg 1961, 276–284, aki sok tekintetben támaszkodik Dahlmann 1953 eredményeire; lásd még Asmis 1992 és Porter 1995; a kérdéssel foglalkozik készülő doktori értekezésében László Emese.

- 21 A papiruszokon *poëo* formában szerepel a *poëo* ige és a belőle képzett szavak.
- 22 Ha az előzménynek tekinthető aristotelési fogalmaknak, vagyis a (drámai) költemények hat alkotórészének feleltetjük meg a neoptolemosi kategóriákat: a *poéma* a mesét vagy cselekményt (*mythos*), a szereplők jellemét (*éthos*) és érvelését (*dianoia*) foglalja magában, a *poésis* pedig elsősorban a nyelvezetet (*lexis*), másodsorban a zenét (*melopoia*); a látvány (*opsis*) szerepéről nem esik szó a rövid töredékekben. Az új kategóriák szemmel láthatóan nem dráma- és cselekményközpontúak, hanem valamennyi műfaj elemzésére alkalmasak (lásd még lentebb is).
- 23 Mangoni col. xiv (= Jensen col. xi), vö. Porter 102–108.
- 24 Brink 1963, 35.
- 25 Brink 1963, 99–106.
- 26 Brink 1963, 94–100.
- 27 Kivételt jelent Dahlmann álláspontja, aki szerint a fogalmak alapvető szerepet kapnak ugyan a tárgyalásban, de a mű szerkezete nem rájuk épül (lásd Dahlmann 1953, 104–111).
- 28 Brink 1963, 94.
- 29 Az *usus*-téma rejtett folytonossága mellett érvel Kiessling–Heinze 1914, 302 és Immisch 1932, 94; tegyük hozzá, Brink számára nem elég meggyőzően (1971, 163).
- 30 Porter 1995, 110–117.
- 31 Janko 2000, 152–153.
- 32 Szövegösszefüggésükből kiragadva az egységet jelölő *simplex et unum* kifejezések (amelyek a mű elején a 23. sorban vezetik be a fogalmat) azt sugallhatják, mintha az egység lényege az egyneműség és egyféleség lenne, sőt egyesek a tematikus egység követelményét vezetik le a két jelzőből, vö. Heath 1989, 150–158. Valójában szó sincs erről. A szóban forgó helyen a mű egyes elemei közötti összhang következetes érvényesítésének elvét fogalmazza meg Horatius: egy-egy részletnek funkcionálisan kell kapcsolódnia az egészhez (14–19), és a költő egyéni preferenciái sem kereshetnek a megrendelői elvárásokat (20–22). Az egység elve tehát nem az egyes alkotóelemek vagy a mű egésze egyneműségének kívánalmát mondja ki (például, hogy egy versnek egyetlen témája, központi gondolata kell hogy legyen), hanem a részek és elemek összehangoltságának, a művészi elképzelés koherenciájának követelményét. Az egység fogalma eleve feltételezi – a „viszszacsapó illeszkedés” hérakleitosi elvére emlékeztető módon – a részek sokféleségét, a szempontok különbözőségét, a különféle erők széttartását, valamint az ebből eredő esetleges feszültséget is, melyet felold vagy legalábbis uralma alatt tart.
- 33 Az *imitatio* szűkebb értelméről és erősen korlátozott érvényességéről az *Ars poetica*-ban lásd La Drière 1939. Az egység szerepét axiomatikusnak nevezi Brink 1963, 103, álláspontja bővebb kifejtése nélkül.
- 34 Heath monográfiájában, melynek fő tétele az, hogy az egység jóval korlátozottabban érvényesül a görög (és általában az ókori) irodalomban, mint a modernitásban, Horatius esetében így fogalmaz: „His insistence on unity is concerned rather with the permissible limits of the pursuit of *poikilia*” (64). „Horace’s poem does not entail... a centripetal aesthetic.”
- 35 Brink azt feltételezi, hogy az egység és a *decorum* fogalma először Neoptolemos elméletében kapcsolódott össze ennyire szorosan (lásd Brink 1963, 252).

Bibliográfia

- Asmis 1992: Asmis, E., „Neoptolemus and the Classification of Poetry”: *Classical Philology* 87 (1992) 206–231.
- Asmis 1995: Asmis, E., „Epicurean Poetics”: Obbink 1995, 15–34.
- Brink 1963: Brink, C. O., *Horace on Poetry. Vol. 1. Prolegomena to the Literary Epistles*, Cambridge, 1963.
- Brink 1971: Brink, C. O., *Horace on Poetry. Vol. 2. The 'Ars poetica'*, Cambridge, 1971.
- Clark 1983: Clark, M. E., „Horace, Ars Poetica, 75–78: The Origin and Worth of Elegy”: *Classical World* 77 (1983) 1–5.
- Dahlmann 1953: Dahlmann, H., „Varros Schrift 'de poematis' und die hellenistisch-römische Poetik”: *Abh. Mainz, Geist. u. Sozial. K.* 3 (1953) 89–158.
- Greenberg 1961: Greenberg, N. A., „The Use of POIEMA and POIESIS”: *Harvard Studies in Classical Philology* 45 (1961) 263–289.
- Grimal 1968: Grimal, P., *Essai sur l'Art Poétique d'Horace*, Paris, 1968.
- Harvey 1955: Harvey, A. E., „The Classification of Greek Lyric Poetry. *Classical Quarterly* 5 (1955) 157–175.
- Heath 1989: Heath, M., *Unity in Greek Poetics*, Oxford, 1989.
- Immisch 1932: Immisch, O., *Horazens Epistel über die Dichtkunst (Philologus. Supplementband 24)*, Leipzig, 1932.
- Janko 1995: Janko, R., „Reconstructing Philodemus' On Poems”: Obbink 1995, 69–96.
- Janko 2000: Janko, R. (szerk.), *Philodemus on Poems. Book I*, Oxford, 2000.
- Jensen 1919: Jensen, C., „Neoptolemos und Horaz”: *Abhandl. Preuss. Akad. Wiss.* 14 (1919) 1–48.
- Jensen 1923: Jensen, C., *Philodemus über die Gedichte, Fünftes Buch*, Berlin, 1923.
- Kiessling–Heinze 1914: Kiessling, A. – Heinze, R., *Quintus Horatius Flaccus, Episteln*, Berlin, 1914⁴.
- La Drière 1939: La Drière, C., „Horace and the Theory of Imitation”: *American Journal of Philology* 60 (1939) 288–300.
- Mangoni 1993: Mangoni, C., *Filodemo, La Poesia V*, Napoli, 1993.
- Norden 1905: Norden, E., „Die Composition und Litteraturgattung des Horazischen Epistula ad Pisones”: *Hermes* 40 (1905) 481–528.
- Obbink 1995: Obbink, D. (szerk.), *Philodemus and Poetry. Poetic Theory and Practice in Lucretius, Philodemus, and Horace*, Oxford, 1995.
- Porter 1995: Porter, J., „Content and Form in Philodemus: The History of an Evasion”: Obbink 1995, 97–147.
- Rostagni 1930: Rostagni, A., *Arte Poetica di Orazio*, Torino, 1930.
- Rudd 1989: Rudd, N., *Horace, Epistles Book II and Epistle to the Pisones ('Ars Poetica')*, Cambridge University Press, 1989.
- Russell 1981: Russell, D. A., *Criticism in Antiquity*, London, 1981.
- Sbordone 1866–1920: Sbordone, F., „La Poetica orazione alla luce dei studi più recenti”: *ANRW* 2, 31.3, 1866–1920.
- Scaliger 1561: Scaliger, J. C., *Poetices libri septem*, Lyon, 1561 (Stuttgart – Bad Cannstatt, 1964, facsimile-kiadás).
- Steidle 1939: Steidle, W., *Studien zur Ars poetica des Horaz: Interpretation des auf Dichtkunst und Gedicht bezüglichen Hauptteils (1–294)*, Würzburg, 1939.
- Steinmetz 1964: Steinmetz, P., „Gattungen und Epochen der griechischen Literatur in der Sicht Quintilians”: *Hermes* 92 (1964) 454–466.
- Tracy 1948: Tracy, H. L., „Horace's Ars poetica: A Systemic Argument”: *Greece & Rome* 17 (1948) 104–115.
- Vahlen 1867: Vahlen, J., „Zu Horatius de arte poetica”: *Zeitschrift f. öster. Gym.* 18 (1867) = *Gesammelte Schriften* 1. Band (1911) 443–461.
- Vahlen 1906: Vahlen, J., „Über Horatius' Brief an die Pisonen”: *Sitzungsberichte BPA* 1906 = *Gesammelte Schriften* 1. Band (1911) 746–774.
- Walsh 1987: Walsh, G. B., „Philodemus on the Terminology of Neoptolemos”: *Mnemosyne* 40 (1987) 56–68.
- Wilkinson 1946: Wilkinson, L. P., *Horace and His Lyric Poetry*, Cambridge University Press, 1946.

Paul Zanker (1937) klasszika-archeológus, jelenleg a pisai Scuola Normale Superiore antik művészettörténet professzora. Fő kutatási területe a császárkori római képzőművészet.

Augustus és az új állam mitikus felmagasztalása

Paul Zanker

Tízévnyi vallási és morális megújulás után kezdték a mindenhol látható épületek és képi ábrázolások, az áldozatok és ünnepek kifejtési meggyőzőerejüket. Az újjászervezett állam tartósságába vetett hit és a vezetőit övező bizalom mindenhol gyökeret eresztett. A hatalom megdöntésére tett kísérletek meghiúsultak, Augustus legyőzhetlensége a cantaberekkel és a parthusokkal szemben is csorbítatlan maradt, a belső béke stabilnak bizonyult. Mindenki a saját bőrén tapasztalhatta az új rezsím sikereit. Eljött tehát az idő, hogy a pozitív hangulat tartós kifejezésre jusson. Az új államnak képi ábrázolásokra volt szüksége, amelyek képesek a valóság átszellemítésére és a jelen boldog állapot megerősítésére. Az államnak mítoszra volt szüksége.

Augustus és támogatói persze nem tudták ezt sem ilyen átfogóan megfogalmazni, sem szisztematikusan megtervezni. Ennek ellenére uralkodásának éve alatt létrejött valami, amit állammitosznak lehet nevezni. Az egyes elemek különböző képzetterületekről származtak, amelyeket csak Augustus személye kötött össze. Az egészzet önálló kezdeményezések hozták ismét mozgásba, amelyek részben a princepstól, részben híveitől eredtek. Ilyen módon fokozatosan kialakult egy egyre sűrűbb interakciós háló, amelyet mint „rendszer” soha nem terveztek meg. Az új állammitoszt írásban sem fektették le sehol egységesen elgondolt elképzelésként. Mindenekelőtt *képekben* nyerte el a formáját.

Aranykor

Maga Augustus egyelőre igazodhatott az általa kijelölt cselekvési kerethez. Az emberek régóta álmodtak az elkövetkező boldog aranykor eljövételéről. A feltételek most teljesültek. Az istenek és csillagok elküldték a régóta várt államférfit, és a római nép az ő irányítása alatt megtisztította és megújította önmagát. Kr. e. 17-ben ismét egy üstökös megjelenésére volt kilátás – mint annak idején Caesar halála után –, ez pedig kapóra jött Augustusnak: bejelentette, hogy az új korszak elkezdődött. Kr. e. 17 május 30. és június 3. közöttre harangozták be a nagyszabású saecularis játékokat [százados játékok – *a szerk*]. Az utolsót állítólag 136 éve tartották a pun háborúk alatt. Nem lehetett könnyű a *quindecimviri sacris faciundis* papi testület számára, hogy a politikailag annyira kedvező időpontot matematikailag és teológiailag is megalapozzák.

Az itt közölt írás a szerző *Augustus und die Macht der Bilder* című könyve ötödik fejezetének részlete (München, C. H. Beck, 1987, 171–196). © C. H. Beck Verlag, 1987. – Ezúton köszönjük a kiadó hozzájárulását a szöveg lefordításához és megjelentetéséhez.

Az aranykor megnyitőünnepségei

Lenyűgöző, hogy a nyilvánosságot milyen szisztematikusan készítették elő: a parthusok okozta szégyen eltörlése, a szenátus megtisztítása, végül a Kr. e. 18-ban hozott erkölcsi rendelkezések révén. A *virtus*, a *mos maiorum* és a gyermekáldás motívumait következetesen beillesztették az ünnepi és – az abból kialakított – képi programba. Köszönhetően az ünnepi protokollról szerencsés módon fennmaradt leírásnak és Horatius hivatalos ünnepi költeményének (*Carmen saeculare*), bepillantást nyerhetünk az ünnepség tervezésébe és a résztvevők együttműködésébe. A *quindecimviri sacris faciundis* papjai Augustus és Agrippa felügyelete alatt dolgozták ki az irányelveket. Mindketten kizárólag ebből az okból választatták meg magukat a *collegium magistereivé* Kr. e. 17-ben. C. Ateius Capito, a vallásjog szakértője, ezeket az elveket egy átfogó ünnepi rituáléba ültette át. Eközben kétségtelenül gyakran vette alapul Varro munkáit. A program hosszas előkészületekből, a tulajdonképpeni háromnapos ünnepségből és a rá következő többnapos különféle játékokból állt.

Hírnökök ősi viseletben már hónapokkal korábban hirdették az ünnepséget, „amelyet senki sem látott és nem is lát többé” (Suetonius, *Claudius* 21, Kis Ferencné fordítása).

Az ünnep évében vert érmék (1. kép: a–b) ezeket az ünnepi küldöncöket mutatják a hátoldalon az előoldalon az ifjú, megistenült Caesar képmása látszik babérkoszorúval, ezek fölött az azon év nyarán feltűnt üstökös jele mint egyértelmű emlékeztető a *sidus Iuliumra* és a 27 évvel ezelőtti eseményekre, amikor a fiatal Octavius első alkalommal lépett a nyilvánosság elé. De miközben akkoriban Octavius arcképét igazították fogadott apjához, most a helyzet megfordult.

A lakosság kiválasztott csoportjai betanulták a ceremónia-rendet. Nem sokkal az ünnepség kezdete előtt a *quindecimviri*ek, köztük a princeps maga is, a vezekléshez és rituális megtisztuláshoz szükséges szereket (*suffimenta*) osztottak szét, többek között ként, bitument és fáklyákat, amelyek segítségével mindenki személyesen is elvégezhetette a rituális tisztálkodást. Az ünnepi előadás, amelyen Augustus maga is fáradhatatlanul, órák hosszat közreműködött, nyilvánvalóan nagy benyomást tett a szemlélőre. Egy érmekészítő mester megemlékezett róla a következő évben (1. kép: c). Az ünnepség előtti napon a papok az Aventinuson ünnepélyesen átvették a néptől az első termést, gabonát, babot stb. (mint-

ha még mindig, akárcsak a régi időkben, a földműveléshez kötődnének, és nem a gyökereitől teljesen elszakadt nagyváros-hoz), amelyet azután az ünnepség idején megint szétosztottak. A nép a tényleges ünnepségen is közvetlenül részt vett. A princeps rendeletére még azok a hajadonok és agglégények is bebocsáttatást nyertek *propter religionem* – „a vallásra való tekintettel” –, akik az új törvények szerint a színházakból és ünnepségekről ki voltak tiltva.

Az ünnepség maga nagyszabású, vizualizált jelenetek sorozatából állt, amelyeket különböző kultuszhelyeken mutatnak be. A ceremónia-rend és a *Carmen saeculare* főmotívumai azt mutatják, hogy a részben ősréginek ható rítusok a korábbi saecularis ünnepségektől eltérően nem az alvilági istenek kiengesztelését voltak hivatottak szolgálni, hanem a termékenység és jólét megeremtését, vagyis az új morális rend és az új állam felmagasztalását célozták meg. Három éjszakai szertartás során a Moiráknak, az Eileithyiáknak és Terra Maternek áldoztak. Az első éjszaka a sorsistennők kilenc juhot és kilenc kecskét kaptak. Eközben Augustus elmondott egy archaikus fordulatokkal teletűzdelt imát az *imperium*ért és a római *maiestas*ért, a bőségért, a legiók győzelméért és egészségéért, a birodalom gyarapodásáért, a papságért, és végül hangsúlyozottan önmagáért, házáért és családjáért. A két rá következő éjszakán az Eileithyiákhoz mint a szülést segítő istennőkhöz és Terra Materhez mint a bőség istennőjéhez könyörögtek. Augustus saját kezüleg áldozott fel nekik egy vemhes kocát. Aki jelen volt, többé nem felejtette el az eseményt. Ezek közül az áldozati-levágási jelenetek közül egy a következő érmesorozaton is ábrázolásra került (1. kép: d).

A fényes nappal zajló események nem kevésbé voltak látványosak, mint az éjszakaiak. Itt az első nap az áldozatok a Capitoliumon Iuppiternek, a másodikon Iuno Reginának jártak, a harmadikon, immár a Palatinuson Apollónak, Dianának és Latónak. Itt is Augustus és Agrippa mutatta be az áldozatokat, Iuppiternek két ökröt, Iunónak két tehenet, Apollónak és Dianának süteményt ajánlottak fel. Központi szerepet játszott a rituáléban a 110 tagú, kiválasztott matrónákból álló kórus, illetve három további kórus, amely egyenként hét fehér ruhába öltözött fiúból és lányból állt. Az anyák Iunóhoz esdekeltek, hogy áldja meg az államot és a családjukat, az ünnepi fehér ruhába bújt gyermekek a palatinusi Apollo-templom előtt énekelték Horatius ez alkalomra szerzett költeményét, a *Carmen saecularét*:

1. kép. a) M. Sanquinius Kr. e. 17-ben veretett denariusa, előlapján Divus Iulius a *sidus Iuliummal*. b) Ugyanezen denarius hátlapja: hírnök archaikus ruhában nagyméretű hírnöki bottal. c) L. Mescinius Rufus Kr. e. 16-ban veretett aureusának hátlapján Augustus személyesen osztja szét a saecularis játékokon a *suffimenta*t. d) C. Antistius Vetus Kr. e. 16-ban veretett denariusa a Gabii városával kötött szerződés emlékére, a hátlapon archaikus szertartás szerint végzett disznóáldozat

*Phoebus, és erdők ura: szűz Diána,
ég sugárzó két disze, most s örökké
szentek, adjátok meg, amit ma, ily nagy
ünnepen esdünk!*

*Mint előírták a Sibylla-versek,
ím nemes szűzek kara, tiszta ifjak
hét hegyünk védő valamennyi istent
dallal imádják.*

*Nap! tüzes hintón ki egünkön átfutsz,
felragyogsz s eltűnsz, te, ki egyre más vagy
s mégis egy mindig – sose láss különbet
mint a mi Rómánk!*

*Áldd meg, Ilithya, a nőket: érett
magzatuk hozzák a világra könnyen...
vagy talán Lucina neved szeretnéd,
vagy Genetyllist?*

*Istenasszony, védj meg a gyermekáldást,
s adj a végzésnek, a Tanács szavának
oly hatalmat, hogy hites esküvéből
úgy legyen új nép,*

*hogy ha majd tízszer tizenegy újabb év
körbe járt, térjen meg e dal s e játék
három ily szép nap s ugyanennyi áldott
éjszaka hosszat.*

*És ti, Párkák, kik sohasem hazudtok;
mit kimondtok, mind igaz és nem évül,
fűztek sok jót a beteljesült jók
hosszu sorához!*

*Nyáj s kalásztermő mezeink nyaranként
adjanak búzás koszorút Ceresnek,
s gyöngé jószágunk gyarapítsa friss víz,
jó levegő-ég.*

*Íjadat tedd el, s kegyesen, szelíden
halld, Apollo, most a fiúk fohását,
s Luna, kétszarvú, ragyogó királynőnk,
halld a leánykart!*

*Hogyha nagy Rómánk a ti művetek, ha
Trója választott katonái etruszk
partra, város- s Lár-keresőben egykor
véletek értek,*

*s tiszta Aeneas, ki hazája vesztén
Trója lángjából kivezetve őket
új, szabad földet mutatott, különbet
mint az előbbi;*

*Ég – fogékony kis fiainkba virtust,
Ég – szelídlelkű öregekre álmot,
Róma népének pedig adj vagyont, nagy
fényt, sok utódot.*

*És ki néktek most ragyogó bikákat
áldoz, Anchises s Venus égi sarja –
nyerje meg harcát, de kimélje azt, kit
már leigázott.*

*Már vizen s földön, szigorú kezétől
fél a méd, és albai fegyverétől,
már a gőgös scytha parancsszavára
vár, meg az indus,*

*már a Béke, Hit, Becsület, Szemérem
s elhagyott Virtus közibénk mer újra
térni, és kincses szarujával eljött
végre a Bőség.*

*És a jós Phoebus, aki fényes íjat
hord s akit kedvel a kilenc Camoena,
és ki gyógyító tudománnyal enyhít
testi törődést,*

*látva oltárát meglegedetten,
Róma nagyságát s Latium nyugalmát,
ránk újabb kort hoz, s ez az új időszak
mind ragyogóbb lesz.*

*És Aventinus szüze Algidusnak,
szívesen hallván tizenöt papunknak
énekét, kedves füleit lehajtja
most a fiúkhoz;*

*Iuppiter szintén s valamennyi isten,
így reméljük, s most hazatér e chorus,
mind akik Phoebust meg a szűz Diánát
dalban imádjuk.*

(Bede Anna fordítása)

A dal témái és képi világa azokra a szertartásokra utaltak, amelyeknek a közönség az elmúlt napokban részese volt. A résztvevők mindenhol megtalálhatták Apollo és Diana – és az alakjukkal összeolvasztott Sol és Luna – megidézett képeit a templomkörzetben. Ekkor már bizonyosan a templom belső szentélyében őrizték a papok szerkesztői munkája által vég-ső formájukat elnyert Sibylla-könyveket, két aranytokban a kultuszszoborcsoport alatt, amin Sibylla guggoló alakja emlékeztetett a jövőmondó csalhatatlan bölcsességére. Az állam jövőjének reménye viszont, az ifjú énekesek személyében, testi valójában már ma meglevenedett. Valamennyi érzéket egyszerre vette célba ez az „összművészet”, amelynek alapján az elveszett ünnepekről is fogalmat alkothatunk.

Termékenység és bőség

A következő évek során a legkülönbözőbb emlékműveken az áldott bőség újfajta képei jöttek létre. Akárcsak a saecularis ünnep esetében, itt is a természetbeli és az emberi termékenység megidézése állt a középpontban. Akármilyen kevés is volt kész rá a társadalom, hogy a morális megújulás politikai programját befogadja és a gyermekáldás révén a gyakorlatban is

megvalósítsa, az *aurea aetas* látomásai annál inkább magával ragadták. A népségnövekedést serkentő program nem vált be, de a képi megjelenítés a törvény által elrendelt gyermeknemzést átlényegített formájában megőrizte. A program a jövőbe mutat: hogy az uralkodó politikai kezdeményezéseit siker koronázza-e vagy sem, másodlagos, a hosszan tartó boldog állapot képei jótékonyan háttérbe szorították a valóságot. A legkorábbi és legkifejezőbb ilyenfajta alkotás az Ara Pacis ún. Tellus-reliefén található (2. kép), amelynek programját egy szenátusi testület rendelte meg és engedélyezte.

Egy méltóságteljes anyaisten klasszikus stílusú öltözékben ül egy sziklán. Két pajkos csecsemőt tart karjában, akik a keble felé kapkodnak. Őlében gyümölcs, hajában búzagalászból és mákból font koszorú. Mögötte is kalász, mák és egyéb növények nőnek. A nő teste, viselete és tartása különféle asszociációkat kelthetett a szemlélőben. Ugyanakkor az anyaistenségre pillantva – ismerjük fel rajta akár Venus (öltözet), akár Ceres (fátyol, búzagalász), akár a földistennő Tellus (szikla, környezet) ikonográfiáját – rögtön látjuk, hogy neki köszönhető a termékenység és az általános bőség.

A többértelmű, eklektikus ikonográfia megfelel a hasonló istenségek egymásra halmozott jelzőinek az Augustus-kori költőknél. Ez a fajta megjelenítés jellemző az Augustus-kori vallás megszemélyesített istenségeire is, akik esetében semmilyen mítosz hagyomány nem állt rendelkezésre. A hagyományos istenikonográfiában egyetlen bizonyos jegy, például a testtartás (Déméter a földön ülve), a ruházat vagy az attribútum felidézhetette a szemlélőben az egész mítoszt. Az istenek

azonban immár nem mitikus figurákat testesítenek meg, hanem értékeket és erőket, amelyeket kizárólag tulajdonságokon keresztül lehet leírni. Ez a római művészet összes megszemélyesített alakjára igaz.

Az anya- és természetisten esetében különösen gazdag repertoár kínálkozik fel. Az összetett alakot olyan táj egészíti ki, amely az isten hatóerejét szimbolizálja. A művész az istennő trónusa alatt, kisebb méretaránytal, egy pihenő ökröt és egy legelő juhok ábrázolt, a nyáj szaporulatának és a földműves élet örömeinek jeleként. Az alakok két oldalán a görög művészetből átvett *aurák*, a tengeri és szárazföldi szelek iker formájú megtestesülései húzódnak meg. A földi *aura* hattyún repül náddal szegélyezett patak felett, amelyet egy feldölt korsó jelenít meg. A tengeri *aura* egy szolgálatkész vízi szörnyetegen foglal helyet, érzékeltetve, hogy az új korszakban még egy ilyen lény is megszelídül. Az *aurák* esőt és kedvező időjárást biztosítanak, elősegítik a termékenységet és sokasodást, és ennek folytán szorosan kötődnek az istennőhöz, akire tiszteletudóan felnéznek. A művész nem tájképet, hanem szimbolikus képi keretet hozott létre, amelynek motívumait egyesével is lehet értelmezni, és ezért tetszés szerint felnagyíthatók, avagy éppen kicsinyíthetők.

Az állatokhoz képest kevesebb növény látható a reliefen; ezek nagyobbak valós méretüknél. A kalászkok csoda módra az istennő szeme előtt érnek meg. Apollo hattyúja alatt babér, és ebben a kontextusban még a nád is az életadó víz jelentéssel terhelt jelképévé válik. Egyfajta ikonnal van dolgunk, amelynek egyes képi kódjai a szemlélőben sokszínű asszociációk

2. kép. Az Ara Pacis: Pax a termékenység jelképeivel. Pax, a földistennő Tellusra és a termékenységet hozó Venusra is hasonlít (Róma, Museo dell' Ara Pacis)

megidézésére képesek. Az istenség minőségeinek számba vétele az isten – és Augustus – tevékenységének tiszteletéhez kell hogy vezessen.

Az istenség kilétével kapcsolatban sok találgatás született. Bizonyos versorok alapján Tellusra, Venusra, Italiára és Paxra is következtethetünk. Igaz viszont, hogy ugyanazon költők mitologikus és allegorikus alakok egész sorára használják ugyanazokat a motívumokat, továbbá, mivel a jelenet tudatosan egyesíti a jólét és boldogság összetevőit, a kép maga nem nyújt bizonyítékot az isten személyére vonatkozóan. A legtöbb szöveghely Pax Augusta mellett szól, mindenekelőtt azért, mert a panel az Ara Pacist díszíti, és a vele szemközti oldalon Róma jelenik meg, fegyverhalmon ülve. A nézőnek kellett összekötnie a két képet, és látnia, hogy a béke áldásait a

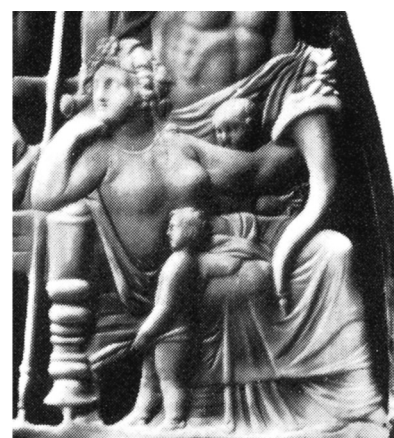
római fegyverek megerősített *virtusa* vívja ki és biztosítja. Más összefüggésben a csecsemőket tartó istennő a gyümölcsökkel az ölében akár Tellus, Italia vagy Ceres is lehet. A Prima Porta-i Augustus-szobor mellvértjén (lásd 12. kép: b) az istennőt a fekvő testhelyzet és a kompozíció összefüggései egyértelműen földistennőként azonosítják. Ugyanakkor természetesen ott is megtestesíti az új kor békéjét és bőségét, csak hatásának szimbólumai egy bőségszaruban vannak összesűrítve – ahogyan ez például a Gemma Augustea istennőalakjának esetében is megfigyelhető (3. kép). Akármelyik Augustus-kori anyaistennőről is legyen szó, mind ugyanazokat az értékeket foglalják magukban.

Akármennyire is jelképekkel teli Pax, akármennyi képzetársítást hív is elő, hála a gondosan szerkesztett kompozíciónak, az ábrázolást mégis könnyű értelmezni, mivel a kortársak számára egyes jelképek régóta ismertek voltak, mások pedig a saecularis játékok révén tettek rájuk mély benyomást. A szelíden legelő ökrök és a hangsúlyosan kiemelt kalászok már Kr. e. 27–26-ban is megjelentek érméken mint a békére tett ígéret szimbólumai. A *Carmen saeculare* egyik strófája mintha csak parafrázálná a domborművet a költészet nyelvén, mintha Horatius és a szobrász összebeszéltek volna:

*Nyáj s kalásztermő mezeink nyaranként
adjanak búzás koszorút Ceresnek,
s gyöngye jószágunk gyarapítsa friss víz,
jó levegő-ég.*

A látványkincs fő motívumai kétségtelenül Augustus közeli tanácsadóitól származnak, és közvetlenül a saecularis játékok programjához kötődnek.

Ugyan a *Carmen saeculare*-ban a bőség megidézése egyenesen következik a politikai programból, amelynek beteljesítését a költemény szorgalmazza is (17–20. sor), ezenkívül Augustus a házasságot szabályozó törvénykezéseihez is erősen kapcsolódik, a szobrásznak mégis sikerült tetszetős egészsé kovácsolni ezeket a motívumokat. Igaz ugyan, hogy a gyermekáldás témája a kompozíció középpontjába kerül, de beágyazva egy

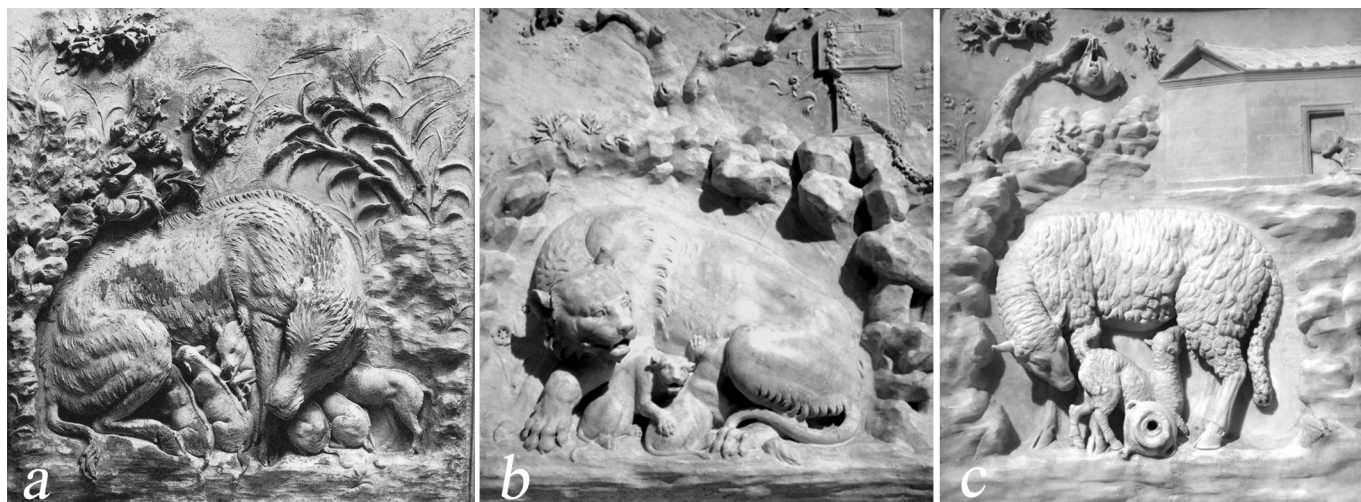
3. kép. A Gemma Augustea. Kr. u. 10 körül. Róma istennője mellett Augustus Iuppiterként trónol. Bal oldalon a Victoria által hajtott diadalmi szekérről Tiberius készül leszállni, a szekér mellett álló alak Tiberius öccse, Germanicus. Augustus trónja mögött a föld (Tellus) bőségszarut tartó perszonifikációja, valamint az ég (Coelus) és a lakott föld (Oékumeni) allegorikus alakjai; az utóbbi koszorút tesz a császár fejére. A gemma alsó részén katonák és a segédcapatok perszonifikációi legyőzött barbárokkal (Bécs, Kunsthistorisches Museum)

szélesebb boldogságvízió kontextusába, az összes többi meg-hitt jelképpel együtt. A princeps politikai intelmeit egy esztétikailag kielégítő képi világra fordították le, amelynek tartalmával mindenki azonosulhatott.

Az anyaistennőhöz tartozó szimbólumok azt mutatják, hogy az egész természet ugyanazzal a paradicsomi termékenységgel telítődött. Ezek az jelképes utalások a kortársak számára annyira nyilvánvalóak voltak, hogy a legkülönbözőbb összefüggésekben, megcsonkítva is, *pars pro toto*, felismerték őket. Jó példával szolgál erre az a három dombormű, amelyek eredetileg egy praenestei közutat díszítettek. A kidolgozás minőségéből ítélve Róma valamelyik kiváló műhelyéből származnak (4. kép).

Az anyai örömök és a gyermekáldás állatok példáján keresztül kerülnek bemutatásra. Mindegyik reliefen egy anyaállat szoptatja kicsinyeit, az állatsoport pedig egy forrással (a kút kivezetőcsövei) van összekötve. Mint a Pax-relief esetében, a szimbolikus karaktert itt is az újfajta kompozíció teszi hangsúlyossá. Az egyes állatsoportok egyrészt teljesen zártak, másrészt az odúk megjelenítése ellenére az előtérbe kerülnek. Felettük jelentőségteljes szimbólumok egyéb motívumokat idéznek fel: a borzas vaddisznó fölött Augustus tölgyfalevele tűnik fel a termékenységet szimbolizáló nád mellett (4. kép: a); az oroszlan felett (4. kép: b) babér és egy gazdagon díszített, áldozatokkal megrakott, vidéki szentély látható reliefes oltárral. A juh felett fölakasztott batyu és mögötte az akol az egyszerű vidéki nép életének örömeit hirdeti (4. kép: c); ebben az esetben a művész önkéntelenül is elárulta, milyen távoli a bukolikus idill a valóságtól, ugyanis az akol falait márványtömbökből rakták, mintha csak Róma egyik új templomát látnánk.

A jelképek általánosságának köszönhetően még ezek a békés állatjelenetek is az új kor mitikus hirdetőiként használhatók. Kössük bár össze az anyai örömök jelképeit a *pietas* megnyilvánulásával, a pásztorélet egyszerűségének dicséretével, vagy azonosítsuk az Augustusra tett utalásként, a képzetársítás mindenképpen adekvát. Mivel az ilyen és ezzel egyenértékű jelek különböző kontextusokban voltak használatosak, a programszerű vezérmotívumok az aktív szemlélő számára is elke-

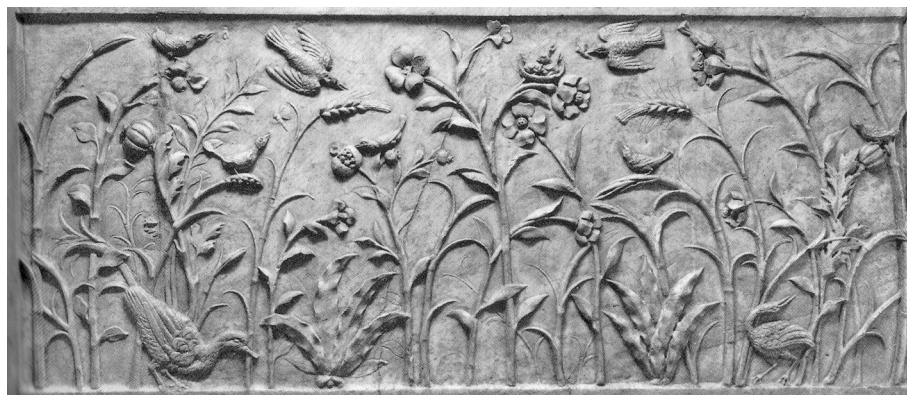

4. kép. Három relief egy praenestei kút oldalából. Kr. u. 1. század első fele. A természetbeli termékenység és béke szimbolikus képei: a) Vaddisznó (Palestrina, Museo Prenestino Barberiniano). b–c) Nőstényoroszlán és juh (Bécs, Kunsthistorisches Museum)

rülhetetlenül összefonódó asszociációkat alkottak. Így a nád szimbolizálhatta a földek termékenységét, a Fratres Arvalet, a békét és a princepstól eredő gabonaellátást is. A széles asszociációs mezők, az egyes jelek többértelműsége, ugyanakkor a viszonylagos homályosság az elkülönített esetek szintjén mind az Augustus-kori képi nyelv sajátjai.

Még a falerii dombormű ártalmatlannak látszó növényábrázolásai (5. kép) is egyértelműen túlmutatnak önmagukon, köszönhetően a didaktikus elrendezés iskolapéldáját nyújtó kidolgozásnak, valamint a sokféle, a természetben ilyen társításban soha elő nem forduló növénynek.

A növények tükrösen elrendezve, egyesével elkülönítve nőnek ki a földből, ilyen módon a szemlélőt arra kényszerítik, hogy külön-külön vegye őket szemügyre. A búzakalász és mák itt is felnagyítva szerepel. Vízi madarak erősítik meg a nádas képzetét, folyamok itatják a talajt, a növényvilág buján szökkik szárba. A kép középpontjában ismét játékos utalást találunk a termékenységre és utódgondozásra: gondos fecskeszülők etetik három éhes fiókájukat. Még ennél az annyira zsáneres, keresetlennek ható madármotívumnál sem beszélhetünk a politikai indíttatású művészettől független fejleményről.

5. kép. Madarak és állatok a nádasban. Kora császárkori relief Faleriiből. Az egyes elemek izolációja és felnagyítása útján a kép szimbolikus értelme tudatosá válik a szemlélő számára (Róma, Palazzo Primoli)

Paradicsomi indák

A *saeculum aureum* [aranykor – a szerk.] üzenete miatt a bevett indás díszítőmotívum is új, konkrét jelentést nyert. Az indadíszek a leggyakrabban használt jelképek közé tartoznak az új képi nyelvben. Alig akad olyan kora császárkori épület, amelyen ne jelennének meg. Az Ara Pacis tudatosan szerkesztett képi programjában a füzérdíszítéssel együtt több mint a képfelület felét teszik ki (6. kép).

A külső falakon az indák széles akantuszkelyhekből kinőve fa jellegű növényzetbe torkollnak, amelyek újabb ágakat indítanak, ilyen módon a néző tekintete elvész a növényzet átláthatatlan sűrűjében. A termékenység és bőség közvetlenül jelenik meg az ábrázoláson, ugyan a szemlélő csak akkor veszi mindezt észre, ha közelről alaposan szemügyre veszi az egyes elemeket. Puha levelek, a legkülönbözőbb virágok, valóságos és képzeletbeli növények gyümölcsei, apró csúszómászók életközelpbe hozzák a gazdag vegetációt.

Ha azonban a szemlélő hátrálép, és az egész kompozíciót veszi szemügyre, minden részletre kiterjedő rendező elvet figyelhet meg. A kisebb különbségek ellenére az indadíszes reliefek és frízek pontosan kiszámított tükrös elrendezést követnek.

Akármennyire dúsan burjánzik a növényzet, minden indának, minden virágnak, minden levélnek megvan a maga pontosan meghatározott helye. Meghökkenítő, hogy éppen egy, a természet zabolátlanságát demonstráló kép fejezi ki ilyen áthatóan a rendet. Vajon ebben a megdöbbentő jelenségben is az Augustus-kor rend és törvény iránti, esztétikailag belsővé tett, szinte neurotikusnak ható vágya lel kifejezésre?

Az indadísz szimbolikus felhasználása régi múltra tekint vissza. Már a Kr. e. 4. század dél-itáliai vázáin is indaspirálok kapcsolódtak a termékenység istennőjének talajból felemelkedő fejéhez. Az inda az Augustus-kor legkorábbi

építményein is rendkívül népszerű díszítőelem. Caesar templomának frízén, a Forumon, a győzelem istennője emelkedik ki az indák közül, Apollo templomának kapuján az indák a tripuszok üstjében gyökereznek.

Azonban ezek a kora Augustus-kori indák még a klasszikus spirálformának felelnek meg. Csak a termékenység propagandájától vezérelve kezdenek el az indaábrázolások realiztikusabb formát ölteni, élethű ágakat és leveleket növesztetni, és így jutnak el odáig, hogy az ernyedt levelek és a méretes virágzat határozza meg az összhatást. Tehát itt is elmondhatjuk, hogy Augustus-kori művészek formai módosítások segítségével kísérelték meg kiemelni a jelentéstartalmat.

Az újításokhoz tartozott a létező és fantasztikus növények egyidejű használata. Akantuszágakból szőlő, füge és palmetta nő, borostyán és babér a súlyos voluták között, a füzérdíszek sokféle gyümölcstől roskadoznak – mind az új kor paradicsomi állapotaira utal (vö. Verg. *Ecl.* 4).

Hogy az indát mint a *saeculum aureum* jelképét kellett érteni, a kortársak számára sokféle beszédes képzettársításon keresztül vált világossá. Egy nápolyi reliefen például a növény az egyik leigázott nép megszemélyesített alakja mögött nő, aki megalázva gubbaszt a földön (7. kép), költőien megjelenítve a győztesek ősrégi mottóját: csak a katonai fölény hozza meg a béke áldásait.

Ugyanezt a gondolatot fejezi ki, egészen más módon, egy chercheli szobor mellvértjén két kentaur (8. kép). A kormányvezetőt tartó tengeri kentaur az actiumi csatára emlékeztet, míg egy szokványos kentaur – akinek testét inda fonja körül – bőségszarut tart kezében. Az Ara Pacisről sem hiányozhatott a *saeculum aureum*-ra tett közvetlen ikonográfiai utalás. Apollo

6. kép. Az Ara Pacis Augustae indadíszes részlete. A természet bujasága szigorú szimmetriába rendeződik (Róma, Museo dell' Ara Pacis)

8. kép. Caius Caesar (?) posztumusz páncélos szobra. Akárcsak Augustus szobrán (lásd 12. kép), a győzelmet itt is univerzális összefüggésben ábrázolják. A Keleten győzelmeket arató Caius Caesar (félmeztelenül ábrázolva) átnyújtja Victoria szobrát Venusnak (a gens Iulia ősanynának). Alul egy triton és egy kentaur mint a győzelem szerencsés következményeinek megtestesítői. A szakállas férfifejek a páncél alól kilógó bőrhevedereken a legyőzött parthusokat szimbolizálják. A páncél felső részén Mars Ultor (Cherchel, Musée Archeologique)

7. kép. Relief két klasszikus stílusú kariatidával. Középen egy meghódított terület perszonifikációja, a háttérben felszökkenő növényi szárakkal. Kora császárkor (a felirat újkori; Nápoly, Museo Nazionale)

9. kép. Augustus-kori ezüstkratér a hildesheimi kincsből. Példa a hivatalos motívumok játékos felhasználására privát megrendelésre (Berlin, Staatliche Museen)

hattyúi virághajtáson ülnek: „már Apollo uralkodik” – *iam regnat Apollo* (Verg. *Ecl.* 4,10). A művészek valódi misztériumot kerítenek az indák és virágok köré. A terrakottatáblákon megmintázott indamotívumot csaknem vallásos tisztelet övezte, akár csak egy kultusz tárgyát.

Az Augustus-kori művész számára az inda rendkívül hálás motívumnak bizonyult. Legyen szó akár frízről, mennyezetkazettáról vagy ajtókeretről, egy inda mindenhol elfért, a legalkalmatlanabb helyeken is. Az istenek és felvértezett halandók szobrainak lábbelijén is az új korban beköszöntő termékenységet és jólétet hirdette. Olyan fantáziadús kompozíciókat inspirált, mint egyetlen más jelképes díszítőmotívum sem.

Leginkább a privát szektor megrendelése indították be a művészek képzeletét. Azok az indadíszek, amelyek egy nagy ezüstkratéron (9. kép) láthatók, a szigorúan szimmetrikus elrendezést tekintve az állami emlékművekről ismerősek – az inda ráadásul egy harcias griffpár szárnyából nő ki –, a szárnyatlan puttók természetesen a termékenység retorikájának termékei, ám a groteszk buzgalommal cérnavekony ágakon egyensúlyozó csecsemők révén, akik horgásznak és szigonnyal rákot fognak, igen mókás képi világ jön létre. Hasonló modorossággal találkozunk a falfestményeken is. Az Augustus-kori képzőművészet találékony, könnyed játékosága akkor bontakozhatott ki igazán, amikor nem kötötte a hivatalosan megkövetelt jelentőségteljes komolyság. Az ilyen és ehhez hasonló alkotások kínálják a mai szemlélő számára az Augustus-kori művészet legjavát, s jóval kevésbé a művészi megformálást tekintve tökéletes kivitelezésű, ámde száraz didaktikát árasztó Ara Pacis.

Győzelem és béke

Augustus parthusok felett aratott győzelme már Kr. e. 20-ban bekövetkezett, mivel azonban az esemény csak a *saeculum aureum* kinyilvánítása kapcsán tehetett szert ideológiai tekintély-

re, a hozzá tartozó ábrázolások tárgyalására csak most térünk rá. Az eseménynek Augustus belső körében nagy jelentőséget tulajdonítottak. Egyrészt az aranykor feltételének számított, másrészt Augustus megdicsőülésének folyamatában első alkalommal került sor egy olyan újfajta győzelemfelfogás megkomponálására, amely az uralkodót a tökéletes világrend örök-ké győzedelmes fenntartójaként méltatta.

A római istenek időtlen idők óta mindig „jogos” háborúk mellett kötelezték el magukat. A győzelem mindig annak a jele, hogy a *res publica* és az istenek jó kapcsolatokat ápolnak egymással. A vereség a vallási mulasztás következménye, s az isteneket ilyenkor áldozat és rituális megtisztulás útján lehetett kiengesztelni. Ez az archaikus gondolat kiválóan összekapcsolható volt a tőle alapjaiban különböző hellénisztikus istenkirály-elképzeléssel. A görögök szemében az istenek a jelentős férfiak tettein keresztül nyilvánulnak meg, amelyek, szemben a római hagyománnyal, a bennük munkáló isteni erőktől függenek. Ám a győzelmet a rómaiakhoz hasonlóan ők is közvetlen isteni megnyilvánulásként értékelték.

Az augustusi ideológiában a győzelem speciális szerepet játszik: nemcsak Augustus istenekhez fűződő közeli kapcsolatát és személye kivételes voltát bizonyítja, hanem a megújított vallás, továbbá a megtisztult állam és annak istenei között helyreállított harmóniát is. Ebből kifolyólag az újabb győzelem az uralkodót dicséri.

A *pietas* és a győzelem összefüggését már Actium után hangsúlyozták. Tíz évvel később a parthusok vereségét szekuláris eseményként és mint az állam belső épségének visszatértét ünnepelték. Jobban megfelelt e célnak, mint a cantaberek véres és hosszan elhúzódó leverése nem véletlen, hogy ez utóbbi konfliktus nem keltett visszhangot a képzőművészetben. Nem minden győzelem érdemelt hangos ovációt. Nem annyira az egyes sikerekről való megemlékezés, hanem a győzelem, a vallás, az államrend és az általános jólét kapcsolatának kimutatása számított.

A 20-as évek közepe óta egy újabb parthus hadjáratra készítették fel a rómaiakat. A költők ízelítőt adnak az akkoriiban elterjedt szlogenekről: a rómaiaknak a Kr. e. 53-as szegyenre kellett visszaemlékezniük, amikor Crassus odahagyta a hadi jelvényeket és a legiós sást, ezenfelül a fogságba esett római katonákat is, akik egyesek szerint egyébként még mindig nem térhetek vissza. A római hadi becsület visszaserzése nélkül tudniillik az állam helyreállítása is elképzelhetetlen. A Sibylla-könyvekben utalásokat véltek felfedezni arra, hogy az aranykor csak akkor virradhat fel ismét, amikor a parthusokat már legyőzték. Caesart még az új kor beköszönte előtt meggyilkolták, Antonius pedig alkalmatlannak bizonyult a feladatra. Ezzel szemben Augustus, mint hajdanán Nagy Sándor, keletre vonult és bebizonyította, hogy a megújított római *virtus* és bátorság az ősekhöz méltóan helyt tud állni.

Az akció maga nélkülözött minden látványosságot. A fenygetések és csapatfelvonultatás után sikerült diplomáciai megegyezésre jutni. Phraates parthus király visszaszolgáltatta a hadi jelvényeket, a még állítólag visszatartott hadifoglyokat szabadon engedte, később túszként feleségei és gyerekei közül is néhányat Rómába küldött a római hatalom elfogadása és az ő elkövetkezendő jó magaviseletének biztosítékaként.

Ez alkalommal, ellentétben az actiumi győzelemmel, Augustus visszafogta magát, és még a szenátus által már jóváha-

gyott diadalmenetről is lemondott. Csupán a hadi jelvényeket és a legiós sast bocsátotta közszemlére, kétségtelenül hatásos környezetben, a sietősen felépített, Bosszúálló Marsnak (Mars Ultor) szentelt körtemplomban. Számtalan érmén látható a templom a *signum*okkal [hadi jelvényekkel – *a szerk.*] és az archaikus stílusú Mars-szobor (10. kép: a–b). A capitoliumi helyszín kitűnő választás volt. Egyrészt ugyan Iuppiternek ajánlották fel a *signum*okat, másrészt viszont a győztes önbecsüléséről tettek félreérthetetlen tanúságot. A templom ugyanis két oldalról is Augustushoz kapcsolódó szentélyek – a Romulus alapította, majd Augustus által felújított Iuppiter Feretrius-templom, valamint az Augustus rendeletére négy évvel ezelőtt felépített Iuppiter Tonans-templom – közvetlen közelében feküdt. Az utóbbi emléket állított a villámnak, amely Iuppiter a parthusok fölött győzelmet arató Augustust kiválasztottjává tette. Iuppiter Feretrius templomában a nemrég visszanyert hadi jelvények az egykor Romulus és Marcellus által saját kezűleg zsákmányolt fegyverekkel (*spolia opima*) konkuráltak. Hogy ez mennyire közérthető volt, jól mutatja egy érmesorozat, amely az új Mars-templomot, az archaikus kultuszszobrot a *signum*okkal és Iuppiter Tonans templomát együtt jeleníti meg (10. kép: c–d).

A további parthus program egésze Augustust dicsőítette. A szenátus élen járt ebben, méghozzá hagyományos triumfális ábrázolásokkal. Bár Augustus lemondott az ilyesféle ünneplésről, ez nem akadályozta meg a szenátust abban, hogy közvetlenül Divus Iulius [az istenként tisztelt Iulius Caesar – *a szerk.*] temploma mellett diadalívvel állítsanak neki (Cass. Dio 54,8), amelyen a győztes Augustusnak a *signum*okat átnyújtó parthusok jelenete látható (10. kép: e).

A szenátus propagálta kép a megalázott parthusokról elnyerte a rómaiak tetszését. A nagy mennyiségben vert denariusra is rákerült a térdelő, *signum*okat nyújtó parthus képe (10. kép: f). Horatius szavaival „Caesar letiporta Phraatest, s térdén ígért hűséget a parthus” (*Epist. I. 12,27*, ford. Bede Anna). A hízegő jelenet gyűrűkön is feltűnt. Egy üvegpaszta berakáson a térdelő barbárok különösen feltűnően a földgolyón álló, császári Victoriával együtt jelennek meg. Végül Augustus is azonosult az előnyös képpel saját „beszámolója” szerint: „Arra kényszeríttem a parthusokat, hogy adják vissza a három római sereg hadi jelvényeit és zsákmányát, egyszersmind könyörögjenek alázatosan a rómaiak barátságáért” (*Res gestae Divi Augusti 29*).

A térdre borult barbár alakja a jövőben is rendkívül népszerű ábrázolásnak bizonyult, és később is meghatározta a rómaiak látásmódját a birodalom határán élő népekről: miután megtapasztalták Róma hatalmát, az uralkodó előtt tisztelegve *amicitiáért* kell eskedelniük. E téma hatásosan jut kifejezésre a két boscorealei ezüstkehely egyikén (11. kép).

A késő császárkorral ellentétben maga a csata nem tárgya az Augustus-kori művészetnek. A felettébb kimerítő, hosszadalmas háborúzásra Hispaniában, az Illyricumban és Germaniában sehol nem tesznek utalást. A megszilárdított béke szugesztív képei segítenek, hogy ezeket a háborúkat száműzzék a társadalmi tudatból. Tacitus szarkasztikusan konstatálja (*Ann. I. 10,4*) az ellentétet az ábrázolások és a hétköznapi valóság között: *pacem sine dubio... verum cruentam* – „béke volt – vitathatatlan – ezután, de véres” (ford. Borzsák István).

A parthus-motívumok egységessége ellenére nem voltak kifejezett, „felülről jövő” irányelvek. Senki nem gátolt meg egy

10. kép. A hadi jelvények visszaszerzését számos érme megörökítette: a) Mars Ultor capitoliumi körtemploma egy Pergamonban Kr. e. 19-ben vert cistophorus hátlapján. b) Kr. e. 17-ben vert denarius előlapján Mars Ultor archaikus kultuszszobra a visszanyert *signával*. c) Hispaniában Kr. e. 19-18-ban vert denarius hátlapja Iuppiter Tonans templomával. d) Hispaniában Kr. e. 19-18-ban vert denarius hátlapja Mars Ultor capitoliumi körtemplomával, benne Mars archaikus kultuszszobra, kezében a parthusoktól visszanyert *signával*. e) Hispaniában Kr. e. 19-18-ban vert aureus hátlapja a parthusok feletti győzelem alkalmából emelt diadalívvel. f) M. Durmius Kr. e. 19-ben veretett denariusának hátlapján térdelő parthus hadi jelvényeket nyújt át.

pénzverő mestert Kr. e. 19-ben, hogy a parthusok leigázóját Dionysoshoz hasonlítsa, és akár elefántfogatra ültetve ünnepltesse vele győzelmét. Magától értetődik, hogy a Dionysos-megfeleltetés az Antoniusszal történetek után nem lett volna szerencsés – többé nem is nyúltak hozzá. Akiknek az uralkodó dicsőítése volt a feladata, felsőbb szabályozás nélkül gyakorolták az öncenzúrát.

A parthus-téma leggazdagabb kidolgozása Augustusnak a Livia villájából előkerült híres Prima Porta-i páncélos szobrán található (12. kép: a). A szobor az eredeti bronz márványmásolata, amely minden bizonnyal közvetlenül a parthusokon aratott győzelem utáni években készült: ez a domborműves mellvért motívumai és Horatius *Carmen saecularéja* közötti szoros kapcsolatból következik. A megrendelő (esetleg a szenátus?) vagy tanácsadói a legfelsőbb vezető körökhöz tartoztak. A márványmásolat lelőhelye mutatja, hogy a szobor kivívta a császári család jóindulatát.

Bár Augustus ezúttal minden korábnál inkább gyakorolta az önuralom erényét, a szobor ragyogó győztesként éltette, és leplezetlen utalást tett a császár isteni származására. Baljában lándzsát, jobbában talán a visszanyert *signum*okat tartja. A lábbeli hiánya az isten- és hērósképmásokra, Erős delfinhatón egyértelműen Venusra, a feltételezett ősanyára utal. Egyesek Erős arcvonásaiban C. Caesar Kr. e. 20-ban született unokájának portréját vélték felfedezni, de ez talán túllő a célon. Nemcsak Augustus arcképe, hanem az egész szobortest a görög művészet klasszikus, Kr. e. 5. századi formáit követi, azzal a céllal, hogy a győztes alakját egy magasabb szférába emelje.

A mellvértrelief azonban a győzelemről alkotott újfajta felfogást tükrözi (12. kép: b). A kompozíció középpontjában a parthusok királya átadja a legiós sast és a hadi jelvényeket egy megjelenéséből ítélve a hadsereghez tartozó személynek, akiben a római hadsereg testesül meg vagy talán maga Mars Ultor. A tényszerűen bemutatott történelmi esemény azonban az eget és a földet átfogó képi ábrázolás középpontjába kerül. Jobb és bal oldalon gyászoló női alakok ülnek. Azokat a népeket szimbolizálják, melyeket a rómaiak vagy teljesen leigáztak, vagy (erővel) csak behódoltattak. Kézenfekvő lenne, hogy a sárkányos trombitával és vadkannal ábrázolt nőt a nyugati kelta népek, a megalázott, de fegyvereitől nem megfosztott alakot az adófizetésre és határvédelemre kötelezett keleti germán népek jelképének lássuk. Ez viszont ellentmondana Horatius egyik költői levelének, amely az adott év sikereiről tett beszámoló tömör összegzését tartalmazza: „S végül Rómáról mondd hírt, tudva: te várod: végre a cantaber Agrippát szolgálja, Nero [Claudius Nero, azaz Tiberius] meg Armenián győzött, s Caesar letiporta Phraatest, s térden ígért hűséget a parthus; Copia [bőség] úrnő telt szaruból zúdít aranyáldást Italiánkra!” (*Epist.* I. 12,25–29, Bede Anna fordítása).

A mellvért domborművén ugyancsak úgy ünneplik a parthusok feletti győzelmet, mint a tökéletes világrend beteljesedését. A földistennő a középső képsík alatt foglal helyet (12. kép: b), itt szereplő attribútumai nagymértékben megegyeznek Paxéival az Ara Pacison, maga pedig szintén az aranykori *aurea copiat* jeleníti meg. Erre az összefüggésre Apollo és Diana jelenléte is utal, akik a görög ikonográfia szerint griffen, illetve szarvas-

ünön lovagolnak. Mindketten – ahogyan az Augustus-kori költők és a saecularis játékok esetében is – a középső csoport fellett elhelyezkedő asztrális istenekre utalnak. Apollo fölött Sol, a napisten tűnik fel fogatán, Diana fölött Luna, a holdistennő, kettejük között Caelus feszíti ki az ég sátrát. Lunának csak a felsőteste látszik, eltakarja őt, pontosabban túlragyogja a Hajnal (*aurora*), aki kancsójából a harmatot csorgatja. Luna egy nagy fáklya révén mint *noctiluca* vagy *lucifer* jelenik meg. A fáklya tudatosan hangsúlyozza az utalást Dianára, aki a tegze mellett, kivételes módon, szintén fáklyát tart. Diana az Apollo-templom szoborcsoportján is fáklyával látható. Ennek magyarázata valószínűleg az egymással társított Luna és Diana egy az ezekben az években előtérbe került sajátos tulajdonsága lehet:

*Zengjen illő dal a Nap istenéhez!
Zengjen illő dal a nővő-fogyó Hold-
szűzhöz: ő ad jó gabonát, s leperget
hónapot, évet [ti. a szüléshez].*

(Horatius, *Carm.* IV. 6,37–40,
Bede Anna fordítása)

Tehát a győzelmi képről nem hiányozhatott a saecularis játékok ezen vezérmotívuma sem.

Az égitestek az örök állandóságot testesítik meg felkelésükkel és lenyugvásukkal. Az égistennel és földistennővel együtt a kozmikus dimenziót emelik ki, az időt és teret, melyek fölött rendelkeznek. A két szfinx a páncél váll-lapján mint a világ őrzői ülnek, jelezve, hogy a régóta várt világkorszak most elkövetkezett. A parthusok legyőzését egyszerre a *saeculum aureum* előfeltételeként és következményeként is ünneplik. Az egykori történelmi esemény az üdvtörténet példaértékű történetévé formálódik, amelyben az istenek, illetve égitestek felelnek a rendért anélkül, hogy szükséges lenne beavatkozniuk. A parthus, aki alázatosan tekint a római sásra, feltűnő módon az egyedüli cselekvő alak.

A princeps, aki ezt az újszerű győzelmi képet a mellvértjén viseli, a gondviselés és az isteni akarat szószólója. Nem a nagyszerű tettek dicsősége számít többé. Az isteni sarj csupán létezésével biztosítja a világ rendjét. Őseinek köszönhetően

11. kép. Ezüstcsésze Boscorealéból, Kr. u. 12 körül. A trónoló Augustus előtt térdeplő, kegyelmet kérő barbárok (Párizs, Louvre)

12. kép. a) Augustus páncélos szobra Livia Prima Porta-i villájából. Márványmásolat az eredeti bronzszobor után. Kr. e. 20 körül.
b) Részlet a szobor mellvértjéről: az ábrázolás a győzelmet övező új ideológia átfogó képét adja (Róma, Musei Vaticani)

az állam és az istenek közötti egyetértés testesül meg benne. A nagyra törő vállalkozás ellenére, amely a szoborban kifejezésre jut, az ábrázolás mégsem áll ellentmondásban azzal a számos tógás szoborral, amelyeken Augustus ájtatosan, papi minőségben, fedett fővel jelenik meg. Augustus győzhetetlensége nem szorul rá, hogy mindig újabb, személyes, lenyűgöző

erőfeszítések árán a csatatéren bizonyítson, mivel verhetetlensége az istenekkel való szoros kapcsolat és ezért egy időtálló erény eredménye. A későbbi győzelmi képeken megmutatkozik, hogy ez az új elképzelés milyen gyorsan rögzül toposzként a képi nyelvben (lásd 8. kép).

Götz Andrea fordítása

Grüll Tibor (1964) a PTE BTK docense, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem magántanára, a Szent Pál Akadémia tanszékvezető főiskolai tanára. Fő kutatási területe a korai császárság, valamint a római kori zsidóság és kereszténység története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Pax Romana – alulnézetben. Hogyan látták a zsidók a római békét?* (2010/1).

„Kőre írt szavakkal” Az Augustus-forum szerepe a római történelmi emlékezet formálásában

Grüll Tibor

Hogyan örökítsük meg a principátus emlékezetét?

Horatius számára nem okozott gondot, hogy verseivel szerzett dicsőségét „ércnél maradóbbnak” fesse le, de szemmel láthatólag kényelmetlenül érezte magát akkor, amikor Augustus „örök időkre megmaradandó” emlékezetét kellett versmértékbe szednie:

*Atyák s a város Gondja, a hódolat
tisztsegeit rád ontva, erényedet,
Augustus, kőre írt szavakkal
mint vigye hírül a századoknak*

*örökre? Ó, hisz nincsen uralkodó
a lakható föld napja alatt nagyobb!*

Mert ugyan miféle „feliratok és emlékezhordozó naptárak” (*tituli memoresque fastus*) lennének képesek a princeps legnagyobbikának – aki egyébként az első volt e nemből – dicsőségét az *oikumené* napja alatt méltóképpen megörökíteni?¹ Természetesen nem csekély költői túlzás van a fenti sorokban, hiszen jól tudjuk: maga Augustus is minden erővel arra törekedett, hogy uralmának áldásos voltát *per titulos memoresque fastus* örökítse az utókorra.

Az augustusi propaganda nemcsak saját jelenét és közelmúltját, hanem az „ősidők” emlékezetét is igyekezett saját hatalmi céljainak alárendelni, s tette mindezt olyan remek érzékkel, hogy talán nem túlzás kijelenteni: lényegében ma is azt ismerjük a római köztársaság korából, amit Augustus és tanácsadói átengedtek a cenzúra szűrőjén. A *clementiájával* dicsekedő princeps kíméletlenül bánt el azokkal, akik szembe szegültek vele.² Ovidius Kr. u. 8-ban történt száműzetése olyannyira közismert tény, hogy felesleges részletesen ecsetelnünk. Azt már kevesebben tudják, hogy a pompeianus érzelmű, majd a Caesar-gyilkos Cassius barátai köréhez csatlakozó L. Titus Labienus – akit maró hangvételű pamfletjeiért kortársai Rabienusnak, vagyis „dühöngőnek” csúfoltak – írt egy szélsőségesen köztársaságpárti művet *Historiae* címen. A senatus parancsára azonban Kr. u. 12-ben munkáit máglyára vetették, a szerző is öngyilkos lett (*Sen. Controv. 10. praef. 4–8*). Nagyobb szerencséje volt az Augustus-kor kétségkívül legnagyobb történetírójának, Titus Liviusnak (Kr. e. 59 – Kr. u. 17), aki Pataviumban (a mai Padova) született, élete nagy részét Rómában töltötte, hivatalt nem vállalt. Harminckét éves kora óta egyfolytában *A város alapításától* (*Ab urbe condita*) megkezdett történeti könyvét írta, amely Drusus haláláig (Kr. e. 9) összesen 142 könyvben dolgozta fel az egész római történelmet. Bár Augustus őt is „pompeianusnak” tartotta (*Tac. Ann. IV. 34,3*), háborítatlanul dolgozhatott, sőt, kötődése a szabad köztársasághoz a princepshez fűződő személyes barátságának sem ártott.³ *A város alapításától* kezdődő liviusi elbeszélésfolyam összegyűjti és egyetlen narrációvá egyesíti a római történelemre vonatkozó egyéni, kollektív és kulturális emlékeket, amit együttesen történeti hagyománynak hívunk. Livius történelme a római szellem számára nem a számos különös történelem egyike volt, hanem egyetlen történelem, az egyetlen valóban történeti realitás története: *maga a világtörténelem*. Collingwood

ezt a jelenséget így írta le: „Livius elbeszélésének hősei nem emberek, hanem maga az Örök Város: Róma.”⁴ Ő az aktív cselekvő, akinek tetteit a történész lejegyzi. Gyaníthatjuk, hogy ez a felfogás nem állt távol Augustus koncepciójától, még ha részletkérdésekben lehettek is közöttük nézetkülönbségek. Ennek ellenére Livius monumentális alkotásából csak az első tíz, illetve a 21–45. könyv maradt fenn (a kezdetektől Kr. e. 293-ig, illetve Kr. e. 218–167-ig), a polgárháborúról és az Augustusról szóló részeket nem ismerjük. S vajon miért éppen ezeket a részeket nem? Elképzelhető, hogy az Augustusról szóló részeket nem semmisítették meg, de nem is akarták megőrizni. Livius ma ismert könyveinek politikai üzenete nem volt annyira „gyúlékony”, hogy ne lehetett volna továbbörökíteni, még ha Augustus és a későbbi princepszek szándékainak nem is mindenben felelt meg.⁵

A történelem mint példatár

A történelem a rómaiak számára a múlt jelenben is érvényes *exemplum*ainak gyűjteményét jelentette. Livius hatalmas történeti művének bevezetőjében azt írta:

A történelem megismerésében éppen az az üdvös és gyümölcsöző, hogy az ember mindenfajta események intő példáit szemlélheti mintegy messziről látható emlékművön; innen válogatja maga és közönsége számára, ami követésre méltó, innen ismerheti meg, mit kell kerülnie: ami gyalázatosnak indult és gyalázzal is végződött. Egyébiránt, ha a vállalkozásom iránt érzett szeretet nem csal meg, azt hiszem, nincs még egy állam, amely nagyobb, szentebb, jó példákban gazdagabb volna (praef. 10, Borzsák István fordítása).

Livius kortársai is láthatóan osztották a pataviumi mester történelmi *exemplum*ok iránti elmélyült érdeklődését.⁶ Cornelius Nepos megírta az *Exempla* és a *De viris illustribus* című műveket, az utóbbi tudomásunk szerint az első latin nyelvű életrajzgyűjtemény. A továbbiakat csak felsorolom: Varro: *Imagines*; Hyginus: *De vita rebusque illustrium virorum* és *Exempla*; Horatius ódái közül: I. 12 és IV. 15; és a Vergiliusnál szereplő „hősök csarnoka” az *Aeneis* VI. énekében. Talán erre az időre tehető Pomponius Rufus *Collecta* című életrajzgyűjteményének születése is, amelyet csak Valerius Maximus utalásából ismerünk (IV. 4, praef.). Van azonban egy alapvető különbség a köztársaságkor végén és a principátus korai időszaka alatt működő alkotók *exemplum*hivatkozásai között: míg az előbbieket (jellemzően Cicero) az adott kontextushoz igazodva, szabadon alkalmazzák a múlt példáit, addig az utóbbiaknál csak szigorúan merev és kötött jelentéssel jelenhetnek meg.⁷ A történeti *exemplum*ok „fossilizációjában” – Jane D. Chaplin találó kifejezésével élve – minden bizonnyal a hősök augustusi kanonizációja játszott szerepet. Suetonius tudósítása szerint a princepszet nagyon izgatták az efféle történelmi példák:

Mind görög, mind latin szerzők tanulmányozásakor leginkább a közéletre vagy magánéletre alkalmazható példák és tanítások (praecepta et exempla publice vel privatim salubria) ragadták meg a figyelmét; ezeket szóról szóra lemásolta, s többnyire elküldte háza népének vagy egyes katonai

alakulatok és tartományok vezetőinek, de akár Róma főtisztviselőinek is aszerint, hogy kinek-kinek miféle figyelmeztetés vált éppen hasznára. Néha egy egész könyvet felolvasott a senatusnak, és rendeletben ismertette a néppel, így például Q. Metellus beszédét A népszaporodásról és Rutiliusét Az építkezések módjáról; ezzel is csak meg akarta győzni az embereket, hogy a két ügy nem az ő fejében fordult meg először, hanem már őseiknek is szívén feküdt annak idején (Aug. 89,2, Kis Ferencné fordítása).

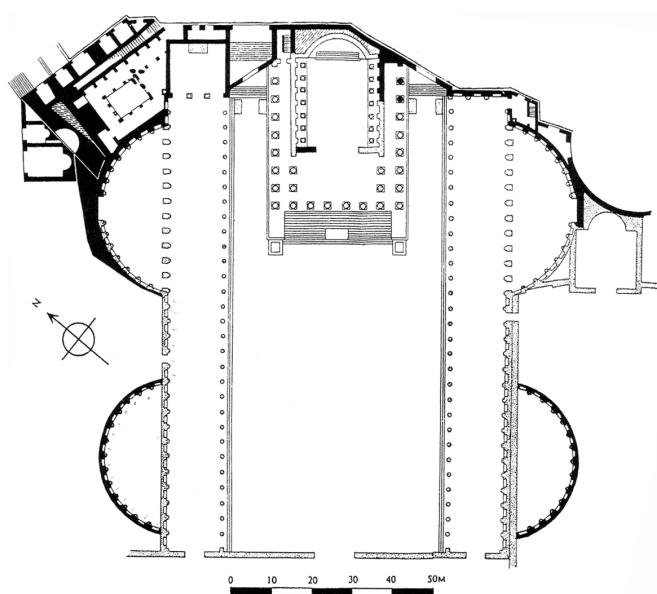
Tetteinek összefoglalásában pedig nemcsak az ősök példáira hivatkozik, hanem önmagát is követendő *exemplum*má avatja: „Az én kezdeményezésemre hozott új törvényekkel az ősöknek sok, a mi korunkból már-már kivesző példáját elevenítettem fel, és én magam is sok mindenben hagytam hátra követendő példát az utódok számára” (*ipse multarum rerum exempla imitanda posteris tradidi*, RGDA 8.5, ford. Borzsák István). Ugyanez vezérelte építkezési programját is, ahogyan azt a legismertebb római építész, Vitruvius is észrevette, aki ezekkel a szavakkal fordult Augustushoz művének bevezetőjében: „Észrevettem, hogy sokat építettél, most is építész és gondot viselsz majd ezután is mind a köz-, mind a magánépületekre, hogy tetteidet nagyságukhoz mérten hagyd az utókor emlékezetére” (*praef.* 1,3, Gulyás Dénes fordítása).

Augustusnak szembe kellett néznie azzal, hogy bármily ellentmondásos is a köztársaság korának története, Róma az addig eltelt másfél száz évben vált igazi világhatalommá. Mikor a *res publica libera* nagyjaira emlékeztetett, nemcsak saját családjá jötevőivel vagy ellenségeivel kellett szembenéznie, hanem azokkal a személyekkel is, akik Rómát naggyá tették. Ebben az értelemben valamennyi köztársasági hőst és államférfiút a maga elődjének tekinthetett. Augustus *exemplum*programjának – egyben történelemértelmezésének – csúcspontját a Forum Augustum és az ott elhelyezett „ősök galériája” jelentette. A monumentális műalkotásnak ezt a szerepét domborítja ki Suetonius is:

A halhatatlan istenek után leginkább a hadvezérek emlékét tisztelte, akik a római nép hatalmát a legalacsonyabb fokról a legmagasabbra emelték. Ezért megtartva a régi feliratokat, mindegyiknek helyreállította a maga épületét, és szobraikat, diadalmeneten viselt díszruhájukban, az isteneknek ajánlva elhelyezte forumának két oszlopcsarnokában; azután kiáltványában közhírré tette: azt szeretné, ha a polgárok őt még életében, az eljövendő korok fejedelmeit pedig később ezekkel a hadvezérekkel mérnék össze (Aug. 31.5, Kis Ferencné fordítása).

Augustus foruma

Kr. e. 2. Februarius havának Nonaején (5-én), Concordia ünnepe napján avatták fel a Forum Augustumot, Róma akkori legszebb és legnagyobb főterét (*pulcherrima operum*, Plin. NH XXXVI. 24 [102]).⁸ Az időzítés nem volt véletlen: Augustust ugyanis ezen a napon ruházta fel a senatus a „háza atyja” (*pater patriae*) kitüntető címmel. Az eseményről Ovidius patetikusként tűnő sorokkal emlékezett meg a *Fastibus* (II. 127–130, Gaál László fordítása):

1. kép. A Forum Augustum alaprajza a legújabb kutatások szerint

*Ó, szent atya hazánknak! A nép, a tanács, a lovagrend
– így a mi rendünk is – tégedet így nevezett.
Érdemedért van e név. Készt igaz elnevezésed,
mert rég atya gyanánt tisztel az emberiség.
Az vagy a földön alant, ami Iuppiter égi lakában:
istenek atya az ott, emberek atya te itt!*

A tér középpontjában Mars Ultor temploma állt, amely – negyven évvel a philippi csata után – még mindig a Caesar-gyilkosok megbüntetésére emlékeztette a rómaiakat (1–2 kép). A templom cellájában Mars, Venus és az istenné avatott Iulius Caesar szobra emelkedett, a templom lépcsősora felett Mars, Venus, Fortuna, Romulus, a Palatinus-hegy és a Tiberis allegorikus alakja volt látható. A szentély architrávját az építető neve

2. kép. A Bosszúálló Mars (Mars Ultor) templomának megmaradt romjai Augustus forumán

díszítette: „Látja, hogy Augustus van a homlokzatra felírva / és hogy e név által temploma még ragyogóbb” – énekelte Ovidius (*Fasti* V. 567–568). A feliratot mindössze egyetlen megmaradt betű és egy szám alapján Alföldy Gézának sikerült bravúrosan rekonstruálnia.⁹ Augustus ebben az évben lett tizenharmadszorra – és utoljára – consul, s unokája és egyben kiszemelt utódja, Lucius Caesar is ebben az évben öltötte fel a *toga virilist*, és nyerte el a senatustól a kitüntető *princeps iuventutis* címet. Bár a forumot már korábban (talán Kr. e. 5-ben, Augustus tizenkettedik consulsága idején) megnyitották a nagyközönség előtt, a hivatalos ceremóniával még három évet vártak. A templom átadásán részt vett Lucius és Gaius Caesar is (Dio LV. 10,6).

Augustus a *Res gestae*ben külön is szükségesnek vélte hangsúlyozni, hogy „a Bosszú Mars templomát és a Forum Augustumot a hadizsákmányból vásárolt saját telkemen építtettem fel” (*RGDA* 21,1), vagyis hogy az *istenek* tiszteletére és a *köz* javára szolgáló épületegyütteshez sem az állam pénzéért nem használta fel, sem a proscriptiók átkos emlékü szokásához nem nyúlt.¹⁰ A *civilis princeps* állítólag egészen visszafogottan viselkedett az építkezés során: „forumát keskenyebbre építtette, mert nem tudta magát rászánni, hogy a szomszédos házakat tulajdonosaiktól elvegye” (Suet. *Aug.* 56,2). Augustus a Mars Ultor-templomban helyezte el a parthusoktól Kr. e. 20-ban visszaszerzett hadi jelvényeket, és Spannagel szerint a philippi csata után felajánlott hadizsákmány is ide került.¹¹ Forum Augustum ily módon a római nép fenségét (*maiestas populi Romani*) és a Római Birodalom nagyságát is reprezentálta: a győztes tábornokok a háborúkból hazatérve itt ajánlották fel a hadizsákmányt; a provinciákba katonai feladatokkal kiküldött helytartók innen indultak el állomáshelyükre; a senatus itt folytatta le a tárgyalásokat a hadüzenetekről (Dio LV. 10,1–5; Suet. *Aug.* 29,1–2).¹² Talán a „világbirodalom”-ideológiával is összefügg, hogy itt helyezték el Apellés két vásznát, amelyek Nagy Sándort ábrázolták (Plin. *NH* XXXV. 27 [93–94]). Az egyik képen a Dioskurosok (Castor és Pollux), valamint

Niké (Victoria) társaságában jelent meg; míg a másikon száguldó harci kocsiban, amely mögött a hátrakötött kezű Arés (Mars) volt látható. „A két képet – mondja Plinius – az isteni Augustus forumának legforgalmasabb részén állította fel tartózkodó egyszerűséggel.” (Később Claudius kivágatta a képekből Nagy Sándor arcát, és a helyükre Augustusét helyeztette.) A forumot egyébként nem kifejezetten porlepte emléktárgyak múzeumának szánták: a senatusi ülések mellett számos bírósági ügyet is itt tárgyaltak, és legalább egy ízben még kocsihajtó versenyt, sőt vadállathajszát (*venatio*) is rendeztek a téren (Dio LVI. 27,4).

A tér mértani középpontjában magának Augustusnak a szobra magasodott, amint *triumphator*ként – a Napisten mintájára – négylovas fogaton száguld. Erről a *Res gestae* utolsó fejezetében így számol be:

Tizenharmadik consulságom évében [Kr. e. 2] a senatus és a lovagrend és az egész római nép a „haza atyjának” jelentett ki, és úgy rendelkezett, hogy ezt feliraton tüntessék fel házam előcsarnokában, a Curia Iuliában és azokon a quadrigákon, amelyeket senatusi határozat alapján az Augustus-forumon tiszteletemre állítottak (35,1–2).

A korántsem pusztá sallangnak számító *pater patriae* címről azt írja Alföldy Géza: „Az alattvalók felfogása szerint a *pater patriae* személyéből sugárzó *auctoritas* nyilvánvalóan egyfajta hatalomnak számított (annál is inkább, mivel ez számukra elválaszthatatlan volt a *patria potestas* fogalmától), mégpedig olyan hatalomnak, amelynek alá kellett hogy rendeljék magukat, és amelytől függtek, amelynek hordozójától azonban elvárták, hogy védelmezze őket és érdekeiket képviselje.”¹³

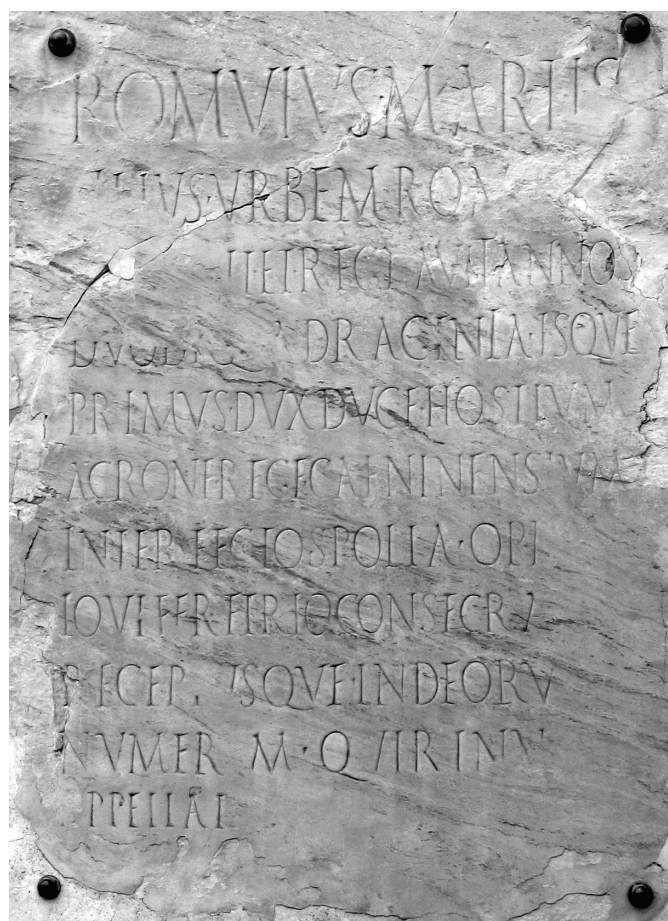
Térjünk rá ezek után a Forum Augustum legnagyobb nevezetességére. A hatalmas (kb. 125 × 90 m-re becsült) nyitott teret két oldalról oszlopcsarnokok zárták le, ahol a római történelem nagy alakjainak (*summi viri*) szobrai és dicsérő feliratai (*elogia*) voltak láthatók, ahogyan erről Suetonius Augustus-életrajzában is olvashatunk. A római nép nagyságát reprezentáló hősök csarnoka – Karl Galinsky találó kifejezésével élve – egyfajta gigantikus *lararium* volt.¹⁴ Augustus forumának ilyesfajta kialakításával ismét a köztársaság korában sem egészen ismeretlen hagyományt elevenített fel, de egészen más léptékben, és más jelentéssel telítve. Mindeddig ugyanis „családi propaganda” céljára nem használtak köztereket, középületeket, legalábbis ilyen méretekben. Tudunk arról, hogy Aemilius Lepidus (*cos.* 78) őseinek pajzsportréit helyeztette el a Basilica Aemiliában, Appius Claudius pedig őseinek portrészobrait Bellona szentélyében.¹⁵ Augustus hatalmas építészeti vállalkozásának azonban az volt a fő üzenete, hogy a *princeps* és családjának sorsa egybefonódik Róma múltjával és jövőjével.

A hősök csarnoka

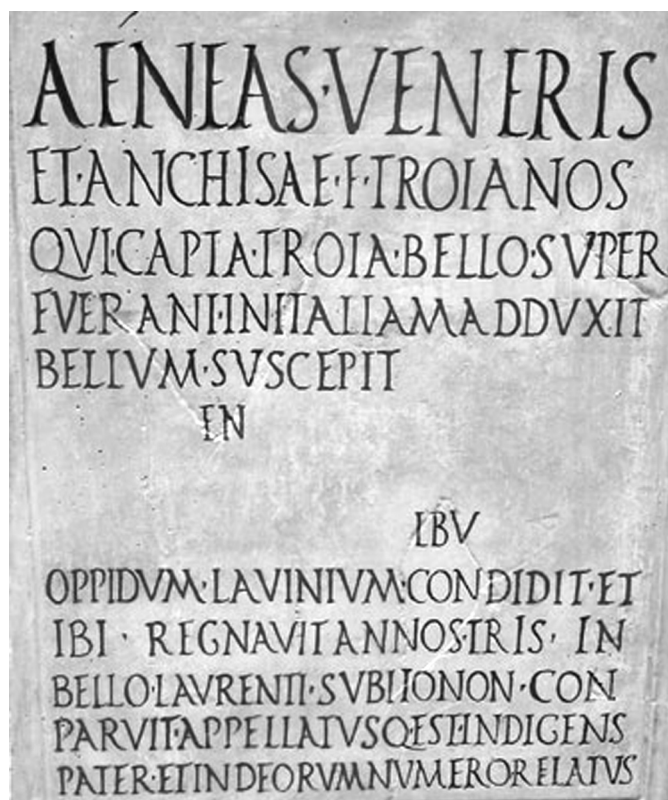
Az Augustus-forum e nevezetességét, a hősök csarnokát több egykorú irodalmi alkotás is megörökítette,¹⁶ legrészletesebb leírása Ovidiustól maradt fenn. Az Augustus-forum *elogiumainak* – néhány kivétellel – csak apró töredékei kerültek elő Rómából, számos másolata fennmaradt azonban Pompeiiben, Arretiumban (Arezzo) és Laviniumban.¹⁷ A galéria két főalakja Aeneas és Romulus, akiknek szobrai a Mars Ultor-templomhoz közelebbi két exedrában kialakított nagyméretű szoborfülkében voltak elhelyezve. Az északiban Aeneas szobra állt, amint éppen apját, Anchisest menti ki az égő Trójából; a déli- ben Romulust ábrázolták, amint a *spolia opimát* viszi:

Látja nagy Aeneast, kedves terhével a vállán,
s julusi ősöknek látja nemes csapatát.
Látja nagy Iliadest – a vezér fegyverzete vállán –
és a feliratokat látja a képek alatt.
(Ovidius, *Fasti* V. 563–566, Gaál László fordítása)

Aeneas és Romulus *elogiumának* feliratait a kutatás a Pompeiiben, Eumachia házában talált feliratok alapján rekonstruálta (*CIL* I² p. 189. n. 1 = *CIL* X 8348 = *ILS* 63 = *Inscr. It.* XIII 3, 85, lásd 3–4. kép). E két pompeii bronzfelirat egykor a

3. kép. Romulus szobrának felirata a pompeii Eumachia házából
(*CIL* X 809 = *ILS* 64)

4. kép. Aeneas szobrának felirata a pompeii Eumachia házából
(*CIL* X 808 + 8348 = *ILS* 63)

5. kép. A Trójából menekülő Aeneas (balra) és a *spolia opimát* vivő Romulus (jobbra) alakja Pompeiiben talált falfestményeken

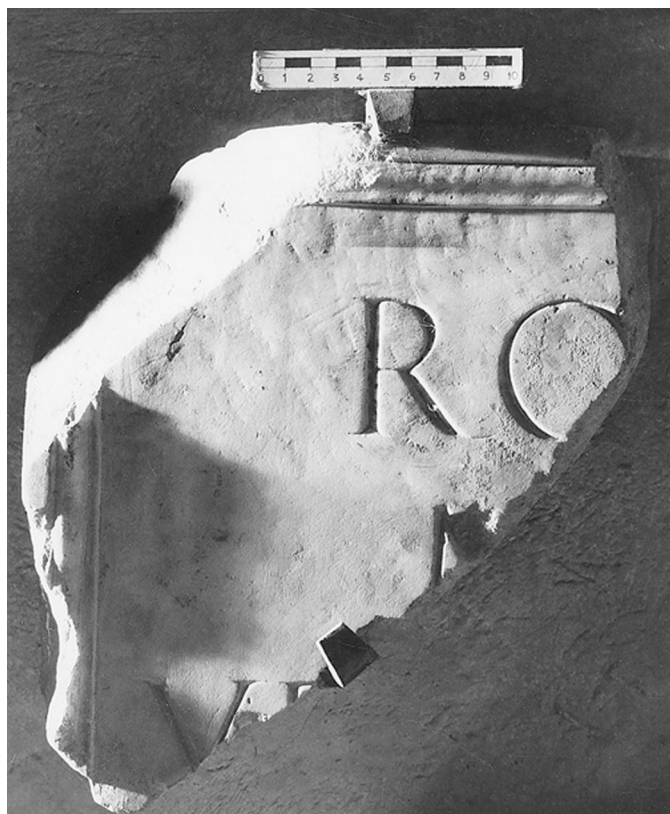
ház bejárata mellett lévő falifülkék, illetve a bennük elhelyezett szobrok alatt volt elhelyezve. A fogalmazásbeli hasonlóság alapján a kutatók egyöntetűen úgy vélik, hogy a római Augustus-forum feliratainak másolatairól lehet szó. Az Aeneas- és Romulus-szobor mindkét személyt cselekvés közben, mint a *pietas* és a *virtus* megtestesítőit mutatta be. A *triumphans* Romulus a harcos király, amint a *spolia opimát* viszi, amely egy ellenséges parancsnok vagy király (jelen esetben Acron, a caeninus törzs királya) megölése árán szerzett hadizsákmány; *pious* Aeneas pedig, amint apját, Anchisest és gyermekét, Ascaniust menti az égő Trójából; apja kezében egy doboz, városa házi istenségeinek szobraival (*penates*). Az Aeneas-szobor a később sok helyütt fellelhető ikonográfiai motívum alapja lett, ahogyan a Romulus-szobor is első volt a maga nemében, és típus-teremtővé vált, amint azt a Pompeiiben talált falfestmények, szobrok és gemmák is bizonyítják (5. kép).¹⁸ Ezeket az alapvető erényeket a senatus is feltüntette az Augustusnak megszavazott erénypajzson, amelyre a princeps olyan büszke volt, hogy külön kiemelte a *Res gestaeban*, szerényen elhallgatva, hogy a *clipeus virtutis*ről százzámra készültek másolatok, amelyek a birodalom minden csücskébe eljutottak.¹⁹ A *triumphans* Romulus példáját követve ő is arra hivatkozik, hogy „kétszer vonultam be *ovatio*val, háromszor ünnepélyes diadalmenetben, és huszonegyszer kiáltottak ki imperatorrá. A senatus több *triumphust* is szavazott meg számomra, de én nem fogadtam el. (...) Diadalmeneteimen kilenc király vagy királyi sarj vonult fel szekereim előtt” (*RGDA* 4,1–3). Augustus saját *pietas*át sem kevésbé hangsúlyozta a *Res gestaeban*, gondoljunk csak a templomok restaurálására, a saecularis (századvégi) játékok megrendezésére, vagy az ősi papi *collegiumok* helyreállítására.²⁰

A római történelem nagyjainak az oszlopcsarnokokban elhelyezett feliratait csak kis részben tudjuk rekonstruálni (6–8. kép). Az epigráfiai adatok és az irodalmi források egybevetésével azonban bizonyosak lehetünk abban, hogy a forum galériájában az albai királyok, Róma királyai, a köztársaság nevezetes személyiségei (*summi viri*), ezenkívül a *gens Iulia* ismert és

kevésbé ismert tagjai, valamint Augustus családtagjai kaptak helyet. A császári forumokon végzett legutóbbi ásatások a Forum Augustummal kapcsolatban is új eredményeket hoztak. Ezek szerint a két eddig ismert exedrával átellenben még két – az előbbieknél valamivel kisebb – félköríves apszis domborodott ki az oszlopcsarnokokból.²¹ Ezeknek tengelyében nem találtak olyan monumentális falifülkéket, mint amilyenek az északi exedrákban voltak, és azt sem tudjuk, hogy volt-e második szintjük. Az északi és a nemrég felfedezett déli exedrának mindenesetre volt egy közös jellemzőjük, amelyre Joseph Geiger hívta fel a figyelmet: az északiakban 14 + 1, a déliekben pedig 14 szobor elhelyezésére szolgáló falifülke volt.²² (Ha mindkét esetben két szinttel számolunk, ez összesen 58 falifülkét jelent, csak az exedrákban. Az összekötő folyosókon további 7 + 7 × 2 = 28 falifülkével

számolhatunk, ami összesen 86 fülkét jelent.²³) Spannagel rekonstrukciója szerint az északi exedra emeleti galériáján voltak elhelyezve az albai latin királyok szobrai; ennek földszintjén a római királyok és a *gens Iulia*; a déli apszis mindkét szintjén pedig a köztársaság nagyjai. Ehhez Geiger azt az érdekes észrevételt fűzte hozzá, hogy az elrendezés hetes csoportokban történt, Varro *Imagines* című művének megfelelően, amit éppen e különleges csoportosítása miatt *hebdomades*nek is nevezték. Geiger azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a 14 albai és a 7 római király mellett talán 14 idegen király és 14 harcos királynő szobra is itt szerepelt;²⁴ sőt a *summi viri* mellett a római történelem jelentős nőalakjai is helyet kaphattak a panteonban. Geiger – Silius Italicus alapján (*Pun.* XIII. 806–830) – mindjárt össze is állított belőlük egy hetes listát: Lavinia, Hersilia, Carmentis, Tanaquil, Lucretia, Virginia és Cloelia, amit természetesen a Iulius–Claudius ház jeles nőtagjai (Atia, Octavia, Livia) is kiegészíthettek.²⁵

A *summi viri* kiválogatásának speciális szempontjai voltak, természetesen Augustus szemszögéből. Sokan közülük ugyanazokat a címeket birtokolták, mindenekelőtt a *princeps senatus* és *pater patriae* megtisztelő címeket. Másokat az kötött össze Augustusszal, hogy hasonló különleges tisztségeket töltöttek be: ilyen volt a törvényileg megszabott korhatár előtt felvett consuli rang; a consulság többszöri megismétlése; vagy a magánszemélyként ráruházott *imperium*. Alföldy véleménye szerint *valamennyi* személy szobra itt szerepelt, aki a köztársaság korában triumfált, s így jogos Zanker megjegyzése, hogy Augustus mint „minden triumphatorok legnagyobbika” akart szerepelni forumának látogatói előtt.²⁶ Többen közülük *pietas*sukkal is kiemelkedtek: a négyük által épített templomokat Augustus maga restauráltatta.²⁷ A szoborgaléria megtervezésekor természetesen az is lényeges szempont volt, hogy kik nem szerepelhetnek majd az összeállításban. Tudjuk, hogy Pompeius szobrát nem hagyták ki – hódításainak hosszú sorát ismerve ez neveltséges is lett volna –, de már az ifjabb Cato vagy Cicero elhelyezésében nem lehetünk bizonyosak. Teljességgel

6. kép. Romulus szobrának felirattörödéke a Forum Augustumon
Ro[mulus király] /, M[ars fia], /
[Róma] vá[rosát megalapította] / [uralkodott 38 évet].
 (CIL VI 40937, forrás: Epigraphische Datenbank, Heidelberg)

biztosra vehetjük azonban, hogy Brutus és Cassius, vagy Antonius és Sextus Pompeius szobrai nem szerepeltek a hősök galériájában.²⁸ Arra vonatkozóan ellentmondásos tudósítások maradtak fenn, hogy az Augustus forumán elhelyezett szobrok milyen anyagból készültek. A *Historia Augusta* szerint a szobrokat márványból faragták, míg Cassius Dio szerint a szobrokról beszél.²⁹ Egy bizonyos: a talapzatok márványból készültek, és a fennmaradt *elogiums*zövegeket is Luniban bányászott márványlapokra vésték. Esetleg feltételezhetjük, hogy az exedrák főszobrai (Aeneas és Romulus) bronzból készültek, a többi azonban márványból.³⁰

Az *elogiumok*

Horatius nem véletlenül beszélt „márványba rótt közfeliratról, amelyben a hősök szelleme és élete visszatér hozzánk holtuk után”.³¹ Augustus propagandájának fontos részét képezte a „kollektív történelmi emlékezet” befolyásolása, amit leghatásosabban „emlékezeti helyek” (*loci memoriae, lieux de mémoire*) létrehozásával lehetett alakítani.³² Maga a forum, az itt elhelyezett szobrok és felirataik tökéletes eszközei voltak ennek a propagandának. A hősök galériája annyira fontos volt Augustus számára, hogy Plinius egyik megjegyzése alapján sokan úgy vélik: ő maga fogalmazta annak *elogiumait*.³³ (Degrassi és Zanker nem kételkedett ebben, de Frisch helyesen észrevételezte, hogy a Plinius-idézetben szereplő *inscripsit* éppúgy értelmezhető műveltetésként is.³⁴) Mindenesetre akár maga a

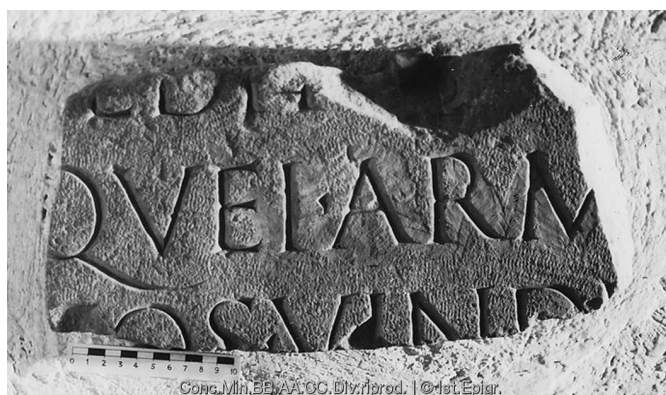
7. kép. Sulla szobrának felirattörödéke a Forum Augustumon
[L(ucius) Cornelius L(uci) f(ilius) Sulla] / Felix / [az állam helyreállítására (megválasztott)] d[ictator] / [kétszeres co(n)s(ul), pr(aetor), kat(onai) tr(ibunus), q(uaestor), aug(ur)].
 (CIL VI 40951, forrás: Epigraphische Datenbank, Heidelberg)

princeps szövegezte a feliratokat – egyelőre ismeretlen források alapján³⁵ –, akár más, az augustusi propagandában kiemelt szerepet játszottak a *summi viri* képmásai és azok feliratai.

Lássuk ezek után a fennmaradt szövegeket! Degrassi szerint minden egyes szoborhoz két felirat társult: egy kisebb (*titulus*), amelyen a név és a titulátúra szerepelt; valamint egy nagyobb (*tabella*), amelyen a *res gestae* fontosabb adatai voltak feltüntetve.³⁶ Jó példa erre Ap. Claudius Caecus teljesen kiegészíthető felirata:³⁷

[Ap(pius) Claudius C(ai) f(ilius) Caecus],
[cens(or), co(n)s(ul) bis, dictator],
[interrex, pr(aetor) bis].

[Complu]ra oppi[da de Samni]tib[us cepit].
[Sabinoru]m et Tus[corum exercit]um [fudit].
[P]a[cem fie]ri cu[m Pyrrho rege prohibuit].
In ce[nsura viam Appiam stravit e]t aq[uiam]
[in] u[rbem adduxit. Aedem Bellon]ae fe[cit].

8. kép. Marius szobrának felirattörödéke a Forum Augustumon
...a néptribunus és a praetor lázadásai miatt – akik fegyveresen elfoglalták a Capitoliumot – felforgatott államot hatodik consulatussága idején helyreállította (rem publicam turbatam editionibus... sextum consul vindicavit), és miután hetvenedik életévét betöltötte, a polgárháborúban száműzött fegyveres erővel hozták vissza, hetedszerre is consullá választották...
 (CIL VI 40957, forrás: Epigraphische Datenbank, Heidelberg)

A *titulus* magyar fordítása: „Appius Claudius Caecus, Caius fia, censor, kétszeres consul, dictator, interrex, kétszeres praetor.” Az *elogiumé*: „Számos várost elfoglalt a samnisoktól. A sabinok és etruszok seregét megfutamította. Megtiltotta, hogy Pyrrhus királlyal békét kössenek. Censorsága idején a via Appiát készítette, és a vizet a városba vezette. Szentélyt emelt Bellonának.”

Mint a fenti példán is látható: a *titulusok* az apai névvel kiegészített háromelemű római név mellett az adott személy által betöltött tisztségeket (*cursus honorum*) tartalmazták csökkenő sorrendben; az *elogiumok* pedig ezt egészítették ki a következő adatokkal: papi tisztségek; katonai sikerek és *triumphusok*; fontosabb civil tisztségek; építkezések.

Az *elogiumok* szövegeit eddig főként a lehetséges források és hatások szempontjából vizsgálták, de csak ritkán tanulmányozták őket mint történeti forrásszövegeket.³⁸ Természetesen a *titulusok*ban és az *elogiumok*ban feltüntetett életrajzi adatok nem a véletlen folytán kerültek oda, hanem Augustus személyes választását és szándékait tükrözik, s ezekben feltűnő, hogy a katonai erények szokásos felsorolása mellett nagyon nagy hangsúlyt kapnak a belső béke megteremtésére és a vallási ügyekre vonatkozó adatok.³⁹ Ily módon a feliraton és a portré-szobron látható személyek Augustus előképeivé és egy újfajta heroizmus képviselőivé váltak.

A feliratok segítségével olyan társadalmi és politikai változásokat is nyomon követhetünk, mint a *triumphus* és az *ornamenta triumphalia* szokásjogának átalakulása. Három szöveg ebben az összefüggésben is kiemelkedik a többi közül: M. Valerius Maximus *elogium*ában olvassuk, hogy ő és utódai különleges megtiszteltetésként Murcia templomában állíthatták fel a *sella curulist*.⁴⁰ Az első pun háború győztes hadvezére, C. Duilius, nemcsak szobrot kapott a senatustól Vulcanus templomának közelében, hanem élete végéig fáklavivők és fuvalások kíséretében vonulhatott haza a lakomák után.⁴¹ Végül, Marius feliratának végén egy a ruházatára vonatkozó furcsa megjegyzés olvasható: „triumphusi öltözetben és a patriciusok szandáljában...”⁴² Mindhárom megjegyzés önmagában is különleges egy *elogium*ban, hát még ha megnézzük, mit is írnak a történetírók e különleges megtiszteltetésekkel kapcsolatban. Livius szerint Valerius Maximus *sella curulis*ának elhelyezése a *circus*ban és a mellette lévő *aedes Murciae*ban nemcsak előzmény nélküli volt (*super solitos honores*, Liv. II. 31,3), hanem a hadvezérekre nem is annyira jellemző kitérés. Még problematikusabb a másik két megtiszteltetés. C. Duilius fura kísérete egyáltalán nem nyugőzte le a kortársakat: nála azonban „ilyen szabadossághoz vezetett a dicsőség” (*tantum licentiae dabat gloria*) – mondja róla Cicero.⁴³ Florus megjegyzése még csípősebb: Duilius nem elégedett meg az egy napig tartó *triumphusszal*, hanem „egész életében – valahányszor lakomáról hazatért – fáklavángot gyűjtött, és megfűvatta a fuvalákat, mintha csak minden nap diadalt ült volna” (*praelucere funalia et praecinere sibi tibias iussit, quasi cotidie triumpharet*, Flor. I. 18,10, ford. Havas László). A Marius öltözetére vonatkozó utalás ugyan töredékes, mégis egyértelműnek látszik, hogy arra a jelenetre utal, mikor Marius *triumphatori* öltözetben lépett be a senatus üléstermébe. Livius csak annyit jegyez meg az esetről, hogy előzmény nélküli (*quod nemo ante eum fecerat*, Liv. per. 67), de Plutarchos Marius-életrajzában azt is leírja, hogy a senatusban mekkora felháborodás volt emiatt,

és hogy Marius nyomban hazament ruhát váltani (Plut. *Mar.* 12,5).⁴⁴ Aligha hihető, hogy Augustus ezeknek az eseteknek a felemlegetésével ingerelni akarta volna a forum közönségét. Észrevehető azonban egy közös elem a három történetben: Valerius széke, Duilius szobra, fuvalás és fáklavás kísérete, valamint Marius öltözéke mind *diadalmenet* alkalmával szerzett különleges megtiszteltetésnek számított.⁴⁵

Suetonius megjegyzése szerint Augustus viszonylag bőkezűen osztogatta a *diadalmeneteket* és az *ovatio*kat, több mint harmincat tartottak (Suet. *Aug.* 38,1), ám ezeknek kétharmada Kr. e. 27 előttre esett; mindössze hármat tehetünk Kr. e. 26 és 19 közé, amikor is L. Cornelius Balbusnak a garamantok felett aratott győzelmét ünnepelték ily módon. Balbus volt az utolsó római tábornok, aki nem állt rokonságban a princeps-szel, és *triumphust* kaphatott. (Kr. e. 7-ben és Kr. u. 12-ben már csak Tiberius tartott *diadalmenetet*, természetesen *sub auspicio principis*.) Ezzel egy időben vált megszokott kitérésé az *ornamenta triumphalia* (patriciusi öltözet és lábbeli, győzelmi korona, elefántcsont pálca és *sella curulis*), amely azoknak járt, akik hadi tetteikért nem nyerték el a *triumphust*. Mivel Augustus magának tartotta fenn a határ menti provinciákat és a hadsereg irányítását, ezzel gyakorlatilag elvette a lehetőségét annak, hogy bárki *triumphust* tartson, mivel tábornokai is az ő *auspicium* alatt harcoltak.

A Forum Augustum kortársakra gyakorolt hatását éppoly nehéz megítélni, mint a történetírókét. Függetlenül attól, mekkorára becsüljük az írástudás szintjét a római társadalomban,⁴⁶ Horatius is úgy ábrázolja a tudatlan római tömeget, mint amely előszeretettel „csüng a feliratokon és képmásokon” (*qui stupet in titulis et imaginibus*, *Sat.* I. 6,17), így Augustus szoborgalériája is bizonyára nem csekély hatást gyakorolhatott „a művelt római közönségre”. A szakmabeli történészek természetesen szkeptikusan fogadhatták az ilyesfajta, nyíltan propagandisztikus célokat szolgáló „emlékezethelyeket”. A korszak leghíresebb történetírója, Titus Livius is távolságtartóan nyilatkozott abban a kérdésben, hogy a Iuliusok valóban Iulustól erednek-e:

Nem óhajtok itt arról vitázni – ugyan ki is tudna ilyen régmúlt eseményt biztonsággal megállapítani –, hogy ez az Ascanius vagy egy idősebb, azonos nevű, még a sértetlenül álló Trójában Creusától született fiú, aki apját menekülésében követte, volt-e az az Ascanius, más néven Iulus, akit a Iulius-nemzetség névadójaként tartanak számon (I. 3,1–3).

A köztársaságkor hőseit sem abban a beállításban ábrázolja Livius, mint az Augustus-forum *elogiumai*, amelyek egyértelműen mint a princeps elődeit mutatják be a *res publica libera* legnagyobb hőseit. Lássuk példának okáért Mariust, akinek *elogiuma* csaknem teljes egészében fennmaradt:

...a néptribunus és a praetor lázadásai miatt – akik fegyveresen elfoglalták a Capitoliumot – felforgatott államot hatodik consulsága idején helyreállította (rem publicam turbatam seditionibus... sextum consul vindicavit), és miután hetvenedik életévét betöltötte, a polgárháborúban száműzöttet fegyveres erővel hozták vissza, hetedszerre is consulá választották (CIL VI 40957).

Nézzük, ezek után mit is mond Mariusról Livius:

Ha ennek a férfinak erényeit és hibáit szembeállítjuk egymással, nem könnyű megmondani, mi volt jelentősebb: a háborúban tanúsított vitézsége, vagy az a kár, amit a békében okozott. Mert igaz, hogy mint katona, megmentette az államot, de azután mint polgár a legkülönbözőbb ravaszkodásokkal, végül pedig ellenség módjára fegyveres erővel tette tönkre (Periocha 80, Muraközy Gyula fordítása).

Augustus feliratán természetesen nem szerepel Marius tetteinek értékelése – ez a mindenkori historiográfus feladata volt –, de pusztán a felirat *elhelyezése* a köztársasági hősök csarnokában pozitív értékelő mozzanatnak tekinthető az állam első embere részéről, amihez illett a történetíróknak is igazodniuk. Összességében teljességgel egyetértek Torry James Luce megállapításával: „Ha Liviusnak bármiféle hatása lehetett Augustusra, az negatív volt: az *elogiumok* lehetőséget adtak Augustusnak arra, hogy számos ponton felülírja Livius narratíváját.”⁴⁷

A népek csarnoka

Amikor mi a Római Birodalomról beszélünk, általában egy adott területre gondolunk, az ókoriak azonban „a római hatalomnak alávetett népeket” értették ezen.⁴⁸ „A földkerekség valamennyi népének közös hazája” – így jellemezte az idősebb Plinius természettudományi enciklopédiájában a Római Birodalmat (NH III. 5,39). Az *Aeneis* VIII. énekében, ahol Vergilius a római történelem legfontosabb eseményeit örökítette meg Aeneas Vulcanus által készített pajzsán, az actiumi csatát követő hármass diadalmenetben az Octavianus által legyőzött népeket (*victae... gentes*) sorolta fel (Verg. *Aen.* VIII. 722–729).

Vergilius leírása a győztes előtt hódoló népekről, lévén a pajzsléírás része, a fiktív képzőművészeti ábrázolásokat leíró epikus *ekphrasis* műfaji hagyományába illeszkedik. Ám a fiktív pajzs e részletéhez egy valószínű műalkotás is modellként szolgált. Servius 4. századi grammatikus kommentárjában az alábbi magyarázatot fűzte az *Aeneis* fent idézett soraihoz: „Mert Augustus egy oszlopcsarnokot készíttetett, ahová valamennyi nép szobrát (*simulacrum*) helyezte el; ezt az oszlopcsarnokot »ad nationes«-nak nevezték” (Serv. *ad Aen.* VIII. 721). A rómaiak által meghódított provinciák és népek allegorikus ábrázolása (*simulacra gentium*) az Augustus-kori propaganda-művészet egyik nagy újítása volt, bár az ötletet már a hellenisztikus uralkodók is kiaknázták. Az Attalidák és Ptolemaidák (Lagidák) azonban sohasem ábrázoltak népeket szobrok formájában: a győzelmek és hódítások megörökítésére a nevezetes csaták egy-egy mozzanatát festették le vagy rakták ki mozaikon.

A domborműveken és szoborcsoportokon mitológiai ábrázolásokat készítettek, ám ezeket a szobrokat mindig a legyőzött népek vezetőiről formázták. A római szokás ezzel szemben a legyőzött népeket ábrázolta, rendszerint népviseletbe öltöztetett allegorikus nőalakban.⁴⁹ Az irodalmi hagyomány szerint először Pompeius színházában – a máskülönben ismeretlen – Coponius szobrász faragta ki tizennégy nép allegorikus szobrát márványból (Suet. *Nero* 46,2). Ezeket a barbár népeket, illetve országokat Pompeius keleti hódítása során győzte le és integrálta a Római Birodalomba.⁵⁰

Augustus a „nemzetekhez” címzett csarnokáról nemcsak Servius, hanem az idősebb Plinius is megemlékezik (NH XXXVI. 39). Sajnos további információ nem áll rendelkezésünkre a *porticus ad nationes* lokalizálásához. A Tiberius alatt működő római történetíró, Velleius Paterculus azonban egy érdekes megjegyzéssel szolgál az Augustus-forummal kapcsolatban: „Az isteni Augustus Hispanián és azon népeken kívül, melyek felirataitól foruma ragyog, Róma adófizetőjévé tette Egyiptomot...”⁵¹ Alföldy Géza elemzése szerint a ‘csillog, ragyog’ (*praenitet*) ige használata arra utal, hogy a *titulusok* aranyozott inkrusztált betűkből rakták ki, Augustus *aureum saeculum*ához méltó módon.⁵² Az idézet azt is egyértelművé teszi, hogy a Hispaniát (mint provinciát) és a legyőzött népeket (*gentes devictae*) felidéző, csillogó névfeliratok a Forum Augustum díszei voltak. Vajon azt jelenti ez, hogy a mindeddig azonosítatlan *porticus ad nationes* nem más, mint az Augustus-forum egyik oszlopcsarnoka? A kérdés egyelőre eldönthetetlen, mivel a forum nagyobb része még feltáratlan, és egyelőre ezekből a provincia- vagy *genstitulusokból* sem kerültek elő töredékek. Kivéve egyetlen márványfeliratot, amely a Hispania Ulterior és Baetica tartomány lakói által a *pater patriae* tiszteletére állított 100 font (32,74 kg) súlyú aranszobrot díszítette.⁵³ A legyőzött és adófizetővé tett népek neveinek felsorolása nem ismeretlen jelenség az Augustus-kori epigráfiában: a La Turbie-ben felállított *tropaeum Augusti* szövege az általa

9. kép. Az aphrodisiaszi Sebasteion

10. kép. A „dákok népét” ábrázoló szobor talapzata az aphrodisiaszi Sebasteionból

legyőzött negyvenöt alpesi nép nevét tartalmazza (Plin. *NH* III. 20 [136]).

A „hősök csarnoka” és a „népek csarnoka” egyesítésére jó példa az asai (káriai) Aphrodisiasban talált Sebasteion, ez az elnyújtott téglalap alakú, eredetileg kétemeletes épület, amelynek árkádjában az oszlopok között csaknem kétszáz szobor volt felállítva (lásd 9–10. kép).⁵⁴ A déli árkádsor felső emeletén a császárok és istenségek, alsó szintjén a görög mitológia alakjai, az északi árkádsor felső emeletén talán a császári dinasztia allegorikus figurái, ennek földszintjén pedig a nemzetek szobrai kaptak helyet. Az architrávon fennmaradt építési felirat arról tájékoztat, hogy az épületet Tiberius alatt kezdték építeni, és talán Nero idejében fejezték be. A nemzetek szobrai a Római Birodalom és a birodalmi ideológia vizuális megjelenítését szolgálták csakúgy, mint a Forum Augustum oszlopcsarnokaiban elhelyezett szobrok. Az aphrodisiaszi Sebasteionban álló „nemzetek szobrai” közül mindössze tizenhatnak a talapzatfelirata maradt fenn. Az ezeken álló allegorikus szobrok valaha az Aegyptii, Andizeti (Pannonia), Arabi, Bessi (Thracia), Bospori (Krim-fsz.), Callaeci (Hispania Tarraconensis), Daci, Dardani (Macedonia), Iapodes (Illyria), Iudaei, Pirustae (Illyria), Rhaeti (Alpes), Trumpilini (Alpes) törzseket, továbbá Kréta, Ciprus és Szicília szigettartományokat ábrázolták, vagyis itt is vegyesen használták a provincia és *gens* elnevezéseket. De vajon mi lehetett a közös ezekben a népekben, tartományokban? A felsorolt nemzetek és provinciák különféle státust élveztek az imperiumon belül, ha egyáltalán belül voltak azon. Cyprus, Aegyptus, Iudaea, Sicilia és Rhaetia az *imperium populi Romani* tartományai voltak. Creta egy másik területi egységgel, az észak-afrikai Cyrenaicával együtt alkotott egy tartományt. Arabiát és Daciát csak Traianus idején teszik provinciává; a Fekete-tenger északi partján lakó bosporosiakat és az etiópokat (egy afrikait ábrázoló szoborfej is előkerült, felirat nélkül) azonban közigazgatásilag sohasem csatolták a birodalomhoz. A többi nép a többé-kevésbé pacifikált provinciákon belül élt, a bessosok kivételével, akik a rómaiakkal szövetséges thrák királyság területén laktak. (Thracia Kr. u. 46-ban lett provincia,

tehát azután, hogy az épület terve megszületett.) Joyce Reynolds érvelése szerint az északi csarnok népei és helyei Augustus hódításait illusztrálják, ez azonban Sicilia, Cyprus, Creta és Iudaea esetében is kétséges, hacsak nem a tartományok Actiumot követő „visszaszerzésére”, „pacifikálására” vagy a tartományszervezésekre utal.⁵⁵ Mindenesetre nem valószínűtlen az a feltevés, hogy az aphrodisiaszi Sebasteion mintája a római Forum Augustum oszlopcsarnoka lehetett, mint ahogyan feltételezik, hogy a kis-ázsiai Pergé városkapujában elhelyezett szoborcsoportok is a Forum Augustum közvetlen hatását tükrözik.⁵⁶

Epilógus

A Caesar meggyilkolását követően összeállt triumvirátus célja hivatalosan a „köztársaság helyreállítása” volt. Ezt hirdette Octavianus és Antonius pénzpropagandája is. Actium után, Kr. e. 27. január 13-án Octavianus/Augustus kikiáltotta a *res publica restitutát*, amivel egyrészt befejezettnek nyilvánította a Caesar-gyilkosok elleni polgárháborút, másrészt saját egyeduralmának alapjait teremtette meg. Tacitus az *Évkönyvekben* a tőle megszokott finom iróniával fogalmazza meg a principátus lényegét: „a római állam nem más, *mintha* egy ember uralkodnék” (*quam si unus imperitet*, *Ann.* IV. 33); másutt pedig így fogalmaz: az Augustus által bevezetett új államrend az egyszemélyi uralom (*principatus*) és a szabadság (*libertas*) kibékítésére épült, pedig ezt a kettőt „egykor összeegyeztethetetlen dolgoknak” tartották (*res olim dissociabiles*, *Agr.* 3,1).

A köztársaság idején az arisztokrácia hatalmának legitímálására használta fel a történelmet, amibe bőven belefért annak szándékos eltorzítása is. Livius is eleget panaszkodik emiatt. Az új hatalom számára, ha lehet, még fontosabb volt a közeli és távoli múlt birtokba vétele, csakhogy – mivel új típusú hatalomgyakorlás: egyeduralom valósult meg – ez egyben a múlt végső kanonizációját is jelentette. Octavianus valójában igen hamar ellenőrzése alá vonta a kollektív emlékezetet: Kr. e. 36-ban elrendelte a polgárháborúra vonatkozó adatok elégetését (*App. bell. civ.* V. 132) és leállította az *acta senatus* közzétételét (*Suet. Aug.* 36,3). Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az a rendszer, amely egyszerre hirdette a köztársaság korával való folytonosságot és egy új éra kezdetét, nem szakíthatott radikálisan a köztársasági hagyománnyal.⁵⁷ A principátus a történeti emlékezet szelektálására törekedett: a régmúlt idők derék férfiai olyan *exemplumokká* váltak, akik valamennyien az új korszak hőisére: Augustusra mutatnak előre. Ehhez elég, ha elolvassuk az *Aeneis* nevezetes pajzsléírását, Horatius *Quem virum aut heroa* kezdetű ódáját (I. 12) vagy Ovidius *Római naptárának* január 13-hoz fűzött *elogiumát* (*Fasti* I. 587–616), de a Forum Augustum szoborcsoportjának néhány fennmaradt felirata is meggyőző példát nyújt erre. A mesterien kialakított augustusi „emlékezethelyek” (amibe a történetíróktól és költőktől a szoborgalériákon át a pénzérmék ábrázolásáig szinte minden emlékezethordozó médium beletartozott) véglegesen meghatározták, hogyan gondolkodhattak a rómaiak a szabad köztársaság időszakáról. Úgy is mondhatnánk: Augustus uralmának ideje a római *res publica libera* emlékezetének utolsó nagy pillanata volt.

Jegyzetek

- 1 Horatius, *Carm.* IV. 14,1–4, Bede Anna fordítása.
- 2 Raafflaub–Samons 1990.
- 3 Miles hívta fel a figyelmet arra, hogy Liviuszal kapcsolatban sokat idézett tacitusi mondás valójában nem tőle, hanem Cremutius Cordus történetíró védőbeszédéből származik, akit Tiberius alatt fogtak perbe „államellenes izgatásért” (1995, 54).
- 4 Collingwood 1987, 95.
- 5 Syme 1959; Mette 1961; Peterson 1961; Walsh 1961, 16–17; Toher 1990.
- 6 Chaplin 2000, 169–173. Mary Jaeger értelmezése szerint a liviusi történeti mű, illetve a műben kirajzolódó történelemfelfogás (különösen a *praeformatio* felől nézve) a retorikaelméletben kidolgozott *loci memoriae* elve alapján működik: a történelem mintegy „beleíródik” a Városba, létrehozva az – immár modern értelemben is vett – emlékezet helyeit (vö. Nora 1999), melyek ennek köszönhetően afféle „térbeli történelmi példatárként” működtethetők, természetesen az események eltérő értékelése alapján különféle történeti narratívák létrejöttét lehetővé téve (Jaeger 1997).
- 7 Chaplin 2000, 170–171; Ciceróról: Rambaud 1953; a későbbi szerzőknél: Mayer; Nordh 1954; Skidmore 1996, 68–73.
- 8 Galinsky 1996, 197–213.
- 9 Alföldy 1992, 17–34.
- 10 Galinsky 1996, 198. A szerző hozzászól: a forum Róma egyik leg-sűrűbben lakott részén épült fel, amihez értékes ingatlanokat kellett kisajátítani, és néhány tulajdonost talán ki sem fizettek. Erre Augustus fenti idézetéből következtethetünk.
- 11 Spannagel 1999, 79–85.
- 12 Schäfer 1998, 56–63, 94–103.
- 13 Alföldy 2002, 27.
- 14 Galinsky 2005, 29.
- 15 Plinius, *NH* XXXV. 4,13; 3,12.
- 16 Az egyik legismertebb közülük: Horatius, *Carm.* I. 12,33–52.
- 17 Kiadásai: Degrassi, *Inscr. It.* XIII. 3; Panciera 1996; Chioffi 1996, 1998; Alföldy–Chioffi, *CIL* VI. 8.3. 40931–40938 (*elogia regum*), 40939–41021a, 40318, 40330, 40335 (*elogia virorum clarorum*).
- 18 Fuchs 1973; Zanker 1969. Az Augustus-forum Vergilius *Aeneis*-vel való összefüggéseire lásd Ferenczi 2010, 130–131.
- 19 „...aranypajzsot helyeztek el a Curia Iuliában, melyet a felirat szerint a senatustól és a római néptől vitéségemért, nagylelkűségemért, igazságosságomért és jámborságomért kaptam” (*RGDA* 34,4). A *clipeus virtutis*ről bővebben lásd Zanker 1987, 101–103; vö. Wallace-Hadrill 1981.
- 20 Az Aeneas- és Romulus-párhuzamhoz lásd Scott 1925; Gagé 1930; Merkelbach 1960; Holland 1974; Zanker 1987, 204–213; Rodriguez-Mayorgas 2010.
- 21 La Rocca 2001, 184; Haselberger 2002, 130–131.
- 22 Geiger 2008, 102–108.
- 23 Az összes szoborfülke számára vonatkozó eddigi beclés: 108 (Degrassi), 238 (Spannagel), 250 (Schön).
- 24 Az idegen királyokat Nepos is összefoglalta művében (Geiger 1979), a harcok királynőket pedig egy ismeretlen szerzőségű *Tractatus de mulieribus* tartalmazza (Gera 1997).
- 25 Geiger 2008, 112–115.
- 26 Zanker 1987, 23; Geiger 2008, 97–98.
- 27 Ezek a következők: Iuppiter Feretrius temploma, amelyet a hagyomány szerint Romulus emelt a *spolia opima* elhelyezésére; Castor és Pollux temploma, amelyet Aulus Postumius Albinus épített Kr. e. 495-ben; az Aedes Quirini, amelyet L. Papirius Cursor ajánlott fel (Kr. e. 325), és hasonló nevű fia hozott létre Kr. e. 293-ban; végül a Hercules Musarum-templom, amelyet M. Fulvius Nobilior szentelt fel Kr. e. 187-ben. Ezeket a templomokat vagy Augustus, vagy Augustus kezdeményezésére Tiberius restauráltatta. Vö. Anderson 1984, 83–84; Frisch 1980, 96–97.
- 28 Geiger 2008, 98. A Caesar-gyilkosok emlékét a korai principátus idején teljességgel bojkottálták (vö. Iunia temetésével, Tac. *Ann.* III. 76), és a vallási szokásokkal is ellenkezett volna, hogy a *Boszszúálló* Mars temploma közelében állítsák fel azokat. Ugyanakkor például Antonius leszármazottai a császári családba is bekerültek, hiszen Claudius Antonius unokája, Caligula és Nero pedig déd-unokája volt, Tiberius testvére, Drusus pedig Antonius lányát vette el feleségül.
- 29 *SHA* Alex. Sev. 28,6; Dio LV. 10,3.
- 30 Sajnos a szobrokból csak nagyon kevés és vitatott töredék maradt fenn: Zanker 1969; Tufi 1981.
- 31 *incisa notis marmora publicis / per quae spiritus et vita redit bonis / post mortem ducibus*, Horatius, *Carm.* IV. 8,13–15, ford. Kárpáty Csilla.
- 32 A *Rhetorica ad Herennium*ból, Cicerótól és Quintilianustól ismert szónoklattani fogalom (mely eleve tér és emlékezet összefüggésén alapul a memorizálandó dolgok térbeli helyekhez kötése révén) történetelméleti újrafelhasználása Pierre Nora francia történész nevéhez fűződik, lásd magyar fordításban is megjelent tanulmányát: Nora 1999; vö. még Assmann 1999, 29–49.
- 33 *Aemilianum quoque Scipionem Varro auctor est donatum obsidionali (sc. corona) in Africa Manilio consule, III cohortibus servatis totidemque ad servandas eas eductis, quod et statue eius in foro suo divus Augustus inscripsit* („Varro tanúsítja, hogy Scipio Aemilianus Africában Manilius consulsága alatt megkapta az ostromkoszorút, mivel három cohorsot megmentett és ugyanennyit megmentésre kimenekített, amint azt szobrára saját forumán az isteni Augustus is feljegyezte”; Plin. *NH* XXII. 6,13).
- 34 Schönt idézi: Frisch 1980, 91–92; Chaplin 2000, 176.
- 35 Georg Schön (1895) szerint a szövegeket Verrius Flaccus *grammaticus* fogalmazta Atticus *Képmások (Imagines)* című műve alapján; mások szerint Varro vagy Hyginus lehetett a kútfő; megint mások ellenben a főpapi évkönyveket (*annales maximi*) tartották a feliratok forrásának – ezeket Kr. e. 12-ben, a *pontifex maximus* cím felvétele után Augustus nyolcvankötetes kiadásban jelentette meg (Horsfall 1980; Anderson 1984, 86–87; Zanker 1987, 212; Luce 1990, 134–136).
- 36 Kivételt csak Augustus rokonai képeztek: náluk csak egyetlen nagyobb *elogium* kapott helyet a szobor alatt (Drusus, Marcellus; Sex. Appuleius *cos.* 29, Augustus féltestvérének fia; M. Atius Balbus, anyai nagyapja), vö. Spannagel 1999, 293–297.
- 37 *CIL* VI 40943 (*titulus*); 40944 (*tabella*). A szögletes zárójelk a konjekturált részeket mutatják. A továbbiakban idézett *elogium*feliratoknál a konjekturált részeket nem jelöltük.
- 38 Chaplin 2000, 179. Augustus szoborprogramjának vizsgálatakor elsősorban az *Aeneis*-hatásokat próbálták kimutatni: Frank 1938; Rowell 1940, 1941; Degrassi 1945.
- 39 Anderson 1984, 83–85; Chaplin 2000, 184.
- 40 *Sellae curulis locus ipsi posterisque ad Murciae spectandi caussa publice datus est*, *CIL* VI 40920 = *ILS* 50 = *Inscr. It.* XIII 3, 78.
- 41 *Huic permissum est ut ab epulis domum cum tibicine et funali rediret et statua cum columna prope aream Vulcani posita*, *CIL* VI 40952 = *ILS* 65 = *Inscr. It.* XIII 3, 13.
- 42 *Veste triumphali, calceis patriciis...* *CIL* VI 40957 = *ILS* 59 = *Inscr. It.* XIII 3, 83.
- 43 *Cato maior de senectute* 13 [44].
- 44 Érdekes ezzel összevetni Pompeius e téren szerzett tapasztalatát, akinek 61-ben a senatus megadta azt a jogot, hogy aranykoronával a fején, triumphatori öltözetben ülhesse be a *circus*ba, koronával és *toga praetexta*ban pedig a színházba. Pompeius azonban mindössze egyszer élt ezzel a jogával, valószínűleg azért, mert nem keltett túlságosan nagy szimpátiát a tömegekben ezekkel a kitüntetésekkel (Vell. Pat. II. 40,4; Cass. Dio XXXVII. 21,4). Egyéb-

- ként a triumphatori öltözet viselését Caesarnak is megengedték a játékokon és vallási ünnepek alkalmával (App. *bell. civ.* II. 106; Cass. Dio XLIII. 43,1).
- 45 Chaplin 2000, 186–187.
- 46 Harris (1989) szerint a nyugati tartományokban az összlakosság-
nak mindössze 5–10%-a volt írástudó; Cipolla ezzel szemben úgy
fogalmaz, hogy „a római társadalom, úgy tűnik, meglehetősen
literalizált volt, és egy írástudó legionárius nem számított szokatlan
jelenségnek” (Cipolla 1969).
- 47 Luce 1990, 136–138; Gowing 2005, 142–145; *pace* Chaplin 2000,
193.
- 48 Vö. Jos. *Ant.* XVIII. 8,1 [258].
- 49 Chancik 1997.
- 50 Geiger 2008, 102. A 14-es szám ugyancsak Varro művére utal, aki-
nek Pompeius tanítványa is volt. Plutarchos ugyanakkor 15 terü-
letet sorol fel: Pontos, Armenia, Kappadokia, Paphlagonia, Média,
Kolchis, Ibéria, Albani, Syria, Kilikia, Mesopotamia, Phoénia,
Palaistiné, Iudaea, Arabia (Plut. *Pomp.* 45; vö. Plin. *NHXXXVI.* 41).
- 51 *Divus Augustus praeter Hispanias aliasque gentes, quarum titulis
forum eius praenitet, paene idem facta Aegypto stipendiaria...*
(*Historiae* II. 39.2; Hoffmann Zsuzsanna fordítását fent módosí-
tottam).
- 52 Alföldy 1992, 67–75. Az Augustus-kori epigráfiában használt
arany betűkről lásd Alföldy 1991.
- 53 *Imp(eratori) Caesari / Augusto p(atrici) p(atriciae) / Hispania Ulterior
/ Baetica quod / beneficio eius et / perpetua cura / provincia pacata
/ est auti / p(ondo) C, CIL VI 31267 = ILS 103.* („Imperator Caesar
Augustusnak, a haza atyjának, Hispania Ulterior, Baetica [állítot-
ta], mivel jótéteményével és folytonos gondoskodásával a tarto-
mányt megbékéltette, [ezt a] 100 font arany [súlyú szobrot].”) Vö.
Alföldy 1992, 71–75.
- 54 Smith 1987; Smith 1988; Kovács 2006.
- 55 Reynolds 1982, 126.
- 56 Boatwright 1993.
- 57 Gowing 2005, 18.

Bibliográfia

- Alföldy 1991: Alföldy G., „Augustus und die Inschriften: Tradition
und Innovation. Die Geburt der imperialen Epigraphik”: *Gymnasi-
um* 98 (1991) 289–324.
- Alföldy 2002: Alföldy G., „A római császárok és feliratos emlékeik.
Antik »médiák« a hatalom szolgálatában”: *Ókor* 2004/2, 27–33.
- Alföldy 1992: Alföldy G., *Studi sull'epigrafia Augustea e Tiberiana
di Roma*, Vetera 8, Roma, 1992.
- Alföldy – Chioffi 2000: Alföldy, G. – Chioffi, L. (szerk.), *Corpus In-
scriptionum Latinarum vol. LX, pars VIII. fasc. III. Inscriptiones
Urbis Romae Latinae*, Berlin – New York, 2000.
- Anderson 1984: Anderson, J. C., *The Historical Topography of the
Imperial Fora*, Collection Latomus 182, Bruxelles, 1984.
- Assmann 1999: Assmann, J., *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés
és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest, 1999.
- Boatwright 1993: Boatwright, M. T., „The City Gate of Plancia Magna
at Perge”: E. D'Ambra (szerk.), *Roman Art in Context. An Anthol-
ogy*, Englewood Cliffs, NJ, 1993, 189–207.
- Cancik 1997: Cancik, H., „Die Repräsentation von Provinzen (*natio-
nes, gentes*) in Rom: Ein Beitrag zur Bestimmung von Reichsre-
ligion vom 1. Jahrhundert v. Chr. bis zum 2. Jahrhundert n. Chr.”:
Cancik, H. – Rüpke, J. (szerk.), *Römische Reichsreligion und Pro-
vinzialreligion*, Tübingen, 1997, 129–143.
- Chaplin 2000: Chaplin, J. D., *Livy's Exemplary History*, Oxford,
2000.
- Chioffi 1996: Chioffi, L., *Gli Elogia Augustei del Foro Romano.
Aspetti epigrafici e topografici*, Opuscula Epigraphica 7, Rome,
1996.
- Chioffi 1998: Chioffi, L., „Elogia Augustei, editi ed inediti, del Foro
Romano”: *MEFRA* 100 (1998) 9–12.
- Cipolla 1969: Cipolla, C. M., *Literacy and Development in the West*,
Baltimore–London, 1969.
- Collingwood 1987: Collingwood, R. G., *A történelem eszméje*, ford.
Orthmayr Imre, Budapest, 1987.
- Degrassi 1937: Degrassi, A. (szerk.), *Inscriptiones Italiae vol. XIII.
fasc. 3. „Elogia”*, Roma, 1937.
- Degrassi 1945: Degrassi, A., „Virgilió e il Foro di Augusto”: *Epigra-
phica* 7 (1945) 88–103.
- Ferenczi 2010: Ferenczi A., *Vergilius harmadik évezrede*, Budapest,
2010.
- Frank 1938: Frank, T., „Augustus, Vergil, and the Augustan Elogia”:
AJP 59 (1938) 91–94.
- Frisch 1980: Frisch, P., „Zu den Elogien des Augustusforums”: *ZPE*
39 (1980) 91–98.
- Fuchs 1973: Fuchs, W., „Die Bildgeschichte der Flucht der Aeneas”:
ANRW I. 4., Berlin – New York, 1973, 615–632.
- Gagé 1930: Gagé, J., „Romulus–Augustus”: *MEFRA* 47 (1930) 138–
181.
- Galinsky 1996: Galinsky, K., *Augustan Culture. An Interpretative In-
troduction*, Princeton, 197–213.
- Galinsky 2005: Galinsky, K., „Augustus and the Power of Tradition”:
Galinsky, K. (szerk.), *The Cambridge Companion to the Age of
Augustus*, Cambridge – New York, 2005, 13–32.
- Geiger 1979: Geiger, J., „Cornelius Nepos, *de regibus externarum
gentium*”: *Latomus* 38 (1979) 662–669.
- Geiger 2008: Geiger, J., *The First Hall of Fame. A Study of the Statues
in the forum Augustum*, Mnemosyne Supplements 295, Leiden–
Boston, 2008.
- Gera 1997: Gera, D. L., *Warrior Women. The Anonymous Tractatus de
mulieribus*, Leiden, 1997.
- Gowing 2005: Gowing, A. M., *Empire and Memory. The Representa-
tion of the Roman Republic in Imperial Culture*, Roman Literature
and its Contexts, Cambridge, 2005.
- Harris 1989: Harris, W. V., *Ancient Literacy*, Cambridge–London,
1989.
- Haselberger 2002: Haselberger, L. (szerk.), *Mapping Augustan Rome*,
Journal of Roman Archaeology Suppl. 50, Portsmouth, RI, 2002.
- Holland 1947: Holland, L., „Aeneas–Augustus of Prima Porta”:
TAPA 78 (1947) 276–284.
- Horsfall 1980: Horsfall, N., „Virgil, Varro's Imagines and the Forum
of Augustus”: *AncSoc* 10 (1980) 20–23.
- Jaeger 1997: Jaeger, M., „The History as a Monument”: Jaeger, M.,
Livy's Written Rome, Ann Arbor, 15–29.
- Kovács 2006: Kovács P., „The Sebasteion of Aphrodisias and Pan-
nonia”: Németh Gy. – Forisek P. (szerk.), *Epigraphica. Politai et
cives*, Hungarian Polis Studies 13, Debrecen, 2006, 171–179.
- La Rocca 2001: La Rocca, E., „La nuova immagine dei fori Imperiali.
Appunti di margine agli scavi”: *MDAIR* 108 (2001) 171–213.
- Luce 1990: Luce, T. J., „Livy, Augustus and the Forum Augustum”:
Raaflaub, K. A. – Toher, M. (szerk.), *Between Republic and Empe-
ire: Interpretations of Augustus and his Principate*, Berkeley, 1990,
123–138.
- Mayer 1991: Mayer, R. G., „Roman Historical Exempla in Seneca”:
Reverdin, O. – Grange, B. (szerk.), *Sénèque et la prose latine*, Fon-
dation Hardt Enretiens 56, Genève, 1991, 141–169.

- Merkelbach 1960: Merkelbach, R., „Augustus und Romulus: Erklärung von Horaz *Carm.* 1.12.37–40”: *Philologus* 104 (1960) 149–153.
- Mette 1961: Mette, H. J., „Livius und Augustus”: *Gymnasium* 68 (1961) 269–285.
- Miles 1995: Miles, G. B., *Livy: Reconstructing Early Rome*, Ithaca, N.Y., 1995.
- Nora 1999: Nora, P., „Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája”: *Aetas* 1999/3, 142–157.
- Nordh 1954: Nordh, A., „Historical *Exempla* in Martial”: *Eranos* 52 (1954) 224–238.
- Panciera 1996: Panciera, S., *Iscrizioni greche e latine del Foro Romano e del Palatino*, Tituli 7, Roma, 1996.
- Peterson 1961: Peterson, H., „Livy and Augustus”: *TAPA* 91 (1961) 440–452.
- Raaflaub – Samons 1990: Raaflaub, K. A. – Samons, L. J., „Opposition to Augustus”: Raaflaub, K. – Toher, M. (szerk.), *Between Republic and Empire: Interpretations of Augustus and His Principate*, Berkeley – Los Angeles, 1990, 417–454.
- Rambaud 1953: Rambaud, M., *Cicéron et l'histoire romaine*, Paris, Les Belles Lettres, 1953.
- Reynolds 1982: Reynolds, J., *Aphrodisias and Rome*, Journal of Roman Studies Monograph 1, London, 1982.
- Rodriguez-Mayorgas 2010: Rodriguez-Mayorgas, A., „Romulus, Aeneas and the Cultural Memory of the Roman Republic”: *Aethnaeum* 89 (2010) 89–109.
- Rowell 1940: Rowell, H., „The Forum and Funeral 'Imagines' of Augustus”: *MAAR* 17 (1940) 131–143.
- Rowell 1941: Rowell, H., „Vergil and the Forum of Augustus”: *AJP* 62 (1941) 261–276.
- Schäfer 1998: Schäfer, T., *Spolia et signa: Baupolitik und Reichskultur nach dem Parthererfolg des Augustus*, Göttingen, 1998.
- Schön 1895: Schön, G., *Die Elogien des Augustusforum und der Liber de viris illustribus urbis Romae*, Cilli/Celeja, 1895.
- Scott 1925: Scott, K., „The Identification of Augustus with Romulus–Quirinus”: *TAPA* 56 (1925) 82–105.
- Skidmore 1996: Skidmore, C., *Practical Ethics for Roman Gentlemen: The Work of Valerius Maximus*, Exeter, 1996.
- Smith 1987: Smith, R. R. R., „The Imperial Reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias”: *JRS* 77 (1987) 88–138.
- Smith 1988: Smith, R. R. R., „Simulacra Gentium: The Ethne from the Sebasteion at Aphrodisias”: *JRS* 78 (1988) 50–77.
- Spannagel 1999: Spannagel, M., *Exemplaria Principis. Untersuchungen zu Entstehung und Ausstattung des Augustusforums*, Heidelberg, 1999.
- Syme 1959: Syme, R., „Livy and Augustus”: *HSCPh* 64 (1959) 27–87.
- Toher 1990: Toher, M., „Augustus and the Evolution of Roman Historiography”: Raaflaub, K. – Toher, M. (szerk.), *Between Republic and Empire: Interpretations of Augustus and His Principate*, Berkeley – Los Angeles, 1990, 139–154.
- Tufi 1981: Tufi, S., „Frammenti delle statue dei 'summi viri' nel Foro di Augusto”: *DialArch* n.s. 3 (1981) 69–84.
- Wallace-Hadrill 1981: Wallace-Hadrill, A., „The Emperor and his Virtues”: *Historia* 30 (1981) 298–323.
- Walsh 1961: Walsh, P. G., *Livy: Historical Aims and Methods*, Cambridge, 1961.
- Zanker 1969: Zanker, P., *Forum Augustum, das Bildprogramm*, Monumenta Artis Antiquae 5, Tübingen, 1969.
- Zanker 1987: Zanker, P., *Augustus und die Macht der Bilder*, München, 1987 [a könyv ötödik fejezete magyar fordításban olvasható folyóiratunk jelen számában. – A szerk.].

Szómagyarázatok

acta senatus – a senatusban zajló viták és döntések jegyzőkönyve, Iulius Caesar publikáltatta őket először (Kr. e. 59); Augustus megtiltotta közreadásukat.

auctoritas – általános értelemben „tekintély”, de közjogilag a hatóság vagy hatósági személy előterjesztése, határozata, akarattnyilvánítása és parancsa.

auspicium – „madárszemle”: ezt csak a király, illetve a köztársaság idején a legnagyobb magistratusok (*consul*, *praetor*, illetve *dictator*) utasítására a legfontosabb állami jellegű intézkedések és hivatalos vállalkozások (pl. hadba indulás, választás, újonnan választott vezető tisztviselő hivatalba lépése) alkalmából, az erre hivatott papi testület tagjai, az *augurok*, szigorúan előírt rituálé alapján végezheték; mivel a principátus korában a hadjáratok indítása előtt a princeps kérésére végeztek madárjósolatot, az egész hadjárat *sub auspicio principis* zajlott.

cella – az antik templomok legbelső, zárt része, ahol a kultuszszobrot őrizték.

ensor – consulviselt tekintélyes személyekből ötévente (18 havi időtartamra) választott „szent hivatal” (*sanctus magistratus*), amely nem rendelkezett *imperiummal*; feladatuk az ötévenkénti *census* végrehajtása (vagyis a polgárok jegyzékének összeállítása vagyonebecslés és seregszemle céljából); a senatus névjegyzékének felülvizsgálata; a régi római erkölcsök felügyelete (*regimen morum*); a vagyonadók és később az összes állami bevétel ellenőrzése – a tisztség Kr. e. 443–22 között létezett Rómában.

civilis princeps – eredetileg Suetonius kifejezése, amit Augustus magatartására értett: az állam első embere (*princeps*) egyben polgár (*civilis*) is; később a „jó császárokra” alkalmazták.

clementia – „irgalmasság, kegyesség”; Caesar halála után a senatus templomot emelt a megszemélyesített *Clementiának*, melyben az

áldozócésészével és jogarral megjelenített istennőt úgy ábrázolták, amint Caesarral kezét fog.

clipeus virtutis – „erénypajzs”, katonai eredetű kitüntetés: eredetileg olyan katonát jutalmaztak vele, aki egy bajtársa életét megmentette a csatában; a senatus Kr. e. 27-ben ajándékozta meg Augustust erénypajzzsal, amelyre az ajándékozás tényét és a princeps négy kardinális erényét vészték fel.

collegium – „jogi alapon létrejövő testület, egyesület”, amely szerveződhetett foglalkozási, származási vagy vallási alapon.

cursum honorum – „hivatali ranglétra”, a magistratusok betöltésének törvényesen szabályozott rendje.

dictator – a római köztársaság rendkívüli tisztviselője, akit az államot fenyegető súlyos veszély esetén a senatus kezdeményezésére és felhatalmazására az egyik *consul* nevezett ki, maximálisan hat hónapi időtartamra; a *dictator* teljhatalommal rendelkezett, de a pénzügyekbe nem volt beleszólása.

elogium/tsz. *elogia* – szó szerint: „jó beszéd”; eredetileg a halott életét, személyiségét méltató verses vagy prózai sírfelirat; általánosságban közéleti kiválóságokat méltató beszéd vagy írás.

gens Iulia – „a Iuliusok nemzetsége”; Róma egyik legősibb patricius nemzetsége, amelynek tagjai már a legkorábbi időkől vezető tisztségeket töltöttek be (Gaius Iulius Iulus *cos.* Kr. e. 489); a család a trójai Aeneastól eredeztette magát, vagyis végső soron magára Venusra vezette vissza származását.

gentes devictae – „legyőzött népek”.

hebdomades – „hetvenes” (gör.); valaminek a hetvenes csoportokba történő elrendezése.

imperium – „főhatalom”, „parancsuralmi jogkör”; a főbb tisztségviselőkre (az ún. *curulis* magistrátusokra) ruházott hatalmat jelölte; aki *imperiummal* rendelkezett, az elvitathatatlannal joggal viselte

- hivatalát, feltéve, hogy a rá vonatkozó törvények szerint járt el; az *imperium* nagyságát a vesszőnyalábokat (*fascēs*) vivő *lictorok* száma fejezte ki.
- imperium populi Romani* – „a római nép parancsuralmi hatalma (alá vetett terület)”; más néven a „római birodalom” (az eredeti kifejezés jobban érzékelteti, hogy a birodalom valójában a *római polgároké*, vagyis a *populusé* volt).
- interrex* – „közbeeső király”; eredetileg a királyság idején létezett rendkívüli magistratus: a királyi szék üresedésekor választották a senatusból. Az intézmény a köztársaság idején is megmaradt arra az esetre, ha a consulok sora megszakadt.
- lararium* – a „háziistenek (*lares familiares*) oltára” a római háztartásokban, általában az *atrium* valamelyik sarkában.
- Mars Ultor* – „a Bosszúálló Mars”, az istenség kultuszát Augustus vezette be a philippi csata (Kr. e. 42) után, a neki dedikált templomot, amely foruma közepén állt, Kr. e. 2-ben adta át.
- oikumené* – „a lakott világ” (gör.); a görögök és rómaiak elképzelése szerint lakható föld, amely kb. a Föld északi félgömbjének felére terjed ki, és három kontinenst (Európa, Ázsia, Afrika) foglal magába.
- ornamenta triumphalia* – a császárok idejében csak ők maguk tarthatnak *triumphust*, mivel vezéreik minden háborút az ő *auspiciuma*ik alatt vezettek, de azért egyes vezérek kitüntetésül megkapták az *ornamenta* vagy *insignia triumphaliát*: az aranyozott bíbor togát (*toga picta*), az arannyal átszőtt tunicát (*tunica palmata*), az elefántcsont botot (*scipio eburneus*) és a babérlevelekből font koszorút (*corona laurea*).
- ovatio* – kevésbé ünnepélyes diadalmenet, amit akkor engedélyeztek, ha a *triumphus* valamelyik feltétele nem teljesült (a háború nem fejeződött be, kevés ellenség veszett oda, nem volt méltóm ellenfél, stb.); az *imperator* gyalog vagy lóháton haladt, fejét nem babér, hanem mirtuszkoszorú díszítette, a trombitások helyett fuvolások fújták az indulókat, és sok esetben a katonaság sem vett részt a felvonuláson.
- pater patriae* – „a haza atyja”; a senatus által adományozott cím, először M. Furius Camillus kapta meg (Kr. e. 386), amiért megmentette Rómát a gall betöréstől; a császárkorban a császárok titulaturájának állandó részévé vált.
- patria potestas* – „atyai hatalom”, a családapa (*pater familias*) hatalma gyermekei fölött, amely azt jelentette, hogy a gyermek teljesen alá van vetve az apai hatalomnak mind személyében, mind vagyona tekintetében.
- penates* – római istenségek, akiket a ház lakói tiszteltek; nevüket a *penus*ról (éléskamra) kapták, mivel ők vigyáztak a házban élők vagyona és jólétére.
- pietas* – „kegyesség”; szent kötelék, amely az istenek, a szülők, a jótevők stb. iránti köteleességek teljesítésében nyilvánul meg.
- pius* – „kegyes”; aki a *pietast* gyakorolja.
- porticus ad nationes* – a „népekhez” (címezett) oszlopcsarnok, minden bizonnyal a Forum Augustum része volt, ahol a Róma által leigázott népek allegorikus szobrai állították ki.
- praetor* – praetorok: a római köztársaság fő magistratusai, akik rangban közvetlenül a consulok után következtek; feladatuk a városi rend fenntartása, illetve ezen belül a polgári és büntetőjogi ügyekben való bíraskodás volt. A consulok távollétében azok helyett gyakorolták az államfői funkciókat. Hivatali idejük egy évig tartott, eközben hat *lictor*ból álló kíséret illette meg őket.
- princeps iuventutis* – „első az ifjak közt”; már a köztársaságkor végén is létezett nem formális titulusként; először Augustus nevezte ki Gaius Caesart (Kr. e. 5-ben) és Lucius Caesart (Kr. e. 2-ben) az „ifjúság vezérének”, ezzel jelezve utódlási szándékait.
- quadriga* – „négyesfogat”; négylovas díszkocsi, a harci szekér egy speciális változata; gyakran alkalmazták díszítményként a diadalívek tetején.
- res gestae* – „véghezvitt tettek”; Augustus tetteinek összefoglalása a *Res Gestae Divi Augusti* (melynek legfontosabb forrása az ún. Monumentum Ancyranum).
- res publica libera* – „szabad köztársaság”; Róma történetének a királyság bukása (Kr. e. 509) és a principatus megalakulása előtti (Kr. e. 27) korszaka.
- res publica restituta* – „helyreállított köztársaság”; mivel a második triumvirátus (Octavianus, Antonius és Lepidus Kr. e. 43-ban létrejött hivatalos szövetsége) a köztársaság helyreállításának jelszavával jött létre, saját győzelmét Octavianus természetesen a köztársaság helyreállításaként propagálta.
- sella curulis* – a magas rangú magistratusokat (*dictator, consul, praetor, censor*) megillető trónszék, amely elefántcsontból vagy elefántcsont berakásos fából készült.
- simulacra gentium* – „a népek képmásai”; általában allegorikus szobrok vagy domborművek, amelyek a *gentes devictae*t ábrázolták a rájuk jellemző népviseletben vagy hazájuk egy-egy jellegzetességével.
- spolia opima* – „gazdag zsákmány”; olyan fegyverzet, amit egy római parancsnok az ellenfél parancsnokáról fosztott le, miután szemtől-szembeni ütközetben megölte.
- sub auspicio principis*, lásd *auspicium*
- summi viri* – „legkiemelkedőbb férfiak”.
- tabella* – „táblácska”, itt: a felirat rávésésére szolgáló kőlap.
- titulus* / tsz. *tituli* – „cím, valaminek a felirata, falragasz, hirdetőtábla, sírfelirat”.
- toga virilis* – „férfitoga”, más néven „fehér toga” (*toga alba*) vagy „tisztá toga” (*toga pura*); a teljes polgárjoggal rendelkező római fiúk öltözete, amit ünnepélyes keretek között akkor vettek magukra, mikor elérték a nagykorúságot (14–17 éves kor között).
- triumphans* – „*triumphust* tartó, triumfáló”.
- triumphus* – „diadalmenet”; ünnepélyes felvonulás, melyet a győztes római hadvezéreknek a senatus engedélyezett; ennek során a győztes sereg felvonultatta a hadizsákmányt és a hadifoglyokat Róma népe előtt, majd a hadvezér áldozatot mutatott be a Capitoliumon.
- tropaeum* – „zsákmány, trófea”; eredetileg egy T alakú faállvány volt, amelyre a legyőzött ellenségről lefosztott fegyvereket tettek, majd felajánlották az isteneknek; később a győzelmek után emelt emlékműveket is így nevezték.

Budai Balogh Tibor (1974) régész, az Aquincumi Múzeum munkatársa.

Legutóbbi írása az Ókorban:
Hadvezérek fegyverben. Páncélos szobrok az Aquincumi Múzeum gyűjteményében (2010/1).

1. kép. A barlettai kolosszus: késő római császár portrészobra (Barletta, Chiesa di S. Sepolcro, 4-5. század)

Az utolsó kísérlet

I. Valentinianus és a birodalom határvédelme

Budai Balogh Tibor

Harcias dinasztia – agresszív külpolitika

Ammianus Marcellinus történeti munkájából jól ismert tény, hogy Valentinianus, a testőrtisztból lett császár uralkodása kezdetétől – *ab ipso principatus initio* (Amm. XXIX. 6. 2) – elkötelezte magát a birodalom határainak fokozott megerősítése mellett. A történetíró e törekvés jogosságának igazolásaképpen fel is sorolja mindazokat a határszakaszokat Britanniától a *limes Tripolitanus*ig, a Rajna-torkolattól a Fekete-tengerig, amelyek Valentinianus és öccse, egyben társ-császára, Valens trónra lépésekor háborús események színteréül szolgáltak (Amm. XXVI. 4. 5–6). A szinte minden irányból a birodalomra nehezedő barbár nyomás akár kellő magyarázatul is szolgálhatna a határok átfogó megerősítésére, azonban a külpolitikai helyzet 364-ben egyáltalán nem volt annyira súlyos, mint ahogyan azt a történetíró feljegyezte. Ammianus az egymást követő eseményeket egyetlen idősíkbá csúsztatta, és miután nem tett különbséget a barbár kezdeményezésű agresszió és a római külpolitika által kiprovokált konfliktusok között sem, akarva-akaratlanul dramatizálta a tényleges helyzetet. A keleti birodalomrész határain a Iovianus (363–364) és II. Sahrpur (309–379) által 363-ban megkötött békeszerződésnek köszönhetően nyugalom honolt, az Armenia körüli feszült diplomáciai helyzet csak az évtized végén mérgesedett el. Valens uralmi területén kezdetben az utolsó Constantinus-ivadék, Procopius uzurpációja okozta az igazi problémát. Nyugaton, Valentinianus birodalomrészében a berber Austeriani még Iovianus alatt megindított támadásait¹ nem számítva, a 360-as évek közepén csak Britanniának kellett egy fenyegető barbár invázió lehetőségével szembenéznie. A Scotti és Attacotti nyugatról, a piktek északról, a Rajna alsó folyásánál és a Csatornán nyugtalanságot keltő frank és szász törzsek pedig délkelet felől készültek támadásra. Az összehangolt akció végül csak 367-ben indult meg, amikor a barbár szövetség egyszerre csapott le Britanniára és Észak-Galliára.² Többszöri hiábavaló próbálkozás után a rendszínálás Valentinianus erős embereinek legkiválóbbikára, a *comes rei militaris* rangban Britanniába küldött Theodosiusra hárult. A comes a barbárokat kiverte, a városok védműveit és Hadrianus falát megerősítette, Britannia kontinens felőli partszakaszán, a mai Yorkshire területén pedig kiserőd-láncolatot épített ki a tengeri rablók betöréseinek megakadályozására.³ A britanniai események azonban évekkel a birodalmi határok

megegyezéséről szóló, általános érvényű rendelet kibocsátását követően játszódtak le.

364-ben a külpolitikai fenyegetettség tehát lényegesen kisebb mértékű volt annál, hogy a határok gigantikus léptékű megerősítését egyszerűen a barbár agresszió okozatának tekinthessük. Az erődépítés szigorúan véve nem is okozat, sokkal inkább egy új külpolitikai kurzus látványos szimptomája volt.⁴ Az új dinasztia ugyanis tudatosan szakított a barbárokkal békés együttműködést szorgalmazó, Constantinus-kori külpolitikai irányvonallal. A kurzusváltásig a birodalom előterében élő törzsekkel kötött szerződések *tributum* fizetésre kötelezték a császárokat, a barbár szövetségesek viszont gyakorta értékes katonai támogatást nyújtottak ennek fejében. A külpolitikai irány megváltozása több okra vezethető vissza. Maga a tény, hogy a katonacsászárok mentalitásával nem lehetett összeegyeztetni a béke pénzzel való megváltását, bármily költség-hatékony módozata volt is ez a határvédelemnek,⁵ kisebb súlyal esik latba. Ennél sokkal fajsúlyosabb szempont az, hogy a katonai hierarchia másodvonalából a császári bíborig emelkedő Valentinianusnak a nicaei császárválasztó *consistorium* csak legitimációt adott, belpolitikai helyzetének konszolidálása, amely nagyban a nyugati hadsereg támogatásától függött, még hátra volt. Az uralkodói idoneitást legszemléletesebben a katonai győzelmek igazolhatták, ehhez azonban mindenekelőtt megfelelő ellenséget kellett találni. Az ellenségkeresés kényszere választ adhat arra a régóta feltett, de még megválaszolatlan kérdésre is,⁶ hogy Valentinianus rangidős császárként miért a nyugati birodalomrészről választotta a nagyobb presztízsű Oriens helyett. Döntésében a belpolitikai konszolidációt szolgáló katonai dicsőség kivívásának lehetősége biztosan komoly szerepet játszott. A Iulianus balul sikerült perzsa hadjáratát lezáró 363. évi béke⁷ után ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a hadi dicsőséget a nyugati határ mentén kell hajszolni, ahol a Rajnán túl élő alamann törzsszövetség ideális ellenségnek ígérkezett. A külpolitikai kurzusváltás mellett szólt továbbá az a belpolitikai ambíciókkal szoros összefonódó, és az Austoriani aktuális példája által is táplált – alapvetően téves – meggyőződés, miszerint a birodalom előterében élő népek állandó fenyegetést jelentenek a római állam biztonságára. A helytelen premiszaból építkező valentinianusi logika konklúziója tehát nem is lehetett más, mint hogy a birodalom biztonsága érdekében nyíltan fel kell vállalni a fegyveres harcot a kiszámíthatatlan barbár népekkel szemben. Az alapelv, amely szerint a barbárokat saját szülőföldjükön kell állandó terror alatt tartani,⁸ bi-

zonyítottan a katonai gyakorlat részévé vált, hiszen alig telt el esztendő anélkül, hogy valamelyik hadvezér ne vezetett volna büntető-expedíciót (368–371, 374–375) a Rajna vagy a Duna túlsópartján élő lakosság ellen. Valentinianus erőszakos, kegyetlenkedésre hajlamos természetére jellemző, hogy amikor csak tehette, személyesen is részt vett ezekben a hadjáratokban, és az öccsét is erre buzdította a tervingekkel szemben. Semmi sem fejezheti ki jobban Valentinianus és Valens vágyakozását a katonai dicsőség és az állam biztonsága iránt, mint az uralkodásuk alatt veretett pénzek hátlapján leggyakrabban olvasható GLORIA ROMANORVM és SECVRITAS REIPVBLICAE köriratok (2. kép).

Az új külpolitikai irányvonal kezdetben tehát a belpolitikai konszolidációt szolgálta, végső célja viszont a rómaiak és barbárok közötti mindennemű interakció visszaszorítása, vagy legalábbis azok minimalizálása volt. A 369-től több részletben kiadott, a határon túli kereskedelmi tevékenységet korlátozó törvények, valamint a barbárokkal kötendő házasság tilalmazása is e cél szolgálatában született.⁹ Az elmondottakból kiviláglik, hogy a birodalom határvonalának megerősítése nemcsak katonapolitikai döntés, hanem az uralkodói alkalmasságot és a birodalom anyagi és emberi erőforrásainak bőségét propagáló eszköz, valamint a gazdasági és jogi szankciókkal kikényszeríteni szándékozott elhatárolódás szimbóluma is volt.

A római külpolitika szemléletváltásának ismeretében válik csak érthetővé, hogy Ammianus 365. évre vonatkozó eseménytörténetében az alamann törzsszövetség hadseregének galliai, a kvádok és szarmaták pannoniai betörésének, valamint a tervingek Thracia elleni mozgósításának hátterében nem a britanniaihoz hasonló „*conspiratio barbarica*”, hanem az érvényben lévő szövetségi szerződések (*foedera*) egyoldalú felrúgása, a *tributum* fizetés megtagadása húzódott meg. A barbár fegyveres betörések megindításához rendszerint az uralkodóváltás ténye magában véve is éppen elegendő okot szolgáltatott, miután – ahogyan azt Iulianus is kifejtette egyszer a gót követeknek (Liban. *Or.* 12. 78) – az érvényben lévő szövetségi szerződések feltételeinek kedvezőbbé tételét csak a fegyverek ereje kényszeríthette ki. Nem jelenthető ki bizonyossággal, hogy a valentinianusi diplomácia által kiprovokált konfliktusok a régi külpolitikai kurzus továbbvitele esetén egyáltalán nem történtek volna meg, de már az együttműködés kifejezésének szándéka is enyhébb lefolyást biztosíthatott volna az eseményeknek.¹⁰

A törekvés, hogy a rómaiakat és a barbárokat olyan markánsan szétválasszák, amennyire csak lehetséges, tulajdonképpen célba ért, a római–germán kapcsolatok elmérgesítésének és elsorvasztásának azonban szomorú következményei lettek mindkét félre nézve. Az események tragédiába torkollását a római–terving viszony példázza leginkább. Az al-dunai határon szembenéző Valens császár és Athanaric iudex által megkötött, az első gót háborút (367–369) lezáró noviodunumi béke valószínűleg mentesítette a tervingeket a segédcapat-állítás kötelezettsége alól, de egyúttal megvonta tőlük a *tributumot*, és a kereskedelmi tevékenység folytatását két határtelepülésre szűkítette le.¹¹ A *tributum* kiesése és a kereskedelmi tevékenység korlátozása gazdasági problémákat, majd keresztényüldözéssel súlyosított belpolitikai válságot, polgárháborús helyzetet robbantott ki a tervingek között. Az új irányú római külpolitikának tehát sikerült destabilizálnia a terving államot, milderre

2. kép. Gloria Romanorum. A római–barbár kapcsolat jellemző megfogalmazása a Valentinianus-kori vizuális kommunikációban (RIC 9.5a)

azonban a lehető legrosszabb pillanatban került sor, akkor, amikor a hun előrenyomulás miatt a birodalomnak nem széthulló félben lévő, hanem katonai ellenállás kifejtésére képes, erős szövetségesekre lett volna szüksége.

„Erődök koszorúja” a birodalom északi határán

Valentinianus és Valens a birodalmi határok védelmében széles eszköztárból válogatott a katonai terrortól a gazdasági szankciókig bezárólag. Erőfeszítéseik leglátványosabb hozadékának azonban kétségkívül a teljes birodalmi határvonal mentén kiépített, minden korábnál sűrűbb erődláncolat tartható. Germania I és Germania II romos állapotú határerődjeinek helyreállítását már Iulianus caesar (3. kép) megkezdte, de azok a munkálatok csak a legégetőbb szükség kielégítését, a védvonalon tátongó rések betömését célozták.¹² Ez az esetlegesség Valentinianus uralomra jutásával az egész birodalom határvonalának megerősítését homloktérbe állító, átfogó koncepcióvá érett.¹³ A társ-császárok az alábbi utasítást (*praeceptum*) küldték Tautomedes, Dacia ripensis katonai parancsnoka számára 364 nyarán (?):

*A Méltóságodra bízott határon – azokon a tornyokon kívül, amelyeket helyre kell hozni, ha történetesen van olyan, amely helyreállítást igényel – hivatali idő alatt minden évben építtess tornyokat az arra megfelelő helyeken. Hogyha e rendelet fontosságát figyelmen kívül hagyod, hivatali idő lejártá után visszaküldünk a határra, ahol az építkezést, amelyet hivatali idő alatt a katonaság segítségével és közpénzen kellett volna kivitelezned, saját vagyonodból leszel kénytelen elvégezni.*¹⁴

A tartós védelem biztosításához szükségessé vált a régi építmények rendbehozatala, az őrtoronyláncolat sűrítése és nagyobb méretű, komplex feladatok (csapatelhelyezés, raktározás, *refugium* funkció, ipari produkció, esetleg kereskedelmi tevékenység) ellátására is alkalmas kiserődök (Veg. IV. 10: *castellum parvulum*) építése.¹⁵ Láthattuk, hogy a 360-as évek közepétől a birodalom leginkább veszélynek kitett határszakasza nem az Al-Duna mentén, hanem a Rajnánál és főként Britanniában húzódott, ezért bizonyos, hogy a Tautomedes dux számára írott levéllel egyidejűleg több, hasonló tartalmú *praeceptum* is útnak indult a császári kancelláriából a birodalom háttartományai felé. A Tautomedesnek adott utasításokból egyértelműen kiderül, hogy mindenekelőtt a régi katonai építményeket kellett rendbe hozni, legénységgel ellátni, majd ezt követően került sor az erődláncolat sűrítésére a határfolyók birodalmi, sőt olykor barbaricum partjának stratégiai fontosságú pontjain. A barbaricum folyópart katonai célú hasznosítása Marcus Aurelius eredeti koncepciójára megy vissza,¹⁶ a Valentinianus-féle fo-

3. kép. Iulianus Apostata portrészobra (Párizs, Musée de Cluny – Musée National du Moyen Age, 4. század)

lyamat azonban a jogi szabályozatlanság, a barbárokkal kötendő egyezmény hiányában történő területkiszajátítás miatt a későbbiekben végzetes konfliktusforrássá vált.¹⁷

A Tautomedes számára küldött rendelet korai keltezése dacára nincs olyan forrásadat, amely egyértelműen bizonyítaná a munkálatok 367. év előtti megindítását. Q. Aurelius Symmachus, a római senatus Valentinianus Treviriben berendezett udvarában vendégeskedő követe 369-ben részt vett egy inspekciós körúton, amely során felmérhette a rajnai építkezések állapotát. 370. január 1-jén második számú, Valentinianushoz írott *panegyricus*ában elismerően emlékezett meg a császárra, az *aeternus defensor* teljesítményéről, amelynek hála „forrásától Óceánba torkollásáig erődök koszorúja szegélyezi a Rajna partját” (Symm. Or. 2. 28). Symmachus sorainak túlzott kronológiai jelentőséget persze nem kell tulajdonítanunk. Igaz lehet, hogy a katonai építkezések a Rajna és Neckar egybefolyásánál, ahol a senator látogatásával számolni lehet,¹⁸ az évtized végére előrehaladott állapotban voltak, de a teljes folyó hosszán az erődépítés ekkor még bizonyosan nem érte el a kívánt mértéket. Ammianus és Ausonius megjegyzései nyilvánvalóvá teszik,

hogy 370 és 372 között még zajlanak a rajnai munkálatok,¹⁹ és ezt két 371-ben, a folyó alsó és felső folyásánál emelt létesítmény építési felirata is megerősíti (CIL XIII 11537: Kleiner Laufen bei Koblenz, Németország, CIL XIII 11538: Rote Waag bei Etzgen, Svájc). Ammianus a Rajna jobb partján fekvő Robur nevű *munimentum* építéséről még a 374. év kapcsán is megemlékezik.²⁰ A teljes rajnai határ megerősítése tehát csak 373/374-re tekinthető lezártnak.²¹

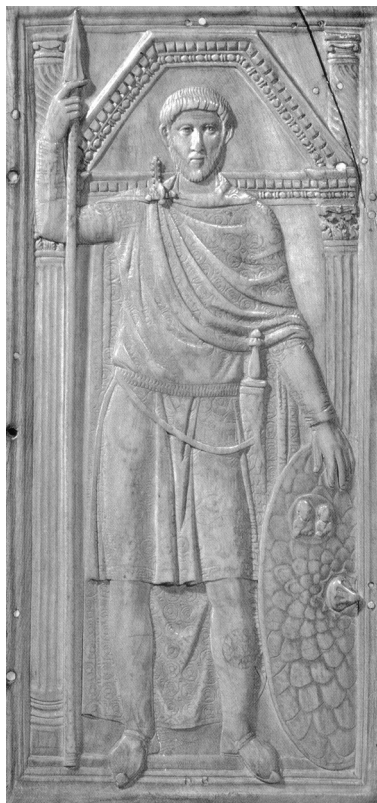
Amiként Symmachus nyugaton,²² úgy vált Themistius a keleti birodalomrészben Valens propagandagépezetének szószólójává.²³ Neki és néhány szerencsés epigráfiai adatnak köszönhetően tudható, hogy az al-dunai munkálatok 368 és 371 között zajlottak.²⁴ Az ottani határszakasz szerencsés földrajzi-stratégiai helyzetének köszönhetően kevesebb katonai létesítményt igényelt, és mivel már a korábbi időszakban kellőképpen megerősítették, az építési program a restaurációs munkálatokkal gyorsan és eredményesen le is zárult. Az al-dunai határ szakaszerű megerősítését mindenekelőtt a *limes* építmények bizánci periódusa, vagyis a rendszer középkori továbbélése bizonyítja. A Valentinianus-féle új határvédelmi rendszer rajnai szakasza ezzel szemben csak szűk négy évtizeden keresztül töltötte be szerepét, amikor aztán 406. december 31-én az egyesült germán–hun–alán hadsereg végérvényesen áttörte a határt, az nemcsak a valentinianusi mű végét, de egyúttal a Nyugatrómai Birodalom számára a barbár királyságokra széttagolódás fél évszázados folyamatának kezdetét is jelentette. Az igazsághoz tartozik, hogy a rajnai határ emberöltőnyi fennmaradását nem is annyira az „erődök koszorúja”, mint inkább Valentinianusnak Macrianusszal, az Alamanni Bucinobantes királyával 374-ben megkötött hosszú távú békeszerződése biztosította, amely-

4. kép. Az esztergomi castra 364 és 367 közé keltezhető építési felirata (Esztergomi Vármúzeum)

nek apropójául a kvád–szarmata betörésről tudósító pannoniai hírek szolgálták (Amm. XXX. 3. 4–7).

A betörés híre váratlanul érte a császárt, hiszen Pannonia határvidékén jó ideje béke honolt. II. Constantius a 358. évi germán–szarmata háború lezárásával rendet teremtett a Duna–Tisza közén és az Alföldön élő népek között, ezzel átmenetileg biztosította Pannonia nyugalmát. A galliai alamann invázió hírére 365-ben lezajlott kisebb betörés²⁵ mindenestre meggyorsíthatta a pannoniai *diocesis* határvonalán az erődítési program beindítását. A munkálatok legkorábbi ismert időpontját egy valeriai *castra* (Esztergom–Hidegtelek keresztje?) építési felirata szolgáltatja, amely szerint a pannoniai *diocesis*-ben legkésőbb 367-ben már folyamatban volt a határ új építésű erődítményekkel történő megerősítése (4. kép).²⁶ A Dunakanyarban esztergomi és visegrádi lelőhelyű *burgus*-feliratok bizonyítják, hogy 371/372-ben még zajlanak a jobb parti építkezések (Visegrád–Lepence: RIU S 128 = AÉ 2000, 1223; Visegrád–Kőbánya: RIU 804; Esztergom: CIL III 3653 = ILS 775 = RIU 771 = AÉ 1999, 1264). Ammianus arról tudósít, hogy 373-ban a kvád–szarmata határterületen, az alföldi „nagy sáncoktól” északra, vagyis már a germán királyság földjén egy nagyméretű támaszpont (*castra praesidiaria*) építése indult meg.²⁷ Emellett a katonaság rendbe hozta a barbaricum folyóparton álló *castellum*okat, a szigeteken és a bal parton kikötőerődöket emelt. A kvád–szarmata uralmi területeket elválasztó Constantinus-kori földsáncok északi oldaláról egy *burgus* (Hatvan–Gombospusztá) is ismert.²⁸ A 374. évi kvád–szarmata betörés közvet-

5. kép. Flavius Stilicho elefántcsont diptychonjának jobb oldali panele (Tesoro del Duomo di Monza, Kr. u. 400 körül). 395-ben Stilicho győzte le a Duna jegén átkelő szarmatákat

len kiváltó okaként talán nem is a bal parton folyó munkálatok összessége, hanem a kvád terület belsejében épülő *castra praesidiaria* szolgált. Mire Valentinianus 375-ben Pannoniába érkezett, Equitius magister militum és Theodosius dux Moesiae I határozott fellépéssel kiverte a szarmatákat Pannonia II területéről. A Pannoniába érkező császár hadvezérei élén 375 nyarán a germánokat is kiszorította a *diocesis* területéről, majd augusztusban saját játékszabályainak megfelelően, büntetőhadjáratot indított a kvád királyság ellen. Miután kitombolta magát, visszavonult Aquincumba, ahonnan, nem találván megfelelő téli szállást, hamarosan visszaindult nyugat felé. November 17-én Brigetióban járult elé a kvád békekövetség, amelynek szószólója továbbra sem ismerte el a császár jogosultságát a bal parti területfoglalásra. Az ingerlékeny császár e beszéd hallatán éktelen dühbe gurult, szélütést kapott, és néhány órán belül meghalt.²⁹

Sajnálatos módon nem maradt fenn irodalmi adat arra vonatkozóan, hogy Valentinianus haláláig a dunai határ pannoniai szakaszának teljes, tervezett megerősítése befejeződött-e, nem számítva persze a bal parton félbehagyott *castra praesidiaria* esetét.³⁰ Bár bizonyos határszakaszokra vonatkozóan meglehetősen hiányosak az ismereteink, az északi határ mentén a program 375 utáni folytatására sem irodalmi, sem epigráfiai adat nem utal, így valószínűsíthető, hogy a munkálatok Pannonia térségében is lezárultak Valentinianus halála előtt. Az mindenestre bizonyos, hogy a pannoniai határ sem tudta a Valentinianus által megálmodott szerepet hosszú időn keresztül betölteni.

Valens azáltal, hogy 376-ban befogadta és Thrákiában letelepítette az Athanaric ellenlábasa, Fritigern vezette tervingeket, az ellenséget a fáradságosan kiépített védvonalon belülrre engedte.³¹ A 377. évi thrákiai zavargásokkal szemben az egykori valeriai katonai parancsnok, Frigeridus dux – pontosan még nem tisztázott parancsnoki minőségben (talán mint dux Pannoniae II vagy Moesiae I)³² – soron következő (és alighanem végleges) leváltásáig sikeresen védte a pannoniai térséget. A hadrianopolisi katasztrofális vereséget (378. augusztus 9.) követő szarmata betörést Gratianus és Theodosius ugyancsak visszaverte, de rövid idő elteltével a Fritigern hadseregéről leszakadt, Alatheus és Saphrax vezetésével álló greuthung–hun–alán csoport Moesia felől, vagyis birodalmi területéről minden különösebb ellenállás nélkül vonulhatott be Pannoniába. Gratianus és újdonsült társascsászára, Theodosius kísérletet sem tett a barbár sereg kiverésére, hanem 380-ban, a határvédelemben való tevékeny részvétel fejében engedélyezte a törzsszövetség pannoniai letelepedését.³³ A *foedus* megkötését magyarázhatja a fegyverforgatók iránti nagy szükség, különösen azt követően, hogy a Hadrianopolis alá elvezényelt pannoniai csapatok védtelenül hagyták a határokat, és ilyen vagy olyan okból nem is tértek vissza. A szarmaták ezt a kiszol-

gáltatott helyzetet használták ki 378-ban egy újabb pannoniai betörésre. Egyes feltételezések szerint Valeria határán 378 és 380 között több erődítményben megszűnt az élet, és 380 körül a határvédelem már átszervezésre szorult.³⁴ Valószínűbb azonban, hogy az első átszervezésre csak az I. Theodosius halála (395) utáni időszakban került sor,³⁵ azt követően, hogy Valeria észak–déli határvonala a 4. század utolsó két évtizedében szinte folyamatos terhelésnek (betörések: 381, 385, 387, 392, 395) volt kitéve (5. kép).³⁶

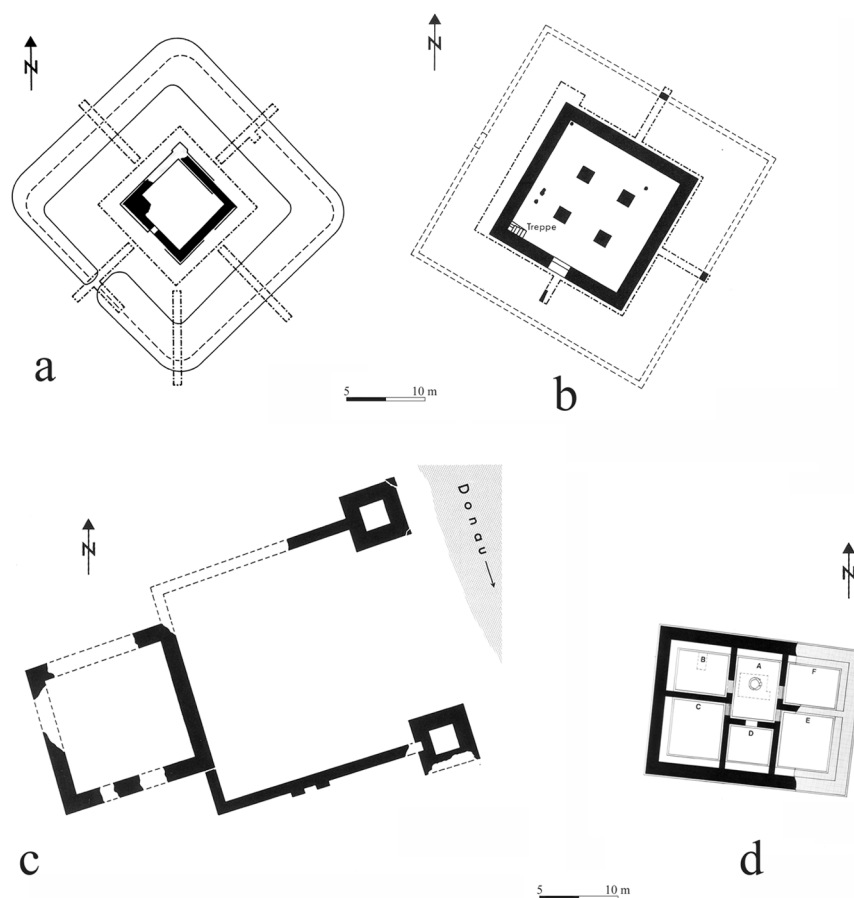
A rajnai határ története szemlélteti legjobban, hogy ha a természetes terepi adottságok nem segítenek, a birodalom területi sértelettségét csak a hosszú távú béke, és nem a falak ereje biztosíthatja.

Burgusok – a határvédelem láncszemei

A Valentinianus-kori határerődítés rendszere legrészletesebben Valeria provincia Solva (Esztergom) és Constantia (Szentendre) közötti határszakaszán vizsgálható. A meglévő táborokat (Esztergom-Várhegy, Pilismarót-Ad Herculeum, Visegrád-Sibirik-domb, Dunabogdány-Váradok, Szentendre-Constantia) a császár rendbe hozatta, és legalább egy új *castra* (CIL III 10596: Esztergom-Hidegtelelőskereszt?) építéséről is tudunk. A táborokat számos kisebb méretű katonai objektum, egy központi toronyból és az azt körbeölelő védművekből álló *burgus* kötötte össze. A modern kutatás által *burgus* gyűjtőnév alá sorolt kiserődök tipológiai szétválasztása a központi torony mérete, illetve védműveinek jellege alapján lehetséges, az egyszerű őrtornyoktól a nagyméretű, téglalap alaprajzú, belső tagolású tornyokig (6. kép).³⁷ A valeriai határon a 370 körüli években három típust alkalmaznak az új építkezéseknél. Kikötőerődöket a dunai szigetek keleti oldalán és a szemben fekvő barbaricum folyóparton létesítettek, de szórványosan a jobb partról is ismert néhány ilyen típusú *burgus*.³⁸ A jobb parti kiserőd-láncolat a kora és középső császárkorban is létező, de Valentinianus idején már következetesen kőből épített, 12 × 12 méteres alapterületnél kisebb őrtornyokból, valamint a jellegzetesen Valentinianus-kori, kerítőfallal és széles árokkal védett, 14 × 14 méternél nagyobb alapterületű toronnyal ellátott kiserődökből tevődött össze. A 18 × 18 méternél nagyobb tornyok alaprajzi sajátossága az a négy, négyzetes átmetszetű belső pillér, amely az emeleti födémeket és a tetőszerkezetet volt hivatott alátámasztani.

A 365 és 378 közötti időszakból a teljes birodalom határterületéről jelenleg több mint száz újonnan épített erőd ismert, amelyeknek zömét a különféle típusú *burgusok* teszik ki, és a folyama-

tos feltárásoknak köszönhetően a katonai objektumok száma egyre csak nő. A szűkebben datálható létesítmények azt mutatják, hogy az erődítési program a 368 és 372 közötti időszakban volt a legintenzívebb,³⁹ 375 után mindössze egyetlen *castra* épült Numidiában (CIL VIII 10937 = CIL VIII 20566: Djebel Bou Taleb, 375 és 378 között), és egy *pyrgos* Syriában (Revue d'archéologie orientale 1888, 8–10: no. 1, 377-ben), de ez utóbbi szinte bizonyosan nem a birodalmi építési program keretében, hanem magánkezdeményezésre, a Mavia-felkelés következtében jöhetett létre.⁴⁰ Az erődépítő császárok kedvelt *burgusaik* képmását több érem sorozat hátlapjára is ráverették. Ezekon mindig a nagyobb méretű változat szerepel egy „S” rövidítés kíséretében, amely alkalmasint *specula* formában, a terminus technicusnak számító *burgus* köznyelvi szinonimájaként oldható fel.⁴¹ A *burgusok* nagy száma azzal magyarázható, hogy a határok stratégiaileg legfontosabb pontjait már a császárkor korábbi időszakában megerősítették, így a meglévő védelmi vonal helyreállítása után szerencsés esetben elegendő volt a katonai objektumok sűrűségét őrtornyokkal és kiserődökkel biztosítani, amelyek építése viszonylagos gyorsasággal haladt. Még szerencsésebb esetben új építkezésre egyáltalán nem is került sor. A dunai határ Moesia I és Dacia ripensis tartományokra eső szakaszán elegendőnek bizonyult a meglévő építmények helyreállítása, a védvonal Valentinianus-kori sűrítése régészeti szempontból nem mutatható ki.⁴² A sors furcsa fintora tehát, hogy éppen a Tautomedes dux számára küldött *praecep-*

6. kép. Burgustípusok a késő római időszakban: a) Pilismarót-Hajóállomás b) Leányfalu c) Szentendre-Dera-patak (Soproni 1985 nyomán) d) Eisenberg (Bernhard 1981 nyomán)

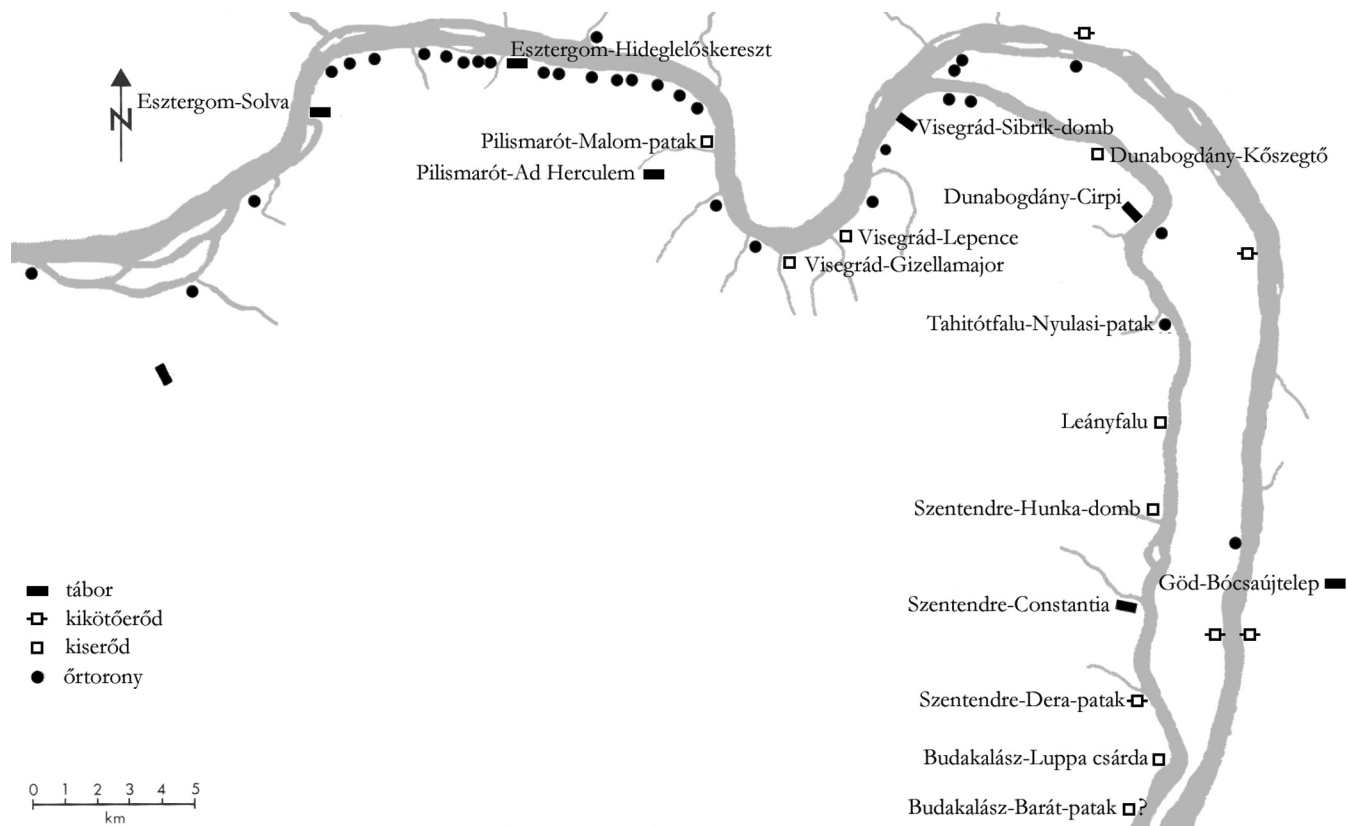
tum maradt az utókorra, hiszen minden jel szerint éppen ő volt az, aki az új tornyok építésére vonatkozó kötelezettségének önhibáján kívül nem tudott eleget tenni.

A Solva–Aquincum határszakasz a Valentinianus-korban. Fehér foltok a *limes* kutatásban

Valeria provincia Esztergom és Tahitótfalu között húzó-dó partszakaszán a régi és új táborokat összekötő, sűrű őrtoronyláncolatba a Valentinianus által helyreállított Visegrád-gizellamajori *quadriburgium* mellett mindössze három további kiserőd (Pilismarót-Malom-patak, Visegrád-Lepence, Dunabogdány-Kőszegtó) ékelődik be.⁴³ A sűrű őrtoronyláncolat a Tahitótfalu-Nyulasi pataknál álló *burgusszal* megszakad, és Leányfalutól kezdve nagyobb távolságra elhelyezett, de komolyabb méretű erődítményeknek adja át a helyét: Szentendre-Hunka-domb, Szentendre-Constantia *castellum*, Szentendre-Dera-patak és Budakalász-Luppa csárda (7. kép). A felsoroltak közül a leányfalui és budakalászi négy belső pilléres *burgus* és a Dera-pataknál álló kikötőerőd épült újonnan. A ma Budakalász és Budapest közigazgatási határát képező Barát-patak dunai betorkollásától északra egy légi fotózással és terepbejárással azonosított, ismeretlen típusú *burgus* (Ulcisia 3) maradványai rejtőznek (8. kép).⁴⁴ A felszínen gyűjtött szórványleletek alapján kora sem határozható meg, így még kérdéses, hogy egyáltalán részét képezte-e a Valentinianus-kori határvédelmi rendszernek. Mindenesetre a légi fotó alapján becsült kerítőárok 50 × 50 méteres kiterjedése inkább egy na-

gyobb méretű, kései *burgusra* utal.⁴⁵ Az őrtoronyláncolatban Tahitótfalutól délre megfigyelhető hiátus nem a kutatottság alacsonyabb fokával, inkább azzal magyarázható, hogy a hegyi, illetve hegylábi környezetből fokozatosan a folyó völgyi síkságba simuló partszakasz ellenőrzéséhez nem volt szükség a tagolt domborzati viszonyok között hatékony, de amúgy komoly harcászati értéket nem képviselő őrtoronyok láncolatára. A Szentendrei-sziget katonai létesítményei által is fedezett síkvidéki partszakasz megfigyelését és katonai védelmét ehelyütt a nagyobb létszámú csapatok állomásoztatását is ellátni képes, ostrom ellen felkészített kiserődökre bízta.⁴⁶

Leányfalutól kezdve az említett kiserődök egymástól mért távolsága körülbelül 3 km, amely Budakalász területén 2 km-re olvad. A Szentendrei sziget déli csücskével nagyjából egy földrajzi szélességen elhelyezkedő Valentinianus-kori Ulcisia 4 őrtorony a kisebb *burgusok* újabb láncolatának legészakibb ismert eleme. Innen körülbelül 2100 méter megtételével érhető el az Ulcisia 6 őrtorony. A két, biztosan Valentinianus-kori torony között fekszik félúton a Commodus-korinak tartott Ulcisia 5 *burgus*, amelynek majdani hitelesítésekor azonban kiderülhet, hogy mégiscsak részét képezte a 4. századi védelmi rendszernek. A Római partra eső őrtoronyláncolat ismert elemei tehát sűrűn sorakoznak. A Kossuth Lajos üdülőpart 21. szám alatt (Ulcisia 6) aztán ismételtelen megszakad a láncolat, és a Lajos utca 71–89. számú telekig, vagyis nagyjából a katonavárosi *amphitheatrum* vonaláig egyetlen további őrtornyot sem ismer a kutatás.⁴⁷ Ráadásul ez utóbbi inkább a Commodus-kori védelmi rendszerbe illeszkedik, semmint a késő rómaiba. A Valentinianus-kori védvonálnak Budapesten már csak a tabáni (Aquincum 5)⁴⁸ és az esetleges Gellért-téri őrtorony (Aquin-

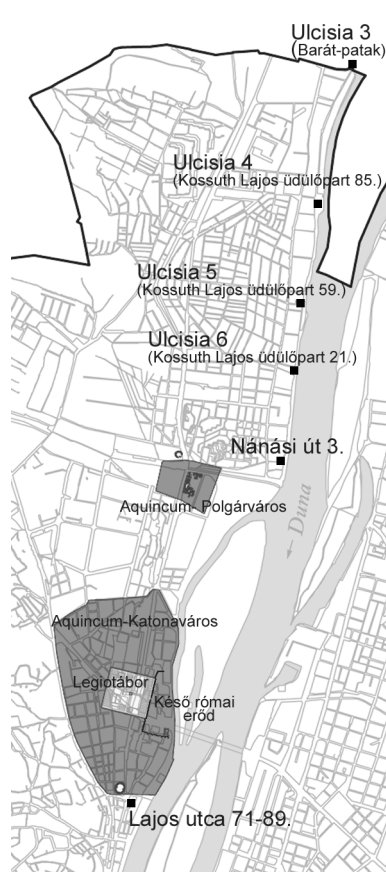
7. kép. A Valentinianus-kori erőd láncolat Valeria provincia Esztergom és Budakalász közötti határszakaszán

cum 7)⁴⁹ képezhette részét, a Duna fővárosi szakaszán ebből a láncolatból több elemet hitelt érdemlően nem tarthat számon a kutatás.⁵⁰

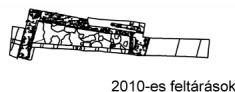
Az elmúlt 150 évben Budapest domborzata oly mérvű átalakuláson ment keresztül, hogy a feltöltött, leaszfaltozott vagy sűrűn beépített környezetben már csak véletlenül lehet a határvonal erődítményeibe belebotlani, a légi fotózás vagy a terepbejárás módszere a városi régészetben nem alkalmazható. Nem véletlen, hogy a *limes*-erődítményeket célirányosan kutató Nagy Lajos is csak a hajdani határ Szentendre és Aranyhegyi-patak közötti, a mainál jóval szerényebb mértékben beépített szakaszán tudott érdemi, bár végső soron részletesen közre nem adott eredményeket elérni.⁵¹ A budapesti Római part fokozatos beépülése ellenére is a *limes*kutatás ideális helyszíne maradt.

Egy eddig ismeretlen kísérőd felfedezése az aquincumi Duna parton

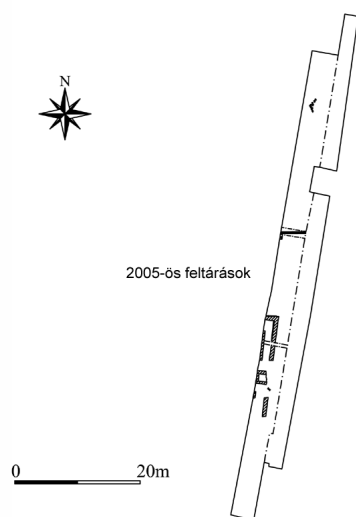
Az aquincumi katonavárostól északra húzódó Duna-parti sáv római kori területhasználatára vonatkozóan a közelmúltig csupán szórványinformációk álltak rendelkezésre, nem számítva a Nagy Lajos által feltárt vagy legalább megfigyelt őrtornyokat. A Római part déli végében, vagyis az aquincumi polgárváros keleti temetőjének északi szomszédságában csak az ezredforduló után kezdődött meg a római kori területhasználat tisztázására irányuló nagyobb léptékű kutatás. 2003-ban a Pók utca – Nánási úti ásatások során került napfényre a város keleti temetőjének északi sávjából egy 2–4. században használt terület rész,⁵² majd két évvel később egy 2–3. századi kőépület maradványai is előbukkantak a Duna mai partvonalától alig néhány méterre (9. kép).⁵³ A város keleti temetőjével határos parti szakaszon fekvő, freskós helyiséggel is rendelkező épület rendeltetését megnyugtatóan még nem sikerült tisztázni, bizonytalan az építmény létesítésének pontos időpontja, periodizációja és feladásának dátuma is. Figyelembe véve, hogy a parti épületben pusztításra utaló nyomokat nem lehetett felfedezni, fennállását legtágabban a Marcus-háborúk vége és a 260–270 közötti évek barbár betörései által keretbe foglalt 80–90 évre lehet leszűkíteni. Az épületet legalább egyszer bővítették. Felhagyásával, amely tehát legkésőbb a 3. század közepső

8. kép. Az Aquincum környéki burgusok

2010-es feltárások

2005-ös feltárások

9. kép. A középső császárkori épületmaradványai és a Nánási úti burgus a Római parton. A 2005. és 2010. évi feltárások összesített alaprajza

harmadában megtörtént, a területhasználat is átmenetileg szünetelt.

A romépület és környéke a 4. század utolsó harmadában ismételten az érdeklődés középpontjába került. Erről tanúskodik az építmény közvetlen északi előterében részlegesen feltárt három mészegető kemence, amelyek jelenléte a Duna-part ezen szakaszán korántsem meglepő, miután az 1907–1911 közötti időszakban már sor került négy hasonló típusú objektum feltárására.⁵⁴ A 2005. évi ásatás során az is bebizonyosodott, hogy a felhagyott épület építőkövei a mészegetők martalékká váltak. A mészegetők, hogy hozzáférjenek a mészkövekhez, levették a falakról a vakolatot és a freskót, majd az újrahasznosításra alkalmatlan építési törmelékkel az épület mellett futó északkelet–dél nyugati irányú, V átmetszetű árokba töltötték. Az árokra nyilvánvalóan nem volt többé szükség, hiszen északabbra, a kemencék sávjában mészegetési melléktermékekkel és szennyeződött mészrel folytatták a betöltést.⁵⁵ A kemencék melletti árokszakasz betöltésének tetejéről előkerült [FRIG]ERIDVS [VP DVX - -] bélyegzésű *tegulat*öredék már 2005-ben felvetette a terület katonai célú hasznosításának lehetőségét,⁵⁶ de az ásató ekkor még a felhagyott épület átépítésével, annak „burgus periódusával” számolt.

A középső császárkori kőépület szűkebb környezetének vizsgálata 2010-ben az egykori Berlinger Vendéglő kerthelyiségében folytatódott (Nánási út 3). A kerthelyiség különböző periódusú salak- és dolomitmurva rétegei alatt masszív római kori épületmaradványok és vasos falmaradványok jelentek meg. A tetőmaradványokból származó Frigeridus dux Valeriae limitis és Valentinus tribunus bélyegzőjével ellátott, kormos *tegulat*öredékek (10. kép) már az első ásatási napon nyilvánvalóvá tették az építmény katonai rendeltetését és Valentinianus-kori keltezését.⁵⁷ A feltárás során a várakozásnak megfelelően egy 4. századi *burgus* északi traktusa bontakozott ki. Az északi fal külső síkja melletti mélyítést a még meglévő közművek nem tették lehetővé, így nem nyílt mód annak vizsgálatára, hogy az építménynek van-e leágazása észak felé. Ily módon a feltárt traktusból kétféle alaprajzi séma is levezethető: a jellegzetesen Valentinianus-kori négy belső pilléres Budakalász típusú erődöké, illetve a Dera-pataki típusú kikötőerődöké. Ez utóbbi lehetőséget azonban több ok miatt is el kell vetnünk, mindenekelőtt azért, mert egy Szentendre-Dera-patak vagy Verőce típusú

10. kép. Válogatás a Nánási úti burgus tetőtéglaínak bélyegei közül

burgus Duna felé futó déli falának vagy bármiféle arra utaló nyomnak már a 2005. évi kutatóárokban jelentkeznie kellett volna. A Nánási úti építmény tehát annak ellenére is nagy biztonsággal a Budakalász típusba sorolható, hogy a jellegzetes belső pillérek feltárására az ásatási terület lehatároltsága miatt nem kerülhetett sor (11. kép).

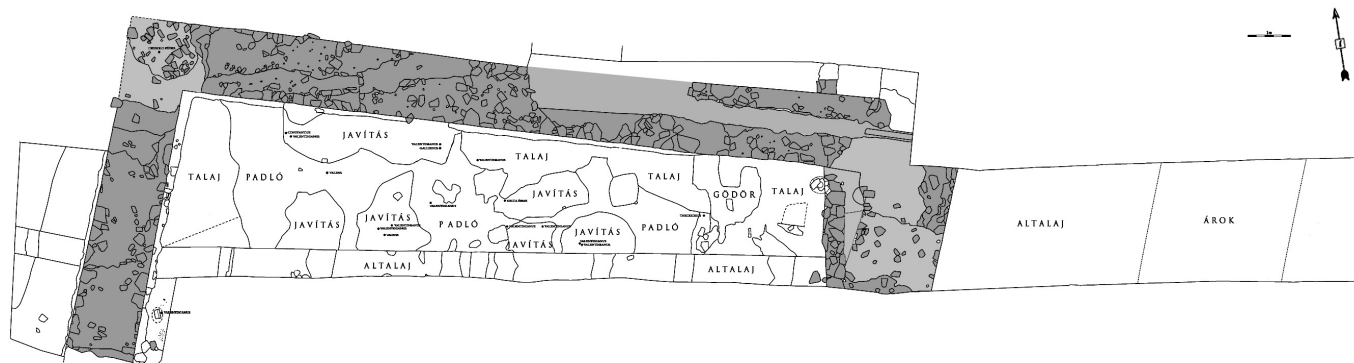
A *burgus*t erősen visszabontott állapotban találtuk meg, kőanyagának jelentős részét a középkori Óbuda (az akkori Buda) építkezései számára szállíthatták el, erről tanúskodik az alapokig kiszedett északkeleti falsarok kövei közé került ezüstérme, Orseolo Péter denárja. A romot a későbbi korokban sem kímélték, a különféle célú újkori bolygatások (árkok, gödrök) mellett a kerthelyiség jegénye- és platánfáinak gyökerei és recens közművek sora tett kárt a felmenő falakban és az intakt tetőomladékban.

Az északi alapfal hossza 19,6 méter, az egykori földfelszín fölött ez a hosszúság 0,4-0,5 méterrel rövidebb lehetett. A Budakalász típusú erődök tornya nem szabályos négyzetalaprajzú, a bejárati front és a vele párhuzamosan futó fal rendszerint alig érzékelhetően rövidebb a másik két oldalnál.⁵⁸ Miután a Nánási úti *burgus* méretben és tájolásban is lényegében véve megegyezik a vele egyazon típusba tartozó, földrajzilag is legközelebb eső Budakalász-Luppa-csárda és Leányfalu lelőhelyekről ismert kiserődökkel (12. kép), óvatosan feltételezhető, hogy

ebben az esetben is dél felől nyílhatott a bejárat. Ennek megfelelően a torony alapterülete $19,2 \times 19,4$ méterre becsülhető. A torony belsejében az alapozási falkiugrások egymástól mért távolsága 15,9 méter. Figyelembe véve azonban, hogy az erőd nyugati oldalán a felmenő fal 0,2 méterrel kijebb húzódik az alapozási falkiugrás síkjához mérten, a torony eredeti belvilága körülbelül $16,3 \times 16,4$ méter lehetett. A mérhető alap- és felmenő falak vastagsága lényeges eltérést mutat. A keleti alapfal 2,2 méter széles, a felmenő falat a feltárható szakaszon teljesen elbontották. A nyugati oldalon az 1,8 méter vastag alapfal 1,45 méter széles felmenő falat hordozott. Az északi oldalon a felmenő fal 1,6 méter széles, az alapfal vastagságára nincs adat. Az alapozás mélységét csak a keleti oldalon vizsgáltuk, ahol a függőleges falazás 1,5 méteres mélységig tartott, alatta a falazat fokozatosan öszszeszükkült. A masszív alap- és felmenő falakat a korszak katonai építményeire jellemző sóderes habarcsba rakták.⁵⁹ Az erődítmény alapvetően *opus incertum* technikával készült, de helyenként jól felismerhető a kváderfalazásra irányuló törekvés. A lokális pontatlanságokat nem falazó, hanem peremes téglák segítségével egyenlítették ki. Az építőköveken tulajdonképpen vakolás nincsen, felületükön csak a fugázáshoz használt habarcsot kenték szét. A létesítmény

sorsára nézve árulkodó a tény, hogy mind a külső, mind a belső falsík a tetőomladék tégláihoz és a döngölt padló felületéhez hasonlóan több helyütt kormozódott.

A földszinti rész sárga agyaggal ledöngölt járósíntje ráfut az erőd fal első alapozási kiugrására, vastagsága az anyag egyenetlen elosztása miatt változó. A sárga agyagot a nyugati térfélen a kelleltnél vastagabban terítették le, ezért az elégtelenek bizonyult a szükséges felület lefedésére. A nyugati fal menti sávban keletkezett hiányt világosbarna agyaggal kellett pótolni. A járósínttel kapcsolatban azonban nem is a pótlás a legszembeötlőbb furcsaság, sokkal inkább az, hogy a feltárt viszonylag kis felületen a padló sok helyütt megsüllyedt, és javításra szorult. A javítást barna talajjal kevert téglazúzalékkal végezték. A későbbiek során derült csak ki, hogy az erőd alatt korábbi időszakból való telepobjektumok, árkok, gödrök, cölöphelyek húzódnak. Ezek az objektumok a kultúrszint anyagával töltődtek be, majd miután a 2–3. századi tereprendezések során az eredeti terepfelszint még mesterségesen csonkították is,⁶⁰ a 4. századra az árkok maradványait felületben már alig lehetett érzékelni. A padlószint helyenkénti megsüllyedését az alatta futó, nem kellően tömörödött betöltésű árkok, illetve a 4. századi, az építkezést megelőzően létesített szemetesgödrök jelenléte kielégítően magyarázza.

11. kép. A Nánási úti burgus összesítő alaprajza (2010)

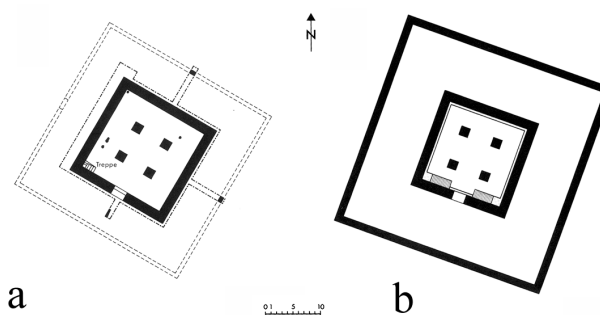
A Budakalász típusú kiserődök központi tornyát rendszerint kőfal és széles *fossa* védte, azonban a Nánási úton e külső védművek feltárására a kutatható felület térbeli lehatároltsága miatt esély sem mutatkozott.

A létesítmény építési idejére az erődítmény típusa és a tetőomladékból gyűjtött bélyeges *tegulák* egyértelmű utalást tesznek. Jóllehet a torony teljes alaprajzát nem volt módunk feltárni, a napvilágra került traktus a méretei alapján bizonyosan egy Budakalász típusú, négy belső pilléres torony részeként értelmezhető. Ez a jellegzetesen Valentinianus-kori *burgus*-típus igen elterjedt volt a Rajna alsó folyásától az Al-Dunáig.⁶¹ Hasonló típusú *burgus* Budapest területéről ezt megelőzően nem volt ismert, Valeria provinciából azonban több is említhető: Visegrád-Lepence, Leányfalu, Budakalász-Luppa-csárda, Ócsény-Soványpuszta.⁶² Felirat csak a visegrádi *burgus* területéről került elő, amely a létesítmény 372. évi építéséről tudósít (RIU S 128 = AÉ 2000, 1223). A Nánási úti *burgus* felirata még nem ismert, de Frigeridus téglabélyegei a kiserőd építési idejét Valentinianus uralkodásán belül a 371 és 373/374 közötti periódusra szűkítik le.⁶³ Az erőd agyagpadlójába taposott, Gallienus és Valentinianus, illetve Valens uralkodása között vert kisbronzok nem mondanak ellent a javasolt keltezésnek.

Az építés ideje tehát jól leszűkíthető a 370-es évtized első harmadára. Lényegesen problematikusabb az erőd feladásának időpontját meghatározni. A kormos falak és a tetőomladék, valamint a faltokban átégett agyagpadló egyaránt arról tanúskodnak, hogy a torony végső pusztulását tűzvész okozta. Ugyanakkor a leletek teljes hiánya arra is utal, hogy a tornyot a felgyújtás előtt tervszerűen kiürítették, nem ostromban esett el. A feladás időpontjára *post quem* adattal I. Theodosius 388–392 között vert *miliarensis* (RIC 9.85) érméje szolgál, amelyet a padló felületén a tetőomladék egyik faszénkupaca alatt találtunk meg (13. kép). A padlón heverő Theodosius-ezüst jelenlétéből ítélve a kiserőd feladására mindenképpen 388 után, nagy valószínűséggel azonban csak az 5. század elején, a valeriai határvédelem átszervezésekor került sor. A kivonuláskor a védelmi vonalban feleslegessé vált, kiürített erődöt a római egység a tűz erejével használhatatlanná tette.

Mindezek után kijelenthető, hogy a 2005-ben a Duna parton és 1907–1911 között a Krempel-malmi patak északi oldalán feltárt mészégető-kemencék létesítése a *burgus*-építkezéssel hozható kapcsolatba. A mészégetők tehát a *burgus* építőivel azonosak, csapatuk neve az építési felirat nélkül

azonban nem állapítható meg. Valeria tartományból összesen három *burgus* – Visegrád-Lepence, Visegrád-Kőbánya és egy régészetileg még nem azonosított esztergomi lelőhelyű építmény – felirata ismert (RIU S 128 = AÉ 2000, 1223; RIU 804; CIL III 3653 = ILS 775 = RIU 771 = AÉ 1999, 1264), ezek mindegyikét egy professzionális építőcsapat, a Maxima

12. kép. A Nánási úti burgus legközelebbi építészeti párhuzamai: a) Leányfalu b) Budakalász (Soproni 1985 nyomán)

13. kép. A Nánási úti burgus feltárt északi traktusának záró verete: Theodosius miliarensis érméje (RIC 9.85)

Sequanorum területéről, a mai Kaiseraugstból vagy Breisachból áthelyezett legio I Martia Foscianus praepositus vezette vexillatiója állította.⁶⁴ A legio a *comitatenses* csapatok közé tartozott, de amiként azt az egy kaptafára készült építési feliratok szövegezése – *una cum militibus creditis* – is tanúsítja, az építkezéshez a helyi *riparienses* segítségét is igénybe vették. Más tartományból *riparienses* csapatok saját jogú építkezésére is akad példa. A pannoniai *dioecesis*nél maradvány, a minden más egyéb forrásból ismeretlen, elnevezése alapján mégis a *riparienses* kötelékébe sorolt *militēs auxiliares Lauriacenses* nevéhez fűződik például a noricum Ybbs an der Donau lelőhelyre lokalizált *burgus* építése.⁶⁵ Valeriában ezek szerint vagy nem állt rendelkezésre az építkezések lebonyolítására megfelelően kiképzett *riparienses* alakulat, vagy a Duna-kanyar kiemelt stratégiai szerepe kívánta meg egy profeszionális *Bautruppe* áthelyezését. Bár kézenfekvőnek tűnne az Aquincum térségében folyó munkálatok végzését a legio II Adiutrix számlájára írni, a földrajzi közelség nem feltétlenül utal az építkezésért felelős csapat(ok) kilétére. E kérdés további taglalása majd az első aquincumi *burgus*-felirat előkerülését követően válik időszerűvé.

A Nánási úti *burgus* hatalmas mész- és kőanyagszükségletét tehát mindenképp a felhagyott épület falaiból fejthető mészkő fedezte. A 2005/1. számú kemence mellett talált családi sírsztélé töredéke ugyanakkor arra is fényt vet,⁶⁶ hogy a katonaság a közelben fekvő aquincumi temetőrészek (Gázgyár, Pók utca) kőanyagát sem kímélte, jóllehet a síremlékek építőanyagának elmozdítását és újrahasznosítását több, a 4. század középső évtizedeiben kiadott császári rendelet ismételt

tilalmazta.⁶⁷ Aquincumban és környékén azonban e törvényi tiltások teljesen hatástalanok maradtak, a *spolia* felhasználása mind a 4. századi temetőkben, mind a katonai építkezéseken aggasztóan bevett gyakorlatnak számított.⁶⁸ Ennek fényében kissé talán meglepő, hogy a Nánási úti *burgus* feltárt részén befalazott *spoliumot* egyáltalán nem találtunk, csak a tornyon belüli omladék egyik 20. századi bolygatásából került elő egy római kori profilált párkánytöredék, amely a 2–3. századi épületből vagy valamelyik kifosztott temetőrészből juthatott az erőd területére. Persze ki tudhatja, mit szállítottak el innen az elmúlt ezer év során.

A rendelkezésre álló információk alapján ma még nem rekonstruálható a Római partra vonatkozó védelmi elképzelés, így az aquincumi polgárváros keleti előterében épült Nánási úti *burgus* pontos szerepéről is csak keveset lehet tudni. Az tény, hogy a Római parti *limes*objektumok jellege a Nánási úti kiserőddel megváltozik (8. kép). Az őrtorony-vonulat jelenleg ismert legdélibb pontjától (Kossuth Lajos üdülőpart 21.) 1,1 kilométerre álló komoly építmény létjogosultsága talán azzal magyarázható, hogy *refugium*ként is szolgált az aquincumi polgárváros maradványnépessége számára. Sajnos, a polgárváros Valentinianus-kori és még későbbi periódusai nehezen kutathatók, rosszul is kutattak, és a begyűjtött adatok is elmentmondásos következtetésekhez vezettek.⁶⁹ Annyi mégis valószínűnek látszik, hogy a 4. század utolsó harmadában a településen és közvetlen környezetében még éltek polgári elemek. A Nánási úti *burgus* elhelyezésekor és típusának kiválasztásakor a stratégiai megfontolások mellett a civil lakosság védelme is szempont lehetett.

Jegyzetek

- 1 Amm. XXVIII. 6. 1–4; XXVII. 9. 1; Curran 1998, 87.
- 2 Az események időrendjére: Tomlin 1974, 303–307; Blockley 1980, 223–225.
- 3 Amm. XXVIII. 3. 1; Welsby 1982, 104–124; Wilson 1991, 142–147; Curran 1998, 86–87.
- 4 Drinkwater 1997, 12–13.
- 5 Lenski 2002, 150–151.
- 6 A vitára legutóbb: Boeft et al. 2008, 99–100.
- 7 A 363. évi békére: Lenski 2002, 161–167.
- 8 Lenski 2002, 147.
- 9 Heather 1991, 115–116; Lenski 2002, 136–137. – E céloknak csak látszólag mond ellent annak a kora császárkortól létező, de főleg a 3. század második felétől gyakorolt törekvésnek a fenntartása, hogy barbár tömegeket *laeti* státuszban, vagyis polgárjoggal nem rendelkező, adófizető földművelőként és a katonai *manpower* potenciális biztosítójaként a birodalom belső területein telepítsenek le. A szóban forgó időszakban, 364–378 között Theodosius *comes* alamannokat, Frigeridus *dux* greuthungokat és taifalokat, Valens tervingeket telepített a birodalomba. A barbár betelepítésekre: De Ste. Croix 1981, 509–518; Curran 1998, 84; Lenski 2002, 349.
- 10 Mócsy 1974, 291.
- 11 Heather 1991, 115; Lenski 2002, 135–137. – A kereskedelmi tevékenység elsősorban a barbár fél érdeke volt, hiszen Európa nem római fele állandó élelmiszerhiánnyal küzdött. Róma persze, saját jól felfogott érdekében, szándékosan nem elégítette ki maradéktalanul ezeket az igényeket. Erre: Braund 1989, 18–19.
- 12 Petrikovits 1971, 184; Elton 1996, 156, 3. jegyzet; Borhy 1999, 9–10.
- 13 Petrikovits 1971, 185–187.
- 14 CTh. 15.1.13, Budai Balogh Tibor fordítása. – A *praeceptum* keltezése vitatott. A XIII Kal. Iul. Mediolano Divo Ioviano et Varroniano cons. sor alapján a kibocsátás kelte 364. június 19. Azonban a két császár június 2-án még Naissusban, július 5-én pedig már Sirmiumban tartózkodott. Valentinianus október végénél korábban biztosan nem érkezhetett meg Mediolanumba, ottani jelenléte egyébként november 9-től igazolt. Boeft et al 2008, XVII, XXIII. Mindez azt jelenti, hogy vagy a kibocsátás helye, vagy a hónap, vagy a *consulok* neve hagyományozódott helytelenül.
- 15 A kései *burgusok* kibővült feladatkörére vonatkozóan: Hodgson 1997, 65.
- 16 Šašel Kos 1996, 160–161.
- 17 Erre: Amm. XXIX. 6. 2; Mócsy 1974, 294; Curran 1998, 84–85; Mráv 1999, 79–82.
- 18 A német kutatás Symmachus látogatásának helyszínét Neckarau és Altrip térségébe lokalizálja: Schleiermacher 1942, 193.
- 19 A forrásokat összegyűjtötte: Lenski 2002, 376–377; Lásd még Garbsch 1967, 74–75.
- 20 Amm. XXX. 3. 1; Moosbrugger–Leu 1974, 161–164.
- 21 Garbsch 1967, 75; Lenski 2002, 376–377.
- 22 Humphries 1999, 105–106.
- 23 Errington 2000, 878–893; Vasić 1995, 327.
- 24 Összefoglalóan: Lenski 2002, 376–378.
- 25 Mócsy 1974, 291.
- 26 CIL III 10596. Soproni 1985, 61, 77. jegyzet és 107–109, Abb. 47–49.
- 27 Amm. XXIX. 6. 2–7; Lenski 2002, 377.

- 28 Mráv 2003, 207–209.
- 29 Ammianus narratíváját kommentálja: Šašel Kos 1996, 166–170; Colombo 2006, 160–172.
- 30 Mráv 2005, 773–784.
- 31 A következményekre: Heather 1991, 122–147; Lenski 2002, 320–367.
- 32 Wachtel 2000, 912.
- 33 Mócsy 1974, 340–341; Soproni 1978, 206–207; Soproni 1985, 86–93; Alatheus és Saphrax népének letelepülését egy kora bizánci forrásadatra és a régészeti hagyaték hiányára hivatkozva vitatja Kovács 2004, 120. A törzsszövetséggel kapcsolatba hozott dunántúli régészeti lelőhelyekre: Szőke 1996, 29–59; Müller 2003, 291.
- 34 Alföldi 1925, 6; Soproni 1985, 95–100.
- 35 Mócsy 1980, 633; Visy 2003, 142.
- 36 A betörésekre: Alföldi 1925, 6–7.
- 37 A gyűjtőnév problematikájára: RGA IV. (1981²) 275, s. v. „burgus”; Bernhard 1981, 59; Motschi 1998, 167.
- 38 A kikötőerődök datálására: Mráv 2009, 51–69. – A jobb parti kikötőerődökre: Nagy 1998, 35–38 és 41, 1. kép, illetve 42, 3. kép.
- 39 Lenski 2002, 375–379, Fig. 22.
- 40 Lenski 2002, 209, 11. jegyzet; 376; 379, 15. jegyzet
- 41 Lenski 2002, 131, 90. jegyzet. Forcellini V. (1858–1879) 588, s. v. „specula”.
- 42 Vasić 1995, 328–329.
- 43 Pilismarót–Malompatak: Soproni 1978, 36–46, Taf. 18–50; Soproni 1985, 29–35; Visy 2003, 50 (Solva 19). Visegrád–Lepence: Gróf–Gróh 1999, 103–109; Visy 2003, 51 (Solva 35); Dunabogdány–Kőszeg: Soproni 1978, 61; Visy 2003, 53 (Solva 32).
- 44 Visy 2003, 57.
- 45 Valeria északi részén a 12 × 12 méternél kisebb őrtornyok árka körülbelül feleekkorra, pl.: Solva 11, Solva 13, Solva 15, Solva 18, Solva 24. Cf. Visy 2003, 127–128: Table II.
- 46 Petrikovits 1971, 193.
- 47 Az Ulcisia 6 őrtorony és a Bogdáni út közötti közel 4 km hosszú szakaszon egyetlen biztos katonai objektum sem ismeretes, egy tévesen a késő római őrtoronyláncához sorolt sárgapítványt vagy épületmaradványt (Ulcisia 7), illetve a Mozaik utcát az Óbudai Nagyszigettel összekötő, egykori vasúti híd déli előterében részlegesen feltárt objektumot leszámítva. Ezzel kapcsolatban lásd
- Zsidi 1999, 258–261. Az utóbbi részlegesen feltárt kőépítményt az ásató egy Severus-korban átépített Hadrianus-kori hídfő részeként határozta meg. Miután az építménynek 4. századi periódusa nincsen, jelenléte a Valentinianus-kori védelmi rendszer kutatásakor figyelmen kívül hagyható. – A Lajos utcai őrtoronyra: Hable–Reményi–Kárpát 2003, 36, 2. kép; 37; 43–44.
- 48 Visy 2003, 61.
- 49 Visy 2003, 61; Beszédes–Terei 2003, 139–140.
- 50 Erre vonatkozóan: Varga 2011 (előkészületben).
- 51 Szükszavú összefoglalása: Nagy 1942, 753–757.
- 52 Láng 2004, 82–89.
- 53 Láng 2006, 65–69.
- 54 Kuzsinszky 1932, 70–71.
- 55 Láng 2006, 64–65.
- 56 Láng 2006, 65 és 66, 6. kép.
- 57 Szilágyi 1933, T. XXVII. 49, 51–52, T. XXVIII. 56–58.
- 58 Nagy 1999, 114.
- 59 Péterfi 1999, 166.
- 60 Láng 2006, 69.
- 61 Bechert 1974, 174–181, 177: Abb. 139–140; Korác 1996, 106; Motschi 1998, 166: n. 9., 167.
- 62 Visegrád–Lepence: Gróf–Gróh 1999, 106, Abb. 2; Visy 2003, 51 (Solva 35). Leányfalu: Soproni 1978, 63–66, Taf. 67; Visy 2003, 55 (Cirpi 2). Budakalász–Luppa csárda: Soproni 1978, Taf. 75.3; Visy 2003, 57 (Ulcisia 2). Ócsény–Soványpuszta: Péterfi 1999, 161–167 és 187–188, 2–3. kép; Visy 2003, 103 (Alisca 3).
- 63 Frigeridus hivatali idejére: Wachtel 2000, 911–912; Lőrincz 2006, 103–105.
- 64 A csapat a feliratokon *legio I Martiorum* megnevezéssel szerepel. Az elnevezés problematikájára: Fellmann 1998, 95.
- 65 CIL III 5670a = ILLPRON 908 = ILS 774. Ybbs an der Donau lelőhelyre: Genser 1986, 220–225. A *burgus* régészetiileg még nem azonosított. A *militēs auxiliares Lauriacenses* csapatra: RGA XXI (2002) 332, s. v. „Noricum”. – További példák *riparienses* csapatok építkezésére: Borhy 1999, 9.
- 66 Láng 2006, 62.
- 67 Zabehlicky 1985, 279–280; Tóth 2009, 52–53.
- 68 Katonai építkezéseken: Nagy 1942, 751, 756; Ertel 2001, 79–104.
- 69 Összefoglalóan: Zsidi 2002, 120–122.

Bibliográfia

- Alföldi 1925: Alföldi A., „Hogyan omlott össze a római védőrendszer Pannóniában?": *Hadtörténeti Közlemények* (1925) 1–30.
- Bechert 1974: Bechert, T., *Asciburgium – Ausgrabungen in einem römischen Kastell am Niederrhein*, Duisburger Forschungen Bd. 20, Duisburg, 1974.
- Bernhard 1981: Bernhard, H., „Die spätrömischen Burgi von Bad Dürkheim Ungstein und Eisenberg. Eine Untersuchung zum spätantiken Siedlungswesen in ausgewählten Teilgebieten der Pfalz": *Saalburg Jahrbuch* 37 (1981) 23–85.
- Beszédes–Terei 2003: Beszédes J. – Terei Gy., „Újabb topográfiai adatok a Szent Gellért tér őskori, római és középkori beépítettségéhez (Recent Topographic Data on Prehistoric, Roman and Medieval Settlements in Szent Gellért Square)": *Aquincumi Füzetek* 9 (2003) 131–145.
- Blockley 1980: Blockley, R. C., „The Date of the 'Barbarian Conspiracy'": *Britannia* 11 (1980) 223–225.
- Borhy 1999: Borhy, L., „*Praepositus legionis hunc burgum a fundamentis in diebus XXXVIII fecit pervenire*: Überlegungen zu CIL III 3653 aus Esztergom hinsichtlich der Dauer der Errichtung spät-römischer Militäranlagen": *Arctos* 33 (1999) 7–13.
- Boeft et al. 2008: Boeft, J. den et al., *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXVI*, Leiden–Boston, 2008.
- Braund 1989: Braund, D., „Ideology, Subsidies and Trade: the King on the Northern Frontier Revisited": Barrett, J. C. – Fitzpatrick, A. P. – Macinnes, L. (eds): *Barbarians and Romans in North-West Europe from the Later Republic to Late Antiquity*, BAR-IS 471, Oxford, 1989, 14–26.
- Colombo 2006: Colombo, M., „Due note storiche e letterarie sui libri XXVIII–XXX di Ammiano Marcellino": *Philologus* 150 (2006) 149–174.
- Curran 1998: Curran, J., *From Jovian to Theodosius*, Cambridge Ancient History XIII, Cambridge, 1998, 78–110.
- De Ste. Croix 1981: De Ste. Croix, G. E. M., *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*, Ithaca, 1981.
- Drinkwater 1997: Drinkwater, J. F., „Julian and the Franks and Valentinian I and the Alamanni: Ammianus on Romano-German Relations": *Francia* 24 (1997) 1–15.
- Elton 1996: Elton, H., *Warfare in Roman Europe, AD 350–425*, Oxford, 1996.

- Errington 2000: Errington, R. M., „Themistius and His Emperors”: *Chiron* 30 (2000) 861–904.
- Ertel 2001: Ertel, C., „Spolien aus der Mauer des spätrömischen Legionslagers von Aquincum. Fragmente von Grabaltären ohne Inschrift im Aquincum Museum”: *Budapest Régiségei* 34 (2001) 79–104.
- Fellmann 1998: Fellmann, R., „Spätrömische Festungen und Posten im Bereich der Legio I Martia”: Bridger, C. – Gilles, K.-J. (szerk.): *Spätrömische Befestigungsanlagen in den Rhein- und Donauprovinzen. Beiträge der Arbeitsgemeinschaft 'Römische Archäologie' bei der Tagung des West- und Süddeutschen Verbandes der Altertumsforschung in Kempten 08.06.-09.06.1995*. BAR-IS 704, Oxford, 1998, 95–103.
- Garbsch 1967: Garbsch, J., „Die Burgi von Meckatz und Untersaal und die valentinianische Grenzbefestigung zwischen Basel und Passau”: *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 32 (1967) 51–82.
- Genser 1986: Genser, K., *Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. Ein Forschungsbericht*, RLiÖ 33, Wien, 1986.
- Gróf-Gróh 1999: Gróf, P. – Gróh, D.: „Spätrömischer Wachturm und Statuenfund zu Visegrád-Lepence”: *Folia Archaeologica* 47 (1998–1999) 103–116.
- Hable-Reményi-Kárpáti 2003: Hable, T. – Reményi, L. – Kárpáti, Z., „Két ásatás – az aquincumi canabae déli szélén (Two Excavations in the Southern Part of the Aquincum canabae)”: *Aquincumi Füzetek* 9 (2003) 33–52.
- Heather 1991: Heather, P. J., *Goths and Romans*, 332–489, Oxford, 1991.
- Hodgson 1997: Hodgson, N., „Relationships between Roman River Frontiers and Artificial Frontiers”: Groenman-van Waateringe, W. et al. (szerk.): *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Oxbow Monographs 91, Oxford, 1997, 61–66.
- Humphries 1999: Humphries, M., „NEC METU NEC ADULANDI FOEDITATE CONSTRICTA. The image of Valentinian I from Symmachus to Ammianus”: Drijvers, J. W. – Hunt, D. (szerk.), *The Late Roman World and its Historian. Interpreting Ammianus Marcellinus*, London – New York 1999, 104–112.
- Korać 1996: Korać, M., „Late Roman and Early Byzantine Fort of Ljubičevac”: Petrović, P. (ed.): *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2, Belgrade, 1996, 105–109.
- Kovács 2004: Kovács, P., „The Late Roman Army in Pannonia”: *ActaAntHung* 44 (2004) 115–122.
- Kuzsinszky 1932: Kuzsinszky, B., „A Gázgyári római fazekastelep Aquincumban (Das grosse römische Töpferviertel in Aquincum bei Budapest)”: *Budapest Régiségei* 11 (1932) 3–423.
- Láng 2004: Láng O., „Római kori temetőrészlet az aquincumi polgárváros északkeleti szomszédságában (Part of a Roman Period Cemetery Northeast of the Aquincum Civil Town)”: *Aquincumi Füzetek* 10 (2004) 82–89.
- Láng 2006: Láng O., „Római kori beépítettség kutatása az aquincumi polgárvárostól északra fekvő Duna-parton (Investigation of the use of the Danube bank north of the Aquincum Civil Town)”: *Aquincumi Füzetek* 12 (2006) 60–72.
- Lenski 2002: Lenski, N., *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley – Los Angeles – London, 2002.
- Lőrincz 2006: Lőrincz, B., „Spätrömische Offiziere und Unteroffiziere im pannonischen Heer aufgrund der Ziegelstempel”: *Specimina Nova* 20 (2006) 103–120.
- Motschi 1998: Motschi, A., „Der spätrömische *burgus* von Balsthal-St. Wolfgang und die Inschrift der *Tungrecani seniores* aus Lapersdorf SO”: Ebersbach, R. et al. (szerk.), *Mille fiori. Festschrift für Ludwig Berger zu seinem 65. Geburtstag*, Forschungen in Augst 25, Augst, 1998, 163–169.
- Mócsy 1974: Mócsy, A., *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London–Boston, 1974.
- Mócsy 1980: Mócsy, A., „Der pannonische Limes. Probleme der neueren Forschungen”: *XIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, BAR-IS 71, Oxford, 1980, 627–634.
- Moosbrugger-Leu, R., „Munimentum prope Basiliam”: *Archäologisches Korrespondenzblatt* 4 (1974) 161–164.
- Mráv 1999: Mráv Zs., „Valentinianus... in ipsis Quadorum terris quasi Romano iuri iam vindicatis aedificari praesidiaria castra mandavit” (Amm. Marc., XXIX 6,2). I. Valentinianus kvád külpolitikája egy vitatott Ammianus Marcellinus szöveghely tükrében”: Gaál A. (szerk.), *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.)*, Szekszárd, 1999, 77–111.
- Mráv 2003: Mráv, Zs., „Hatvan-Gombospuszta fortlet”: Visy, Zs. (szerk.): *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the ripa Pannonica*, Budapest, 2003, 207–209.
- Mráv 2005: Mráv, Zs., „Quadian Policy of Valentinian I. and the Never-Finished Late Roman Fortress at Gőd-Bócsaujtelep”: Visy, Zs. (szerk.), *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*. Pécs, Hungary, September 2003, Pécs, 2005, 773–784.
- Mráv 2009: Mráv Zs., „A Valeria ripensis provincia határán létesített késő római kikötőerődök keletkezéséhez”: Gaál A. (szerk.), *A bölcskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából*, Szekszárd, 2009, 51–69.
- Müller 2003: Müller R.: „Germánok és alánok a Dunántúlon az 5. században”: Visy Zs. (szerk.), *Magyar régészet az ezredfordulón*, Budapest, 2003, 291–293.
- Nagy 1942: Nagy L., „Aquincum és a későrómai védőrendszer”: Szendy K. (szerk.), *Budapest története II*. Budapest, 1942, 747–764.
- Nagy 1998: Nagy M., „Nagy Lajos, a dunakanyari (sic!) késő római védőrendszerének kutatója”: *Budapest Régiségei* 32 (1998) 35–43.
- Nagy 1999: Nagy M., „A pannoniai IV. századi burgus-típusok méretei”: Gaál A. (szerk.): *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.)*, Szekszárd, 1999, 113–140.
- Péterfi 1999: V. Péterfi Zs., „Az Öcsény-sóványtelki későrómai őrtorony feltárása”: Gaál A. (szerk.), *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.)*, Szekszárd, 1999, 161–200.
- Petrikovits 1971: Petrikovits, H. von, „Fortifications in the North-Western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries AD”: *Journal of Roman Studies* 61 (1971) 178–218.
- Šašel Kos 1996: Šašel Kos, M., „The Defensive Policy of Valentinian I in Pannonia: a Reminiscence of Marcus Aurelius?”: Bratož, R. (ed.): *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit (Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v pozornimski dobi)*, Ljubljana, 1996, 145–175.
- Schleiermacher 1942: Schleiermacher, W., „Befestigte Schiffsländen Valentinianus”: *Germania* 26 (1942) 191–195.
- Soproni 1978: Soproni, S.: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Budapest, 1978.
- Soproni 1985: Soproni, S.: *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 38, München, 1985.
- Szilágyi 1933: Szilágyi, J., *Inscriptiones tegularum Pannonicarum*, DissPann II:1, Budapest, 1933.
- Szöke 1996: Szöke, B. M., „Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felső major”: *Antaeus* 23 (1996) 29–59.
- Tomlin 1974: Tomlin, R., „The Date of the 'Barbarian Conspiracy'”: *Britannia* 5 (1974) 303–307.

- Tóth 2009: Tóth E., *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*, Helytörténeti sorozat 8, Dombóvár, 2009.
- Varga 2011: Varga G., „Budapesti őrtornyok – mítosz és valóság”: *ArchÉrt* 136 (2011) (előkészületben).
- Vasić 1995: Vasić, M., „Moesia Prima and Dacia ripensis in the Time of Valentinian I and Valens (364–378 AD)”: Srejskić, D. (szerk.), *The Age of Tetrarchs. A Symposium held from the 4th to the 9th October 1993*, Belgrade, 1995, 327–335.
- Visy 2003: Visy, Zs., *The Ripa Pannonica in Hungary*, Budapest, 2003.
- Wachtel 2000: Wachtel, K., „Frigeridus dux”: *Chiron* 30 (2000) 905–914.
- Welsby 1982: Welsby, D. A.: *The Roman Military Defence of the British Provinces in Its Later Phases*, BAR-IS 172, Oxford, 1982.
- Wilson 1991: Wilson, P. R., Aspects of the Yorkshire Signal Stations: Maxfield, V. A. – Dobson, M. J. (szerk.), *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter, 1991, 142–147.
- Zabehlicky 1985: Zabehlicky, H., „Zur Spolienverwendung in spätantiken Gräbern des österreichischen Donauraumes”: Kandler, M. (hrsg.): *Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Völlendung des 70. Lebensjahres von Herrmann Vetters*, Wien, 1985, 279–285.
- Zsidi 1999: Zsidi P., „Hídfőállás az aquincumi polgárváros és katonaváros között”: Gaál A. (szerk.), *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.)*, Szekszárd, 1999, 258–261.
- Zsidi 2002: Zsidi P., *Aquincum polgárvárosa az Antoninusok és Severusok korában*, Budapest, 2002.

Ünnepi menet részlete a Szépművészeti Múzeumban

Az Antik Gyűjteményt létrehozó 1908-as vásárlás során Budapestre került 135 antik márványemlék közül kezdettől fogva kiemelkedő jelentőségűnek tartották annak a két márványlapnak a töredékeit, amelyek a római császárság alapító eseményéhez, a Kr. e. 31-ben az actiumi hegyfoknál vívott tengeri csatához, a későbbi Augustus császárnak Antonius és Kleopatra feletti győzelméhez kapcsolódtak (1. kép). Ezekhez a lapokhoz 2000-ben egy egész relief járult: ez volt az első világháború utáni időszak legnagyobb mérvű közgyűjteményi vásárlása, az állam és számos támogató közös erőfeszítésének köszönhetően.

A több helyütt kiegészített dombormű, amelynek felületét az újkorban átsziszolták, ünnepi menet részletét ábrázolja (2. kép): négy lassan lépdelő ló vontat egy kétkerekű, templom formájú, látható oldalain domborművekkel díszített kocsit. E mögött két togás, babérkoszorús férfi halad, az első babérágat

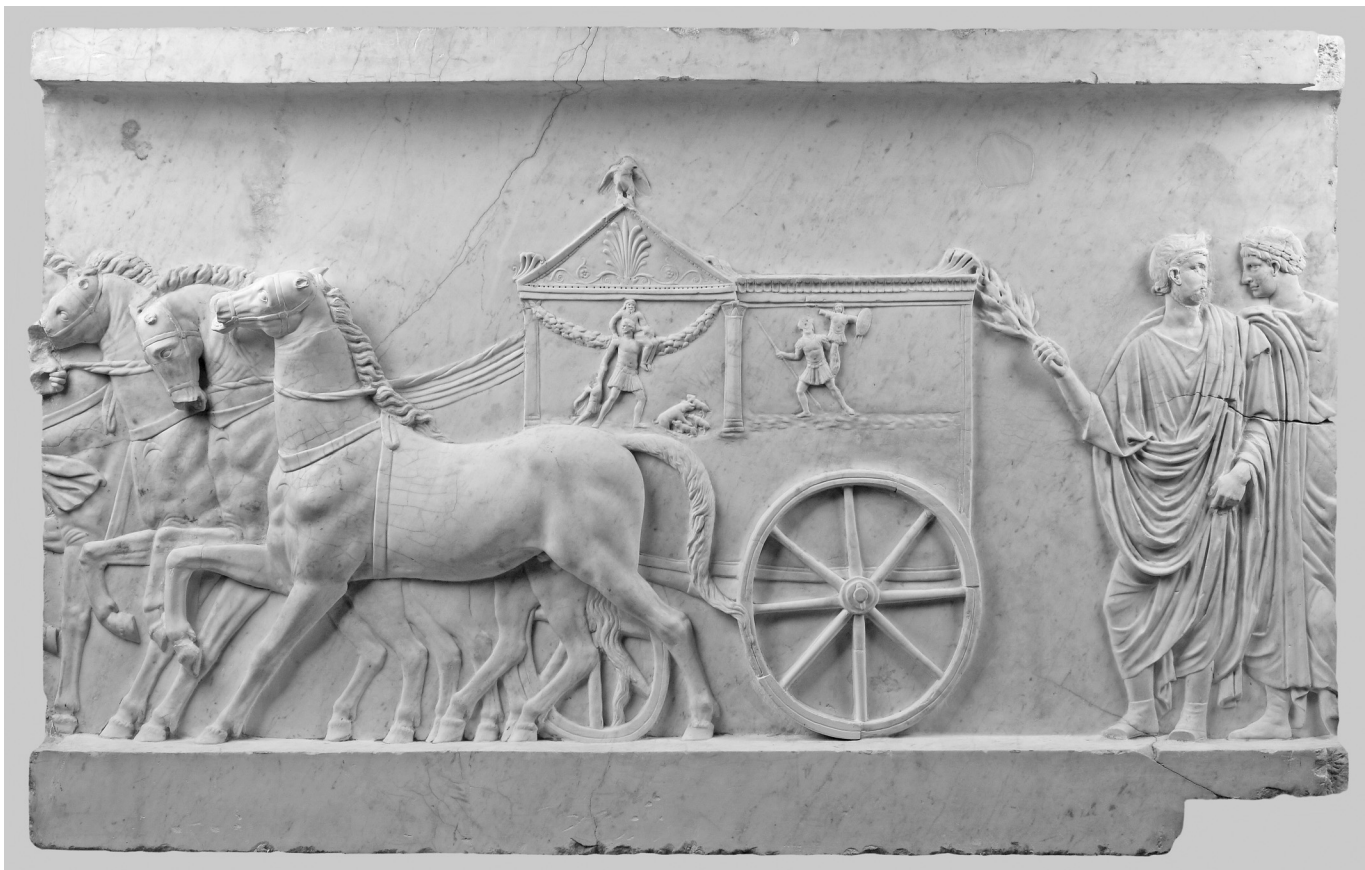
tart a kezében. A képező alsó és felső szélét díszíttelen szegegy zárja, oldalainak viszont nincs keretelése, és az alakok túlnyúlnak a széleken. Egyértelmű tehát, hogy a lap nagyobb reliefciklusba tartozik, amelynek további darabjait spanyolországi magángyűjteményekben őrzik.

A reliefciklus rekonstruálásában az a rajzszorozat nyújt segítséget, amelyet az egyik első ókortudományi enciklopédiában, Bernard de Montfaucon *Antiquité expliquée* című monumentális művében tettek közzé a 18. század elején. Eszerint a sorozat egyik része a tengeri ütközetet ábrázolja (ide tartozik az egyik budapesti lap, rajta az actiumi hegyfokon ülő Apollo istennel, akinek Augustus a győzelmét tulajdonította), a többi lap pedig a győzelmi ünnepek eseményeit.

A dombormű szépen példázza az augustusi propagandagépezet egyik fő és ma sem tanulságok nélkül való jellemzőjét, a történelemmá tett fiktív őstörténet és az aktuálpolitika egybe-

1. kép. Két domborműves lap töredéke ünnepi menet és az actiumi csata jelenetének ábrázolásával. Kr. u. 1. század második negyede (Rázsó András felvétele)

2. kép. Dombormű: ünnepi menet az actiumi csata után. Kr. u. 1. század második negyede
(Rázsó András felvétele)

olvasztását. A díszkocsi (*tensa*) valóságos célra szolgált: ebben vitték át a győztes hadvezér *triumphusát* követő ünnepi menetben (*pompa circensis*) az állami istenek szent tárgyait capitoliumi templomukból a Circus Maximusba, hogy az istenségek képviselőiként ezek is részt vehessenek az ott rendezett játékokon. A *tensa* mögött a római állam vezetői lépdelnek. A négy lovat viszont istennő, a római hadierények megszemélyesítője, Virtus Romana vezeti (a domborművön csak bal keze és ruhájának széle látszik). A templom alakú kocsiszekrényt, amelynek oromzatán sas, Jupiter isten madara ül, a római őstörténet csomópontjaivá tett események díszítik. Az egyik oldalon Aeneas, Venus istennő fia, a római nép ősapja menekíti ki apját és fiát az égő Trójából, hogy megkezdje az új hazába, Italiába vezető odysseiáját: addig kellett hajóznia, amíg a parton előre megjósolt jelre, malacait szoptató kocára nem bukkant. A másik oldalon Róma megalapítója, Romulus látható, kezében a legyőzött ellenséges hadvezér zsákmányolt fegyvereivel. A két mitikus témájú dombormű nem csupán a fiktív őstörténetet idézhette fel korabeli szemlélőjében, hanem aktuálpolitikai jelentést is hordozott: ugyanezt a két római hőst ábrázolta az

Augustus forumán Kr. e. 2-ben fölszentelt Mars-templom körüli tér két legfontosabb szobra, a császár által sarkalatosnak hirdetett erények, a jámborság (*pietas*) és a hősiesség (*virtus*) emblémikus hirdetői. A lap kompozíciója tehát finoman utal arra, hogy a mitikus őstörténet Aeneastól Romuluson át az augustusi jelenig „vezet”, és – a magát szintén Venus sarjának hirdető Augustus actiumi győzelmével összekapcsolva – a legmagasabb: isteni szinten hivatott biztosítani az újszülött uralom legitimálását.

A reliefciklus talán a császárkultusz szolgálatában álló szentélyt díszíthetett. Nem tudni, hol állt ez a szentély – Róma és a közép-itáliai Avellino mellett egyaránt szólnak adatok. A faragás stílusa alapján a római császárkor elején, a legvalószínűbben Caligula (37–41) vagy Claudius császár (41–54) uralkodása alatt készülhetett.

Nagy Árpád Miklós

A cikk első változata az alábbi kötetben jelent meg: Czére A. (szerk.), *Szépítőművészeti Múzeum. Remekművek az ókortól napkainkig*, Budapest, 2006, 19.

Hagyományteremtő szándékkal indította útjára 2003 telén a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteménye „Az évszak műtárgya” kamarakiállítás-sorozatát. A sorozat fő célja, hogy rendszeresen a közönség elé tárja a Gyűjteményben folyó munka eredményeit: egy-egy újonnan megszerzett, illetve restaurált művet, vagy olyanokat, amelyekről új és bemutatásra érdemes tudományos eredmények születtek

Nagy Sándor pénzverése

III. Alexandros (Nagy Sándor) a hódító hadvezérek örök példaképe. Alig több mint egy évtizednyi uralkodása (336–323) alatt földrésnyi területet, számtalan népet és kultúrát vont a makedón királyság uralma alá. S bár birodalma nem élte túl megteremtőjét, Alexandros hadjárata a hellén világ horizontját egészen a Himalája vidékéig terjesztette ki. Államszervező tevékenységének lényeges pontja volt a birodalmi méretű pénzverés megszerzése, amelynek rendszere az utódállamokban is fennmaradt. Éremtípusait átvették közvetlen utódai, és számos görög városban még századokkal később is változatlan formában verték a legendás király pénzerméit. A görög világ határain túl pedig jó néhány „barbár” nép használta mintául Alexandros pénzeit: kelták (lásd az 1–2. érmet), thrákok, dákok és geták.

A makedón királyok a Kr. e. 5. század elején, I. Alexandros uralkodása idején kezdték pénzt verni, kiaknázva a terület gazdag nemesfémbányáit. Értékpénzeiket ezüsből verték, mint a korabeli görög államok többsége. (Aranypénzeket ekkoriban csupán a perzsa birodalomban bocsátottak ki rendszeresen, a nagykirályok „dareikosa” jelentette a korszak aranyvalutáját). I. Alexandros még nagy címletű ezüstpénzeket bocsátott ki, utódai viszont már csak kisebb címleteket. Ennek oka az általuk használt bányák kimerülése, főleg pedig az athéni pénzrendszer általános elterjedése lehetett. A Kr. e. 5. század közepére ugyanis a perzsák ellen győztes görögök élén álló Athén lett az Égeikum vezető hatalma. Az athéni „baglyos” ezüstök, az attikai pénz- és súlyrendszer használata mindenfelé elterjedt Hellasban. S bár a Kr. e. 5. század végére, a peloponnésosi háborút követően Athén elvesztette politikai vezető szerepét, gazdasági jelentősége továbbra is megmaradt.

Kr. e. 359-ben nagy formátumú uralkodó került a makedón trónra: II. Philippos, Nagy Sándor apja. Sorra meghódította a görög városállamokat, és egységes birodalomra alakította Hellast. Ezután a perzsa birodalom ellen készült, úgymond megtorlásul a másfél évszázada vívott görög–perzsa háborúk pusztításaiért. Am merénylet áldozata lett, s a feladatot fiának kellett végrehajtania. II. Philippos tette meg az első lépéseket a birodalmi méretű pénzrendszer megteremtésére. A görög világban elsőként vezette be a rendszeres és párhuzamos arany- és ezüstpénzverést. Ezt elsősorban a Pangaion-hegy környéki aranybányák elfoglalása és kitermelése tette lehetővé. Attikai súly szerint kibocsátott aranyait (3) a perzsa aranyak kiszorí-

tására szánta. Ezüstérméi (4) viszont még a helyi súlyrendszer alapján készültek.

III. Alexandros folytatta apja művét. Az ezüstöket is attikai súlyban verette (5a–b), és ezzel megvetette annak a pénzrendszernek az alapjait, amely közel három évszázadon át a hellén világ vezető pénzrendszere lett. Hatalmas mérvű pénz-kibocsátásának nyersanyagbázisát a perzsa kincstárakból zsákmányolt óriási nemesfémkészletek jelentették (ókori források több mint 220 000 talantont, közel 6000 tonnát említene). Pénzei számos verdében készültek, Makedónián kívül Kis-Ázsiában, a Közel-Keleten és az egyiptomi Memphisben is, ahol éppen az ő pénzeivel indult meg a rendszeres pénzverés. Az éremképek, a pénzek stílusa és a rájuk vésett monogramok (talán a verésért felelős tisztviselők jelzései) egyaránt utalhatnak a verdekre.

Az éremképek – mint azóta is – világos, közérthető üzenetet hirdettek: III. Alexandros az egész görögség élén állva indult a perzsák ellen. Így került arany statérjaira az egykori perzsaellenes szövetséget vezető Athént jelképező Athéna istennő képe, valamint a győztes tengeri csatákra utaló győzelemistennő, Niké, kezében árbocrúddal. Az ezüst tetradrachmák és drachmák előlapján ábrázolt és régi hagyományt folytató oroszlánbőr fejdíszes Héraklés a makedón királyi család mítikus eredetűre utalt (5a). A hátlapon trónoló Zeus viszont már egyetemes istenségként fogható fel, hiszen a Keleten tisztelt főisteneket is hasonló módon ábrázolták (5b).

III. Alexandros pénzein – akárcsak elődeiéin – mindig szerepel az uralkodó birtokos esetben álló neve: *ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*. A királyi cím, a szintén genitívusban álló *ΒΑΣΙΛΕΩΣ* felirat csak uralkodása vége felé került rá pénzeire, először talán Byzlónban. Keleti alattvalói ugyanis – a perzsa nagykirályok utódaként – isteni tiszteletben részesítették őt, és ennek jelzésül írták pénzeire a *basileus* szót. A hagyományos görög felfogás ugyanis alapjában elítélte a rang jelzését, csakúgy, mint élők arcmásának az ábrázolását; a makedóniai vereteken az uralkodó életében soha nem tüntették fel a királyi címet, és a portréját sem ábrázolták. Nagy Sándor portréjával először egyik utódának, Lysimachos thrák királynak a pénzein találkozunk, ahol a kosszarvval díszített arc világos utalás a Zeus-Ammón isten fiának tartott Alexandrosra (7). A Nagy Sándor ezüstpénzein ábrázolt Héraklés-fejet pedig már az ókorban is a király kép-másának tekintették: a Kr. u. 3. századi, Macedonia provinciá-

1

2

3

4

5a

5b

6a

6b

7

8

ban kibocsátott bronzpénzek előlapján például a hérós fejénél az *ΑΑΕΞΑΝΑΠΟΥ* felirat olvasható.

III. Alexandros pénzverése nem szűnt meg az uralkodó halálával. A kezdetben még legitim utódnak számító III. Philippos Arrhidaios, Nagy Sándor féltestvére a saját nevében ugyan, de Alexandros éremtípusait verette tovább. A széthulló birodalmon osztozkodó hadvezérek, a diadochosok is egy ideig változatlan formában verették tovább éremtípusait. Elsőként az Egyiptomban önálló dinasztiát alapító Ptolemaios vezetett be új éremképet (Kr. e. 315 körül), bár eleinte még ő is az „Alexandros királyé” feliratot használta. Egy másik hadvezér, Seleukos, győztes babylóni bevonulása után (Kr. e. 312) eleinte még Alexandros nevében bocsátotta ki pénzeit. Ám Kr. e. 306, a királyi cím felvétele után már saját nevével feliratozva adta ki a Nagy Sándortól átvett éremtípusokat. Démétrios Poliorkétész, Makedónia uralkodója pedig már nemcsak a saját nevében, de a saját portréjával is veretett tetradrachmákat. Az őt követő királyok is saját éremképeket alakítottak ki, olykor portréjuk is rákerült a pénzekre.

Nagy Sándor attikai pénzlábon alapuló pénzrendszere Makedóniában és a hellénisztikus államok többségében továbbra

is fennmaradt. Sőt, éremtípusai sem tűntek el teljesen, mert számos, önálló pénzveréssel rendelkező város még a 3–2. században is – néhányan, például Odessos pedig még a Kr. e. 1. század elején is – változatlan éremképpel és felirattal, noha egészen más stílusban verette őket. Még a római Makedóniában is bocsátottak ki attikai súlyú tetradrachmákat, elsősorban háborúk idején, a hadikiadások fedezésére. A Kr. e. 1. század elején a makedóniai római legatusok egyes vereteinek az éremképe és felirata is a hajdani uralkodót idézi. S még a 4. századi, Rómában vert emlékérmeknek is kedvelt ábrázolása volt Nagy Sándor (8), aki ekkor már a letűnt pogány világ nagyságát jelképezte a kereszténnyé váló Örök Városban.

Torbágyi Melinda

Az évszak műtárgya – 2009. tél
Szépművészeti Múzeum
Reneszánsz Csarnok
2010. december 14. – 2011. február 27.
A fényképeket Mátyus László készítette

Pierre Hadot, *A lélek iskolája. Lelki gyakorlatok és ókori filozófia, fordította Cseke Ákos, Hit és Tudomány 3, Kairosz, Budapest, 2010, 387 oldal, 3900 Ft.*

Duo dicunt idem,
avagy a tekintet egyszerűsége

Az olvasóra, ha akár csak felületes ismeretségben is áll a filozófiatörténeti kutatás módszertanával – teszem azt, valaha volt szerencséje bevezető tematikus kurzushoz –, *A lélek iskolája* már első néhány oldalával erős benyomást tesz. Tekintetbe véve, hogy filozófiai szövegek vizsgálata során manapság a részletek körültekintő analízise tűnik az egyedül járható útnak, vérmérséklettől függő lelkesedést válthat ki a szokatlan vállalkozás: egyetlen olyan fogalmi elem körülhatárolása, amelyből valamennyi antik filozófiai iskola törekvései érthetővé és értékelhetővé válnak. A tanulmányban, amely a most magyarul is megjelent kötet eredeti címét adta (*Lelki gyakorlatok*), Pierre Hadot (1922–2010) éppen erre vállalkozott. Állítása szerint, amelyet szerteágazó életműve későbbi állomásain újra és újra megfogalmaz, a közös kiindulópontot a lelki gyakorlat (*exercice spirituel*), az egyéni élet- és látásmód átalakítására irányuló, megélt filozófiai tanok eszméje képezi.

Szögezzük le: ez a szélsőséges szinoptika nem dilettantizmus, és nem is a forrásanyaggal való közelebbi ismeretség hiányának folyománya. Hadot kiterjedt életművéből elsősorban és mindenekelőtt éppen több évtizedes szövegkiadói tevékenysége érdemel említést. Nevéhez számos görög és latin filozófiai értekezés fordítása és szerkesztése kapcsolódik, Milánói Ambrustól Simplikioson és Marius Victorinuson át Marcus Aureliusig, és ő indította útjára a még folyamatban lévő francia nyelvű Plótinus-összkiadást is (*Les écrits de Plotin*).¹ Hasonlóképpen meg gondolatlanság volna azt állítani, hogy nem rendelkezett azzal a kritikai érzékenységgel, amelynek segítségével az egyes problémákra adott, akár a megtévesztésig hasonló válaszkísérletek megkülönböztethetőek egymástól. Irodalomtörténeti vonatkozású munkáiban Hadot éppen arra vállalkozott, hogy egyfajta történeti topikát felvázolva végigkísérje egy-egy látszólag változatlan

kijelentés interpretációs alakváltozatait; ennek szép példája a héraikleitosi *physis kryptesthai philei* értelmezéstörténetét az antikvitástól egészen Goethe, Schelling és Heidegger értelmezéséig bemutató 2004-es monográfiája.²

Hadot tehát nem csupán alaposan ismerte az egyes filozófusok állításait, azt is tudta jól: ha ketten mondják ugyanazt, az sosem ugyanaz. Értelmezési javaslatát éppen abban áll, hogy ha eltekintünk a különbségektől, amelyek a diskurzus, a nyelvi megfogalmazható tanítás szintjén lelhetőek fel, rábukkanhatunk arra a közös elemre, amely minden valamirevaló filozófiát filozófiává tesz – s ez volna a lelki gyakorlat. A kihívás, amellyel a most magyarul is megjelent tanulmánykötet olvasója szembesül: megállapítani, milyen érvényességre tarthat igényt Hadot tézise. A lehetséges kérdéseket szétválasztva: (1) mennyiben tartható mint a filozófiai kutatás alapszerkezetéről adott magyarázat, illetve (2) mennyiben igazolható egyfelől mint az antik filozófiai iskolák, másfelől mint általában valamennyi filozófiai vállalkozás lényegi eleméről szóló történeti tézis. Az áttekintés során pedig elkerülhetetlenül érintenünk kell Hadot értelmezői indíttatását is.

1. Filozófiai diskurzus és a filozófia mint életmód

A filozófia előtti állapotban az egyén élte nyomorúságos, hiszen alá van vetve a szenvedélyeknek. Reflektálatlan zavarodottságából valamiféle konverzió vezetheti át a filozófiai életmódhoz, amelyben elméje nyugalomra lelhet. Hadot szerint legalábbis erre az alapszerkezetre épül valamennyi filozófiai elmélet, s az egyes iskolák közötti különbség abban áll, hogy milyen lelki gyakorlatokat írnak elő azok számára, akik éppen általuk akarnak megszabadulni irracionális vágyaiktól és indulataiktól. A lelki gyakorlatok célja tehát kettős: egyfelől elősegíthetik a megtérés (*conversion*) élményét, másfelől – s ez a hangsúlyosabb – a gyakorlás révén lehetséges az elért állapot fenntartása is. Hadot rendkívüli súlyt helyez arra, hogy ez a leírás nem pusztán a filozófia etikai részére vonatkozik: minden, amit a filozófus tesz, a dialektikus vitától a természetfilozófiai vizsgálódásig, terapeutikus célzatú lelki gyakorlatként nyeri el értelmét.

Hadot a lelki gyakorlatok két alaptípusát különbözteti meg. Az egyik azt a célt szolgálja, hogy az egyén megszabaduljon a múlta és a jövőre vonatkozó aggodalmaitól, csupán a jelen pillanatra összpontosítson, gondolatai tárgyává a lehető legnagyobb mértékben saját énjét tegye. A másik típus, éppen ellenkezőleg, az én kiterjesztését és önmeghaladását célozza: segítségével megszabadulhatunk individuális látásmódunktól, kiszabadulhatunk mindennapi értékítéleteink köréből, s a kozmikus nézőponttal azonosulva legyőzzük a bennünket kínzó szenvedélyeket. Ez utóbbi már-már szlogenszerű megfogalmazása „a fizika mint lelki gyakorlat”, amely a tanulmánykötet talán legsikerültebb írásainak tárgya (*A fizika mint lelki gyakorlat. Pessimizmus és optimizmus Marcus Aureliusnál; Az Elmélkedések egy lehetséges kulcsa: a három filozófiai toposz Epiktétosz szerint*);³ enélkül a fizikai elméletnek nem volna köze a filozófiához, nem lenne ugyanis hatása a filozófus életvitelére.

Hadot tehát különbséget tesz filozófia mint életmód, megélt tapasztalat, illetve filozófiai diskurzus között. A kettő viszonyát azonban sehol sem tisztázza kielégítően. Világos ugyan, hogy előbbit tekinti a filozófia meghatározása szempontjából konstitutívna: filozófus az, aki filozófus módjára él – s előszeretettel hangsúlyozza, hogy az antikvitásban azt is valamely filozófiai iskola teljes jogú tagjának tekintették, aki maga nem alkotott filozófiai teóriát, nem alakította tovább mindazt, amit megtanult (273). Azt azonban, aki elméletalkotásba bonyolódik, ám nem tekinti tudatosan vállalt feladatának, hogy elméleti megfontolásaival összhangban éljen, Hadot szerint nem tekinthetjük filozófusnak, hiszen az efféle, tisztán teoretikus problémamegoldó tevékenységből hiányzik a tulajdonképpeni élettapasztalat. De vajon mit ért tisztán teoretikus problémamegoldás alatt?

Maga Hadot sem tagadhatná, hogy a filozófiai életet élő filozófusok párbeszéde, függetlenül attól, hogy lejegyzésre került-e, filozófiai problémák körül kellett forogjon; máskülönben azt kellene állítanunk, hogy végső soron bármely, valamiféle problémával kapcsolatos kijelentés megélhető filozófiaként. Az állítás tehát nem ez, hanem az, hogy a sajátosan filozófiai tekintet elméleti problémák a gyakorlatban kerülnek a he-

lyükre, s közöttük ebből a szempontból nem tehető különbség. „A filozófia maga azonban, tehát a filozófiai életmód, nem különböző részekre osztható elmélet, hanem egységes cselekedet, mely abban áll, hogy *megéljük* a logikát, a fizikát és az etikát. Nem a logika elméletével foglalkozunk, a helyes beszéd és gondolkodás művészetével, hanem helyesen beszélünk és gondolkodunk, nem a fizikai világról gyártunk elméleteket, hanem belemerülünk a kozmosz szemlélésébe, nem az erkölcsi cselekedetéről prédikálunk, hanem igazságosan és helyesen cselekszünk” (267).⁴ S ha feltesszük a kérdést: ugyan hol is választható szét a kettő, a megélt és a „elketlen” beszéd, részben talán olyasmit kérdezzünk, amire a primér szövegek sem adnak egyértelmű választ.

2. Lelkigyakorlatok a filozófia történetében⁵

A filozófia mint lelkigyakorlat ideálja Hadot szerint Szókratész (s feltehetően leginkább a Platónról ismert, de más forrásokban is felismerhető Szókratész) révén született meg, eredendően éppen a dialógus mint közösen végrehajtott lelkigyakorlat formájában (*Lelkigyakorlatok; Szókratész alakja*). Eszerint a filozófiai párbeszéd célja a mások jelenlétében végrehajtott önvizsgálat, jelentősége pedig nem bármiféle teoretikus eredménynek, hanem csakis a közösen megtett útnak lehet. Ez Hadot magyarázata a szókratikus dialógusok eredménytelennek tetsző kutatására, amit szívesen illusztrál a Victor Goldschmidtől származó aforizmával: a platóni dialógusok, szerzőjük intenciója szerint, inkább a befogadó átformálását célozzák, mintsem hogy egzisztenciális jelentőség nélküli ismereteket hozzanak tudomására (*ils veulent former plûtot qu'informer*). Mindenesetre homályban marad, mi alapján tehető különbség a megélt belátás és a „puszta” ismeret között, mint ahogyan az is, hogyan alkalmazható ez az értelmezés a hagyományosan későbbinek tekintett Platón-dialógusok robusztus metafizikai fejtegetéseire.⁶

Az ekként egységben látott szókratikus indíttatással aztán a későbbi filozófiai iskolák mást és mást kezdenek, amennyiben eltérő gondolatmeneteket követnek végig a logika, a fizika és az

etika területén, s értelemszerűen egymással is folyamatos vitában állnak. Hadot azonban ragaszkodik ahhoz, hogy a felvázolt alapszerkezettől és belátásoktól egyetlen ókori filozófus sem tért el: mint mondja, eszközeikben és céljaikban mindvégig megegyeztek. Mi hát a magyarázat a látszólagos különbségekre? „A különböző antik filozófiai iskolák – írja Hadot – tulajdonképpen »életmodelleket« kínálnak nekünk, alaptípusokat a bölcsesség kereséshez (*sic*), tehát olyan életformákat, amelyeket az értelem ereje révén megvalósíthatunk. Ez az antik bölcséleti hagyomány legfőbb értéke: a sokféleség, mely egyedülálló kísérleti terepet nyújt számunkra, hogy összehasonlítsuk egymással az emberi értelem különböző magatartásmódjait.” Ha az állítás csupán annyi volna, hogy a nyilvánvaló eltérések ellenére valamennyi antik etikai elmélet célja a boldogság, eszköztárában pedig szerepelnek a lelkigyakorlatok, talán nem is akadna kifogásunk. Hadot azonban nem áll meg ezen a ponton: „Nem arról van szó, hogy az egyik iskolát elfogadjuk, a másikat pedig elutasítjuk. Ahogy Karl Jaspers megjegyezte (...) az epikureizmus és a sztoicizmus megfelel belső életünk két ellentétes, de egymástól elválaszthatatlan pólusának, az erkölcsi tudatosság követelményének és a létezés örömeiben való kiteljesedésnek” (274).

Hadot bemutatásában az, hogy az epikureusok és sztoikusok, platonikusok és peripatetikusok tanítása közül melyiket fogadjuk el, csupán a számunkra eleve adott pszichológiai tények függvénye. A racionális érvelésnek eszerint nincs szerepe az iskolaválasztásban, s a filozófusok tulajdonképpen csak azért vitatkoznak egymással, mert a vitatkozás maga is hozzájárul ahhoz, hogy megőrizzék mentális stabilitásukat. Az elköteleződés pillanatától kezdve minden gondolkodó része valamiféle nyelvjátéknak, amelyből ezután csupán filozófus voltának feladásával képes kilépni. A diszciplína kiténtető sajátosságának tekintett argumentáció pusztán az önigazolás eszköze, az egzisztenciális elköteleződés szolgálóleánya lehet: „Ugyanazt a lelkigyakorlatot több különböző filozófiai elmélettel is alá lehet támasztani, hiszen az elmélet nem más, mint megkésétt, ügyetlen kísérlet arra, hogy leírjuk és igazoljuk azokat a belső tapasztalásokat, melyek egzisztenciális ereje teljes mértékben

megragadhatatlan a teoretikus elme számára” (305). Ez a felfogás egyértelműen szembemegy a vizsgált szövegek evidenciájával, hiszen az antik filozófusok komoly hangsúlyt helyeztek a racionális érvelésre – csakhogy, s éppen emiatt nehéz eleve elutasítanunk Hadot értelmezését, komoly gondban van az, aki meg akarja mutatni, milyen racionális érvekkel szolgálhattak például a sztoikusok, ha meg akartak nyerni valakit a maguk ügyének.

Noha filozófusok álláspontját nem illeendő életrajzokból levezetni, filozófiatörténészek esetében ez az eljárás olykor hasznosnak bizonyulhat. Hadot pályáját ugyanis rendkívüli mértékben meghatározta ifjúkori közege. Visszaemlékezéseiben⁷ gyakorta említi, hogy – Gabriel Marcel hatására – már fiatalon Heidegger Rilke-értelmezése és a bergsoni filozófia foglalkoztatta leginkább, s hogy 1944-es pappá szentelése után hamarosan Párizsba került, ahol elsősorban az egzisztencialista indíttatású értelmiséggel kereste a kapcsolatot. Ebben az összefüggésben előkerül például Reiner Schürmann vagy Nyikolaj Bergyajev neve, de többször említést tesz Albert Camus-ról is, aki vel annak *A lázadó ember* című esszéje kapcsán levelezésbe bonyolódott. Ebben a vonatkozásban az sem jelentéktelen, hogy Hadot 1959-ben francia nyelven elsőként írt Wittgensteinről, közelebről pedig a nyelvjáték fogalmáról.⁸ Az állami doktorátusán dolgozó Hadot gondolkodásán nyomot hagyott ez a – tágan értelmezett – egzisztencialista légkör, végső soron pedig hozzájárult ahhoz is, hogy az 1950-es, a háború utáni francia teológiai új hullámot elítélő *Humani Generis* enciklika hatására felhagyott az egyházi szolgálattal. Mindenképpen érdemes tehát észben tartani, hogy az Hadot által elhibázottnak tartott filozófia-felfogás mögött feltehetőleg fiatalkorának neotomizmusát sejtethjük.

Ez tehát az érem egyik oldala; a másik pedig, hogy teológiai képzettségéből és szemléletmódjából fakadóan felismerte, hogy a korai kereszténység számos tekintetben a kései antikvitás pogány filozófiája által kialakított keretek között próbálta megérteni önmagát. Hadot szerint a korai patrisztika, s főleg a szerzetesi mozgalmak jelentős képviselői az igazi filozófiaként értett kereszténységbe átemelték a lelkigyakorlatok eszméjét is. Csakhogy az előremutató meglátásból

kiindulva mintha ezúttal is kissé megszire merészkedne (78–82): véleménye szerint ez az átvétel eredményezte, hogy a kereszténységben megjelent a belső önvizsgálat követelménye, hogy Isten országának eljövetele helyébe az Istenrel való misztikus unió ideálja lépett, amelynek eszköze az aszkézis és a kontempláció, hogy az egész emberrel való törődés helyett a racionális lélek gondozására helyeződött a hangsúly, s hogy a test egyre határozottabban leértékelődött egyes szerzetesek és misztikusok számára (*Az antik lelkigyakorlatok és a „keresztény filozófia”*).⁹ Anélkül, hogy részletekbe menően tárgyalnánk az egyes kérdéseket, érdemes annyit megjegyeznünk, hogy bár bizonyára találhatunk olyan passzusokat, amelyek Hadot állításai mellett szólnak, általánosságban mégsem ezek bizonyulhatnak reprezentatívnak. Ugyanakkor az összefüggés feltételezésének köszönhetően irányult Hadot figyelme olyan jelenségekre is, amelyek mind a pogány, mind a keresztény filozófiában megfigyelhetőek (*Megjégzés; Apofatizmus és negatív teológia*).

Hadot filozófiatörténeti sémájában a következő lépést az jelenti, amikor a skolasztikus teológia alárendelt szerepbe kényszeríti, szolgálóleányává teszi a filozófiát. Ekkor ugyanis Hadot szerint a lelkigyakorlatok hagyománya kiszorult a tulajdonképpeni filozófia területéről, s csak az erkölcsi önvizsgálat, illetve a misztika részeként maradhatott fenn. Miután pedig a filozófia felszabadult a teológia uralma alól, már tisztán teoretikus tevékenységként értette önmagát, amit csak felerősített a hivatásos tudósképzőként funkcionáló egyetemek megjelenése. A sommás áttekintés szerint a filozófia eredeti, antik eszménye főként Nietzsche, Bergson és az egzisztencialisták színre lépésével jelent meg újra (*Lelkigyakorlatok; A filozófia mint életmód*). Ez az a pont, ahol Hadot elképzeléseit a vele rokonszenvezők is komoly kritikában részesítették.¹⁰ Az újabb és újabb esettanulmányokkal szolgáló kutatóknak köszönhetően Hadot rákényszerült, hogy elismerje: az általa megadott filozófiadefiníciónak Abelard-tól Petrarcán, Erasmus és Montaigne-en át Descartes-ig, Shaftesburyig, sőt Kantig minden jelentős filozófus megfelelt. A történeti tézis ezzel már-már menthetetlenül elvékonyodott, az ahistorikus-szubsztantív állítás érvényét azonban ez még nem fenye-

gette. Annak belátásához, hogy ebben a formában az sem feltétlenül tartható, röviden említést kell tennünk Foucault és Hadot elhíresült párbeszédéről.

3. A létezés esztétikája

Hadot pályájának tulajdonképpeni áttörését egyetlen hivatkozás hozta el: *A szexualitás történetében* Michel Foucault említést tett Hadot 1977-es tanulmányáról (*Lelkigyakorlatok*), s elismerése jeleként hozzásegítette ahhoz is, hogy évekkel később, 1982-ben felvételt nyerjen a Collège de France tagjainak sorába is. Lekötelezettsége ellenére Hadot nem habozott kifejteni, miért nem ért egyet azzal, ahogyan Foucault értelmezi a számára is fontos szerzők, elsősorban Seneca és Lucretius szövegeit. Foucault ugyanis azzal az elvárással fordult az antik szövegek felé, hogy az általa részben a keresztény, részben a karteziánus kultúrkör örökségének tekintett énfelfogás alternatívájaként az egyéni boldogságot, az örömteli létezést, az individuum önmegalkotását középpontba állító megközelítést mutassa fel általuk – s ezt nevezte „a létezés esztétikájának”. Egy más követő írásában Hadot lényegében három pontban fejt ki értelmezésük legfontosabb eltéréseit. Foucault eszerint nem veszi figyelembe, hogy a „szép” antik fogalma nem mentesíthető az erkölcsi vonatkozásoktól, hogy az antik felfogás egyáltalán nem individualizáló, sőt éppen a kozmikus nézőpont elérését tűzi ki célul, s hogy az antik szerzők esetében nem önmagunk „megalkotásáról”, egyfajta önmegvalósításról van szó, ellenkezőleg: önmagunk meghaladásáról (*Félszakadt beszélgetés Michel Foucault-val. Hasonlóságok és eltérések; Megjegyzések az „önkultúra” fogalmához; A bölcs és a világ; Mi az etika? Beszélgetés Pierre Hadot-val*).

Számunkra nem ennek van elsősorban jelentősége. Amikor Hadot vitába száll Foucault azon állításával, hogy a filozófia teoretizálódása nem a középkorban, hanem Descartes révén ment végbe, olyan megállapítást tesz, amely aláássa a számára létfontosságú különbségtélt filozófiai életmód és filozófiai diskurzus között. Joggal emeli ki, hogy Descartes nem véletlenül adta egyik legfontosabb művének a *Meditationes* címet, ezzel is utalva a lelkigyakorlatok hagyományára.

Rövid elemzésében hangsúlyozza, hogy még a világos és elkülönített észlelés tana is értelmezhető nem pusztán epistemológiai megfontolásként, hanem olyasfajta lelkigyakorlatként, amelynek átélésére csupán a megfelelő felkészülés után vagyunk képesek – s ennek nyomait keresi Descartes szövegében is.¹¹ Ha azonban az értelmezés ennyire a befogadói attitűdön áll vagy bukik, ha ugyanaz a szöveg lehet „tisztán teoretikus fejtegetés” és „megélt lelkigyakorlat” is, akkor nem világos egyfelől, hogy mi alapján határolhatóak el egymástól a filozófiai szempontból releváns és irreleváns szövegek, másfelől, hogy mi marad egyáltalán a szubsztantív állításból: melyek azok a szövegek, amelyek nem helyezhetőek vissza abba a mindennapi életgyakorlatba, amelyből Hadot szerint megérthetőek.

Hadot koncepciójának valamennyi fontos problémája arra vezethető vissza, hogy nem ad – mert nem adhat – meg olyan kitüntetett jegyet, amely elkülöníti a tulajdonképpeni filozófiai problémákat más típusú megfontolásoktól. Végső soron azt kell mondanunk, hogy a testedzésről a kvantumfizikai elméletek tanulmányozásán át az órai jegyzetelésig minden lehet lelkigyakorlat, ahogyan ugyanakkor mindegyik végezhető a megfelelő előkészületek nélkül is, amely esetben az önátalakítás tekintetében semmiféle következménnyel nem jár. Eredetileg biztosan nem ez volt Hadot szándéka: sosem rejtette véka alá, hogy korai vizsgálódásait meghatározta a misztikus tapasztalat iránti érdeklődés, s hogy ez vezette többek között Plótinus tanulmányozásához is.¹² Feltehetőleg ez is közrejátszhatott abban, hogy nem ismerte fel: a racionális érvelés fontosságát a morálpszichológiai háttér igazolja, nevezetesen az, hogy az argumentációs gyakorlat révén az a lélek rész erősödik meg, amelynek van valamiféle affinitása az érvek iránt. S éppen a lélekfelfogás különbségei alapján érthető meg az is, miért kapcsolható Hadot tézise inkább a sztoikus és epikureus gondolkodókhoz, mint platonikus vagy peripatetikus szakmatársaikhoz.

Mit kezdjünk azzal az állítással, hogy a filozófia nem annyira argumentumokról szól, hanem inkább a lelki nyugalom elérését szolgáló gyakorlás? Aki ebben a vitában állást akar foglalni, leginkább talán az Hadot által is rendkívüli jelentőségűnek tekintett alapító esemény-

ből, Szókratész halálából indulhat ki. Vajon miért gondolta Szókratész, hogy halála előtt még egyszer „át kell vennie” tanítványaival a lélek halhatatlanságának kérdését – a „tisztán teoretikus problémamegoldást” példázza ez, vagy van egzisztenciális jelentősége? A kettő nyilvánvalóan nem választható el egymástól. Szókratész érvekkel akar szolgálni, olyan érvekkel, amelyek alapján belátható a lélek halhatatlansága, következőképp biztosítható a zavartalan lelkiállapot; de nem jelentéktelen körülmény, hogy a bizonyítás sikertelenségét maga is elismeri, s nem kéri arra hallgatóságát, hogy addig ismételtessék maguknak: „a haláltól nincs miért félni”, amíg maguk is elhiszik. Éppen ez a kulcsfontosságú példa mutatja, hogy Hadot-nak abban is igaza van, amiben téved – és *vice versa*.

4. A fordításról³

Végezetül szót kell ejtenünk a magyar kiadásról is. A Kairosz Kiadó különböző sorozataiban ez idáig számos olyan kötet jelent meg, amely jelentős hozzájárulás az antik és középkori filozófia-, illetve teológiatörténet magyarul is hozzáférhető irodalmához. Pierre Hadot legismertebb tanulmánykötetének megjelentetése a legkevésbé sem lóg ki a sorból: örvendetes, hogy a nagy hatású francia filozófiatörténész egyik legismertebb műve még a szerző életében magyarul is megjelent – még ha fel is vethető, hogy legalább ugyanennyi érv szólta volna a *Qu'est-ce que la philosophie antique?* lefordítása mellett. Az érdem tehát vitathatatlan – sajnos azonban a szöveggondozás nagy kívánnivalót maga után. A könyvészeti adatok alapján a Cseke Ákos által készített magyar fordításnak nem volt kontrollszerkesztője. Ennek is köszönhetően a könyv olvasása során feltűnően sok zavaró hibával találkozunk.

A jelentéktelen, de könnyen javítható hibák közül az apró elütések (amilyen a „pederasztria” a 106. o. 83. jegyzetében) és a következtelen vesszőhasználát érdemelnek a legkevésbébb figyelmet. A görög és latin nevek zavaros helyesírása miatt sem feltétlenül érdemes szót emelni; az azonban már gond, hogy ugyanazok a nevek és kifejezések is újabb és újabb alakokban bukkannak fel. Hasonlóképpen átfűsületlennek tűnik az Hadot által idézett művekre való hivatkozás. Olykor

ugyanaz a mű néhány oldal különbséggel más-más néven szerepel (például éppúgy találkozunk *Szókratész védőbeszédével*, mint *Apológiával*), számos műrészlet nem a legújabb elérhető, hanem régebbi magyar fordításban bukkan fel (a Platón-dialógusoktól Quintilianuson át Wittgensteinig), számos mű pedig annak ellenére szerepel idegen nyelvű változatban, hogy létezik magyar fordításuk – a példák hosszan sorolhatóak (Sallustios, Cicero, Justinos, Josephus Flavius, Albinos-Alkinoos, Ágoston, Hamann vagy éppen Merleau-Ponty). Olykor a francia hivatkozás marad a magyar szövegben (ilyen például Schopenhauer esete, s talán ez állhat annak hátterében is, hogy a magyar szöveg *Bálványok alkonya* helyett *Bálványok imáddása* című művet tulajdonít Nietzschének a 122. oldalon). Olykor pedig némi utánajárás hibázik: Salisbury *Policraticus*ának magyar fordítását annak ellenére megtaláljuk a hivatkozások között, hogy a magyarul megjelent válogatásból az Hadot által említett részlet éppen hiányzik (68), Sextus Empiricus magyarul is olvasható fő műve pedig hibás címmel szerepel (265).

Következetlen megfeleltetéssel és apró fordítási hibákkal is találkozhatunk. A *conscience-inconscience* fogalompár és vonzasköre esetében éppúgy a legkülönbözőbb megoldásokkal találkozunk, mint a *pensée-intellect* és holdudvara esetében;¹⁴ amikor pedig az ifjú Michelet olvasmányélményei között Vergilius után rögvést Vico kerül említésre, naplóbejegyzését a leendő francia történész nem azzal a sommás megállapítással zárja, hogy mindkettőt „olaszul” olvasta (173. o., 135. jegyzet), hanem azt állapítja meg, hogy újfent egy itáliai szerző műve gyakorolt rá hatást („encore un Italien”). Az eredetivel való összevetés során az is szembeötlő, hogy a francia eredetiben hosszabb, tagoltabb mondatok a magyar változatban többnyire lerövidülnek vagy átszerkesztődnek. Ha például a magyarban a következő mondatkezdéssel találkozunk: „Rabbow szerint Loyolai Ignác...” (64), annak a francia szövegben a következő felel meg: „Par ailleurs, on a l'impression, en lisant P. Rabbow, qu'Ignace de Loyola a retrouvé...” és így tovább; de akkor is Rabbow jár pórul, amikor Hadot kiemeli érdemeit („Cela été le très grand mérite de Paul Rabbow a montrer...”), a magyarban viszont pusz-

ta ténymegállapítással találkozunk: „Paul Rabbow... kimutatta” (63). Ha pedig ezt olvassuk: „A filozófiai bizonyítás nem a spekulatív értelem, hanem a tapasztalat, tehát a lelki gyakorlat függvénye” (58), meglepve olvashatjuk a francia eredetit: „Par ailleurs, il ne faut jamais oublier que plus d'une démonstration philosophique tire son évidence, moins de raisons abstraites, que d'une expérience qui est un exercice spirituel.”

Akadnak más típusú hibák is. Gyakran elcsúsznak vagy egyszerűen lemaradnak jelzők (a 275. oldalon olvasható „isteni borzongással és gyönyörűséggel” eredetileg „un frémissement et un plaisir divin”), akárcsak oldalszámok, előnevek, olykor teljes mellékmondatok, vagy éppen mondatokon belül áthelyeződnek idézőjelek. A viszonylag jelentéktelen esetek mellett (amilyen például a „le thème epicurien de gratitude” mint „epikureus hála” a 40. oldalon) az eredmény olykor kifejezetten félrevezető. Amikor például Hadot kijelenti, hogy a *hypolepsis* kifejezést „ítélet”-ként adja vissza („Je traduis *hypolepsis* par jugement”), a magyar szövegben ezt találjuk: „A görög *hüpolépsziszt* fordítom véleménynek” (154. o., 69. jegyzet). Marcus Aurelius állítása, miszerint a képzetek felülvizsgálata során alkalmaznunk kell a megkülönböztetés képességét („il dépend de toi... d'appliquer à la représentation présente les règles de discernement”), valamint pontosabban körülhatárolja a hatalmunkban álló műveletet, mint a mondat magyar megfelelője: „hogy megvizsgálásd belső képzeteidet” (146); amikor pedig a filozófus-császár azt mondja: olyan beszédmódra van szükségünk, amelyben a lehető legkisebb a tévedés eshetősége („un discours qui ne peut jamais tromper”), az nem feleltethető meg pontosan az „állandó igazmondás” követelményének (163). Nehezen volna érthető, miféle állítást tulajdonít Platónnak és Plótinusnak Hadot, mikor azt olvassuk: mindkét gondolkodó „a Jó ideáját tartja az ideák alapelvének” (222), hiszen az állítás valójában úgy hangzik, hogy a Jó ideája tesz intelligibilissé, értelemmel felfoghatóvá valamennyi ideát („... comme fondement de l'intelligibilité des Idées”). Továbbá, amikor azt olvassuk, hogy Isten megismerését „a kinyilatkoztatás, az isteni Ige megtestesülése” tette lehetővé számunkra (225), érdemes észben tartanunk, hogy Hadot valójában

nem tekinti teljességgel azonosnak az üdvtörténet eme két eseményét, csupán annyit állít, hogy az előbbi vég- és tetőpontjának az utóbbi tekinthető („...c'est la révélation, qui s'est achevée dans l'Incarnation du Verbe divin”). S hogy még egy utolsó példát említsünk, a római kori sztoikusokról és platonikusokról nem azt állítja Hadot, hogy nem voltak vallások, hanem azt, hogy bizonyos meglepő cselekedeteikre nem a populáris vallás vezette őket („sans être inspiré par la religion”) – összhangban azzal, amit éppen az adott összefüggésben fejteget, hogy a filozófus-bölcs alakja a görög vallásosság betetőzésének tekinthető (244).

Szörszálhasogatásnak tűnhet mindezek felemlgetése. A magyar fordítás összességében olvasmányos, gördülékeny és érthető, s a szövegösszefüggésből kiragadott pontatlan megoldások eredeti környezetükben talán nem is olyan félrevezetőek. Bizonyos fordítási problémák viszont arra utalnak, hogy a magyar szövegen sokat javíthatott volna, ha az antik filozófiában járatos olvasó-szerkesztő is átfésüli. Ha például Hadot exegézist (*exégèse*) emleget, az semmiképpen sem pusztán „szövegelemzés”; szakkifejezést nem lehet hozzátétőlegesen visszaadni, hiszen éppen terminus-értékével járul hozzá a fejtegetéshez. Ugyanígy a *phantasia kataléptiké*, az a képzet, amely a sztoikusok szerint félreérthetetlenül tudósít a valóságos tényállásról, nem „megragadható képzet” (146), a „représentation” (*phantasia*) pedig nem „képzet” (148) – az utóbbi esetében képzetről, az előbbi esetében pedig megragadó képzetről beszélünk. (Ezek az elütések is azt mutatják, hogy szükség lett volna szerkesztői munkára.) Az elhibázott fordítás leginkább szembeötlő példája az, amikor a szofisták vitamódszerét, amely nem tekinti céljának az önvizsgálatot, csupán a másikon való fellülkerekedést szolgálja, teljesen érthetetlen módon „heurisztikus módszer”-ként említi a szöveg (33) – noha az eredetiben természetesen erisztikus módszerről (*éristique*) olvashatunk.

A fordítás hibáiért sosem kizárólag a fordító felelős. Cseke Ákos munkája elismerést érdemel, amennyiben hozzájárult ahhoz, hogy eggyel kevesebb alapmű hiányozzon a magyar fordításirodalomból; a kortárs filozófiában kevésbé járatos olvasó dolgát pedig szép utószavával is megkönnyíti. Az összkép viszont sokkal

megnyerőbb lehetne, ha a szerkesztőkkel együtt még dolgoztak volna a magyar változaton. Ebben a formájában a kötet továbbra is alkalmas arra, hogy érdekesítő bevezetést nyújtson az antik filozófiába – s nem kizárólag a magyar változat esetlegességeinek köszönhető, hogy az egyes filozófusokkal való közelebbi megismerkedéshez nem *A lélek iskolája* szolgálhat alapul.

Veres Máté

- 1 Hadot részben Raymond Bayer, főként pedig a jezsuita Paul Henry tanítványaként kezdett szövegkiadással foglalkozni. Sokat emlegetett állítása szerint ez a tapasztalat vezette arra, hogy ne a doktrinális, hanem a szó szerinti egyezések alapján próbálja meg feltérképezni az egyes szerzők egymáshoz való viszonyát. Ezt a hozzáállást állami doktorátusán dolgozva sajátította el, amelynek eredménye az 1968-ban megjelent két-kötetes *Porphyre et Victorinus* (Études Augustiniennes), amelyet három évvel később kiegészítő kötettel látott el (*Marius Victorinus*, uo.). Kiterjedt szövegkiadói életművének talán leghíresebb eredménye a névtelen Parmenidés-kommentár attribúciója: Hadot sokat vitatott nézete szerint a szöveg végső soron Porphyrios munkája lehet.
- 2 *Le voile d'Isis. Essai sur l'histoire de l'idée de Nature*, Éditions Gallimard, 2004. A kötet rövid részlete „Ízisz nincs lefátyolozva” címmel magyarul is megjelent, Tamás Ábel fordításában (2000/2008/11, 65–67). A „történeti topika” kapcsán lásd jelen kötetben *A hellenisztikus és a római gondolkodás története* című székfoglaló előadás szövegét, az antik gondolatok továbbélésének esettanulmányaiért pedig a *Michelet és Marcus Aurelius*, illetve a „Manapság vannak filozófiaprofesszoraink, de nincsenek filozófusaink...” című, Thoreau *Walden*-jének szentelt esszét.
- 3 Az Hadot által kidolgozott értelmezési keret Marcus Aurelius és Epiktétos esetében a leginkább működőképes. Éppen ezért érdemes kiemelni, hogy mindkét szerzőnek megkülönböztetett figyelmet szentelt: *La Citadelle intérieure. Introduction aux Pensées de Marc Aurèle*, Fayard, 1992; *Apprendre à philosopher dans l'antiquité: L'enseignement du Manuel d'Epictète et son commentaire néoplatonicien*, Le Livre de Poche, 2004 (Ilsetraut Hadot-val közösen).
- 4 Ezen a ponton érdemes megjegyeznünk, hogy forrásainkban a filozófiai, s mindekelőtt a természetfilozófiai kérdésekkel való foglalatosságoknak másféle indoklásával is találkozhatunk, nevezetesen

azzal, hogy a természetkutatás tárgyai csodálatra méltóak, s hogy a megismerés öröme olyasfajta öncél, amelynek a terapeutikus eredmény legfeljebb csak hozadéka lehet. Azon gondolat legteljesebb kifejtésével, hogy a megismerés vágya az emberi természetből fakad, s a csodálkozás vezet el a filozofáláshoz, Aristotelés *Metafizikájának* legelején találkozhatunk (980a–982b, vö. *De partibus animalium* I 5, 645a15), noha természetesen Platónnál is nyomára bukkanhatunk (a *Timaios* 59d-ben, amely bizonyos fizikai kérdések megfontolását *phronimos paidiaként* jellemzi, éppúgy, mint a *Theaitétos* 155d híres passzusában).

5 *A lélek iskolája* tanulmányaiban feldolgozott témaköröket *Qu'est-ce que la philosophie antique?* (Gallimard, 1995) címet viselő filozófiatörténeti bevezetőjében Hadot rendszerezett, kronologikusan elrendezett formában mutatta be. Áttekintésben ezért a két, lényegében azonos terjedelmű és tartalmú kötet közül az utóbbi szerkezeti felépítését követem, noha csupán a magyarul is megjelent tanulmánykötetre hivatkozom.

6 Az értelmezés valójában a szókratikus jellegű dialógusok esetében sem mentes a nehézségektől. Ha például a *Lachés* Nikiasát vagy az *Allam* első könyvének Thrasymachosát tekintjük, Szókratésszel folytatott párbeszédükben éppen nem az egymással való beszélgetésben lelt közös öröm, „Erós mozgása” a szembeötlő; mi több, esetükben mintha éppen a sikerelenségnek volna jelentősége a platóni vállalkozás szempontjából. Hiszen ha esetleg igaz volna is, hogy „a beszélgetés célja a nyelv határainak megmutatása: a nyelv nem tudja kifejezni a morális és egzisztenciális tapasztalat tényeit” (113), nehéz volna tagadni, hogy a „tulajdonképpen” platóni vállalkozás célja éppen az, hogy rámutasson eme sikerelenség okaira.

7 *La Philosophie comme manière de vivre. Entretiens avec Jeannie Carlier et Arnold I. Davidson*, Albin Michel, 2001.

8 Hadot Wittgensteinről írott cikkeinek összegyűjtött kiadása, G. E. M. Anscombe egy levelével együtt: *Wittgenstein et les limites du langage*, J. Vrin, 2004.

9 Az utóbbi állításokat lásd még *Qu'est-ce que...*, 377–378.

10 A második kiadáshoz írott előszavában maga is áttekinti a legfontosabb kritikákat. Elsősorban Ruedi Imbach recenzóját kell megemlítenünk („La philosophie comme exercice spirituel”: *Critique* (1985) 275–283).

11 Erről lásd a *Qu'est-ce que...* idézett kiadásának 395–399. oldalát.

12 Plótinus-monográfiáját (*Plotin ou la simplicité du regard*, Plon, 1963) felké-

résre írta, egyetlen hónap alatt, s állítása szerint azon tapasztalat hatására kezdett elidegenedni a miszticizmustól, amelyet akkor élt át, amikor a munkálatok befejeztével újra a hétköznapi világban találta magát. – Az ellentétes tendenciák mindenestre Szókratész-értelmezésében is megfigyelhetők, amennyiben egy ponton szükségét érzi, hogy elhatárolódjon a „samanisztikus” értelmezésektől (*Qu'est-ce que...*, 276–289), s azt is kijelenti, hogy Szókratészszal születik meg annak igénye, hogy a mentális folyamatok racionálisan

ellenőrizhetővé és irányíthatóvá legyenek (27. o., 78. jegyzet).

- 13 Az összevetés során az alábbi kiadást használtam: *Exercices spirituels et philosophie antique*, Albin Michel, 2002. A könyvészeti tájékoztató szerint ez a kiadás megegyezik azzal, amely alapján a magyar fordítás szövege készült.
- 14 Hogy ez utóbbira hozzak néhány példát, a magyar „szellem” szó helyén olykor a „pensée” (17, 221, 245), olykor az „intellect” (221, 270) áll az eredetiben; míg a „saisie non intellectuelle” „nem

szellemi jellegű megragadás”-ként fordul (223), addig az „intellectuelle” egyszer „gondolati” (227), az „intellectif” viszont „intellektív” (291). A sor folytatható. A zavart csak tetézik az értelmezői tévesztések, mint amikor azt olvashatjuk, hogy a középső platonista Albinos szerint Isten „maga is végső Gondolat” – noha a francia szövegben az áll: „La méthode apairétique... permettaient de penser un Dieu qui était lui même Pensée”, ami természetesen annyit jelent, hogy ez az isten maga gondolkodás.

Ajánló

Acél Zsolt, *Orpheus éneke. Ovidius metapoétikus elbeszélései a Metamorphosesben, Classica & Theoria 2, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 252 oldal, 2800 Ft.*

Ovidius és Orpheus: egy költő a korai császárság Rómájából, egy másik a görög mitológia örök jelenéből. Az *Átváltozások* 10. könyvében a két költő hangja összeolvad: az ovidiusi elbeszélő átadja a szót a mitikus dalnoknak, aki az egész mű szempontjából kulcsfontosságú történeteket beszél el. Olyan történeteket, amelyek éppen a költői alkotás természetéről és különösen a *Metamorphoses* poétikájáról árulnak el igen sokat, különösen akkor, ha a megfelelő kérdésekkel faggatjuk őket. Acél Zsolt monográfiája erre vállalkozik: arra, hogy – a klasszika-filológia eszköztárának immár szerves részeként – a 20–21. századi irodalomtudomány különféle megközelítési módjait alkalmazva rámutasson Orpheus énekének korszerűségére, s mindeközben egy pillanatra se tévessze szem elől annak az esztétikai hatásnak a jelentőségét, amelyet a római költő éppen Orpheus alakján keresztül állít a középpontba, immár két évezrede meghatározva a művészet mágikus, varázslatos dimenzióiról való gondolkodást. (*A kiadó ajánlója*)

Alföldi András, *A korai Róma, fordította Takács Levente, Historia Incognita 29, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2009, 442 oldal, 3900 Ft.*

A 20. század első fele egyik legjelentősebb magyar ókortörténészének a korai római történelemre vonatkozó írásait ismerheti meg e vaskos kötetből az olvasó. A ta-

nulmányok szisztematikusan tekintik át egy olyan történeti korszak legfontosabb kérdéseit, melynek írott forrásai nagyrészt történetírás és fikció határterületén helyezkednek el, s így különös nehézség elé állítják a történeti kutatást. Ebben az esetben különös jelentősége van az írott források kritikus, de érzékeny értelmezésének, illetve a régészeti anyag fokozott felhasználásának – Alföldi, kora legjobb színvonalán, mindkettőre különös figyelmet fordított. A kötet nyolc tanulmányát alapos jegyzetanyag, illusztrációk, valamint a szerző életrajza egészítik ki.

Bengtson, Hermann, *A hellenisztikus világkultúra, fordította Hoffmann Zsuzsanna, JATEPress / Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2010.*

A kötet a hellenisztikus kultúrát nem kronológiai rendben, hanem egyes kiemelt kulturális jelenségek alapján tekinti át, a történetírástól a technikai fejlődésen át a templomépítészetig, miközben a fejezetek természetesen a történelmi eseményekre is kitérnek. A hellenisztikus „világkultúrát” bemutató kézikönyv eredetileg a stuttgarti Franz Steiner kiadónál jelent meg 1988-ban. Magyar fordítása elsősorban a felsőoktatás számára készült.

Marcus Tullius Cicero *Összes perbeszédei, fordította és jegyzetekkel ellátta Nótári Tamás, Lectum Kiadó, Szeged, 2010, 1275 oldal, 8990 Ft.*

„A gondviselés ajándékaként született, hogy benne az ékesszólás minden hatalma kifejeződhessen” – írta Quintilianus a legnagyobb római szónokról, Ciceró-

ról, akinek összes perbeszéde e kötetben első alkalommal olvasható magyar nyelven. A fordításokat alapos, elsősorban a jogtörténeti kérdésekre koncentrááló kommentár, valamint a Cicero pályáját és a korabeli büntetőbíráskodás kérdéseit áttekintő előszó egészíti ki.

Josephus Flavius, *Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról, fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Hahn István, a jegyzeteket kiegészítette Grüll Tibor, Fontes Historiae Antiquae 5, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2010, 128 oldal, 2400 Ft.*

Josephus Flavius: sajátos, ellentmondásos, a maga nemében egyedülálló jelensége az antik történetírásnak. Első nagy műve, *A zsidó háború*, a legfelsőbb császári tetszést méltán kiérdemelve ábrázolja a zsidó felkelésről kialakított hivatalos „flaviusi” (Vespasianus- és Titus-féle) verziót. Utolsó műve, az *Apión ellen* eltér a szerző valamennyi korábbi művétől: nem történetírói munka, hanem szenvedélyes vitairat, a zsidó népnek, a szerző népének határozott és harcos védelme az antik, elsősorban görög és hellenisztikus-egyiptomi propaganda állításai ellen. (*Az utószó nyomán*)

Henok könyvei, szerkesztette és fordította Fröhlich Ida, Dobos Károly Dániel és Hollós Attila, Ószövetségi Apokrifek 1, PPKE BTK, Piliscsaba, 2009, 303 oldal, ár nélkül.

A Henok neve alatt fennmaradt, hagyományosan öt részre tagolt szöveg egyes részei a Kr. e. 3. századtól a Kr. u. 1. szá-

zadig terjedő időszakban keletkeztek, valószínűleg Palesztinában. Sokáig vita tárgyát képezte az etióp, arámi és görög nyelven fennmaradt szövegváltozatokból ismeretes mű eredeti nyelve. Ma, a qum-ráni leletek felfedezése után, bizonyossággal állítható, hogy a henoki szöveg eredetije arámi nyelven íródott. A kötet Henok könyvének teljességre törekvő fordítása és tudományos feldolgozása. *(Az előszó nyomán)*

Komoróczy Géza, *Meddig él egy nemzet? A nemzet történeti látószövege*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011, 242 oldal, 2500 Ft.

Az ókori Közel-Kelet történelmét a nemzet fogalmából kiindulva, pontosabban e fogalmat problematizálva, vizsgálják azok a tanulmányok, melyeket az ókori Kelet kutatásának egyik legjelentősebb hazai kutatója, Komoróczy Géza ebben a kötetben összegyűjtve közread. Mint írja, a nemzetek életének legfőbb tényezője a változás: „folyamatosan változik a népesség összetétele..., változik a nyelv, változhat a terület, az elnevezés, a vallás” stb., és eközben változnak azok a fogalmi keretek is, amelyekkel e változások megragadhatók. A könyv tanulmányai közül három eredetileg az *Ókor* lapjain látott napvilágot *(Az ókori Kelet; Új és régi; Az asszír nemzet)*.

Németh György – Kovács Péter, *Bevezetés a görög és a római felirattanba*, Gondolat, Budapest, 2011, 102 oldal, 1800 Ft.

A görög és római városok lakóit feliratok sokasága vette körül. A fórumok és agorák, a szentélyek és városi utcák a napi hirdetményektől az örökkévalóságnak szánt monumentális feliratokig kínáltak olvasnivalót a járókelőknek. Mit akartak ezek az emberek egymásnak, az isteneknek vagy éppen a jövőnek üzeni? Hogyan jutottak el az első ákombákom feliratoktól a kisebb könyv terjedelmű hivatalos dokumentumokig? Ezt az utat mutatja be a nagyközönségnek és a kezdő epigrafusoknak e bevezetés, amely a legújabb eredményeket is megosztja olvasóival.

Nincs még egy forrásanyag, amely olyan gyorsan gyarapodna, mint a görög és római feliratok gyűjteménye. E forrás-

sok feldolgozása évről évre átrajzolja az ókor történetéről alkotott képünket, néha alapvető változásokat hozva. Mindkét szerző kutatásainak középpontjában áll a feliratok világa, így könyvük megbízható vezető azok számára, akik első lépéseiket teszik meg ezen az úton.

Nótári Tamás, *Tényálláskezelés és szónoki taktika Cicero védőbeszédeiben*, Lectum Kiadó, Szeged, 2010, 370 oldal, 3850 Ft.

A világtörténelem legnagyobb szónoka, Marcus Tullius Cicero védőbeszédeiben a jogi tényálláskezelés és a szónoki taktika az a két alkotóelem, amelyekből hallgatóságára és a bíróságokra gyakorolt elementáris hatása fakadt. E monográfia e hatás működési mechanizmusának megértéséhez igyekszik közelebb vinni az olvasót tíz cicerói védőbeszéd jog(történet)i és retorikai elemzésével: e kettős megközelítést az indokolja, hogy beszédei megalkotása során Cicero előtt elsődleges – és egyetlen – célként az adott perben elérendő siker lebegett. A szerző a történeti tényállásokat rekonstruálva világítja meg azok – csupán a meggyőzőési folyamat eredményességének kritériuma felől érthető és értelmezhető – szónoki kezelési technikáját. *(A kiadó ajánlója nyomán)*

Ong, Walter J., *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*, fordította Kozák Dániel, AKTI-Gondolat, Budapest, 2010, 182 oldal, 3390 Ft.

Hogyan határozza meg és alakítja egymást kölcsönösen nyelvhasználatunk szóbeli vagy írásbeli volta, illetve gondolkodásmódunk és egész világlátásunk? Erre a kérdésre keresi a választ Walter J. Ong, a szóbeliség és írásbeliség kérdéskörének egyik legnagyobb hatású kutatója a kérdéskör összefoglalását nyújtó alapvető munkájában. Ong először a szóbeli és az írásos nyelvhasználat néhány alapvető különbségét tárgyalja, majd pedig az emberiség történetét végigkövetve bemutatja, hogyan fogalmazta meg a világról szerzett tapasztalatait az „elsődleges”, írást egyáltalán nem ismerő szóbeliség világában élő ember; milyen lehetőségeket adott számára később az írás mint technológia elsajátítása, s miként

élt tovább a szóbeliség immár az írásbeliség kiegészítőjeként (illetve sokáig vetélytársaként); hogyan változott meg az írásbeliség maga is a könyvnyomtatás feltalálásával; milyen változást hozott az emberi kommunikációban az elektronikus információközlés, megnyitva az íráson és a nyomtatáson alapuló „második szóbeliség” korát; végül pedig miként formálta a 20. század irodalomelméleti, társadalomtudományi és filozófiai gondolkodását szóbeliség és írásbeliség kérdéskörének előtérbe kerülése.

Alexandriai Philón *Jelentése a Gaius Caligulánál járt küldöttségről*, Fontes Historiae Antiquae 6, Schill Salamon fordítását átdolgozta és az utószót írta Uhrman Iván, Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2010, 120 oldal, 2400 Ft.

A jogfosztott alexandriai zsidók nehéz helyzetükben Kr. u. 40-ben határozták el, hogy követséget küldenek Róma-ba Caligula császárhoz. Őt embert szemeltek ki erre a célra, akik a legjobban képviselheték őket. Egyikük Philón volt, aki születése, társadalmi állása, tudományos műveltsége és fényes szónoki tehetsége révén annyira kitért, hogy ügyük képviseletére nem is találhattak volna jobb védőt. A követség – Caligula életében legalábbis – nem járt kézzelfogható eredménnyel az alexandriai zsidók számára, ám Philón műve, szövegével és utóéletével is a vallások és kultúrák közti átjárás lehetőségét példázva, nem is klasszikus értelemben vett történeti forrásértéke miatt tarthat számot a mai olvasó érdeklődésére. *(Az előszó és az utószó nyomán)*

Retorikai lexikon, szerkesztette A. Jászó Anna – Adamik Tamás, Kalligram Kiadó, Pozsony–Budapest, 2010, 1296 oldal, 6900 Ft.

Sokféle retorikai lexikon létezik a nemzetközi tudományosságban. Többségük csak a retorikai fogalmakat közli külön címszóban. Vannak azonban olyanok is, amelyek ezeken felül azokról a rétorikáról, tudósról is tartalmaznak szócikket, akik valamilyen módon gazdagították a retorikaelméletet. Olyan retorikai lexikonok azonban nem találhatók a

nemzetközi könyvpiacra, amelyek a retorikai fogalmak, a nagy rétorok mellett még a nagy szónokokról is megemlékeznek egy-egy szócikkben. (*A kiadó ajánlója*)

Sáry Pál, Pogány birodalomból keresztény birodalom, Szent István Társulat, Budapest, 2009, 160 oldal, 1600 Ft

A Kr. u. 4–5. század folyamán izgalmas változások történtek a Római Birodalom életében: többek között ekkor vált a pogány birodalom kereszténnyé. E könyv a korabeli császári rendeletek alapján, lépésről lépésre haladva mutatja be a pogányság felszámolásának és a kereszténység megszilárdulásának sokrétű folyamatát. A szerző a Codex Theodosianus anyagára támaszkodva tárja elénk, hogy milyen vallás- és egyházpolitikai célok vezérelték az első keresztény császárokat. (*A kiadó ajánlója nyomán*)

Stroh, Wilfried, Meghalt a latin, éljen a latin! Egy nagy nyelv rövid története, fordította Dévény István, Typotex, Budapest, 2011, 375 oldal, 2900 Ft.

A müncheni professzor 2007-es bestsellere a „szórakoztatva tanítani” klaszikus elvének megfelelően meséli el a mai olvasóknak, miért érdekes, miért tanulságos, miért örömteli dolog a latin nyelvvel és latin szövegekkel foglalkozni. Ennek kapcsán áttekinti a latin nyelv – elsősorban az irodalmi nyelv – történetét, természetesen nemcsak az ókorra szorítkozva, illetve a latin nyelv kulturális funkciójának változásait az európai történelemben. (Ez utóbbit hadd illusztrálja egyetlen fejezet cím: *Non vitae, sed scholae? Latin tánciskola az ipari társadalomban.*) A kötet magyar kiadásához kétnyelvű köszöntőt írt a német szerző, *Valahfridi Monacensis epistula ad Hungaros / Müncheni Wilfried levele a magyarokhoz* címmel.

Szekeres Csilla (szerk.), Tempora et mores. Etikai normák és beszédmódok változása Rómában a Kr. e. I. sz. és a Kr. u. I. sz. között, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010, 296 oldal.

A tanulmánykötet történelmi, irodalom- és filozófiatörténeti tárgyú írásai azt a folyamatot tekintik át, amelynek során a római szellemi és politikai elit gondolkodása, értékrendje és beszédmódja a címben jelzett drámai időszakban átalakult. Szó esik ennek keretében a *fides* és az *oikeiōsis* fogalmáról és szerepéről Cicerónál és Senecánál (Szekeres Csilla), Augustus új politikai rendszeréről (Szabó Edit) és korának történetírásáról (Takács Levente), a háború metaforájáról Tibullusnál (Valyon Eszter), illetve a Kr. e. 2–1. századi athéni önreprezentációról, persze a rómaiak kontextusában (Kató Péter).

Szemtanúk a trójai háborúról. Krétai Dictys, Frígiai Dares és Philosztratosz szövegei, Electa, Gondolat, 2011, 291 oldal, 3290 Ft.

Ki ne szeretne magától Hektortól, Akhilleuszról vagy Odüsszeuszról hallani a trójai háború nevezetes eseményeiről, különösen azokról, amelyekről nem számolnak be a homéroszi eposzok? Vagy ha nem is tőlük, legalább a Krétai Dictystől vagy a Frígiai Darestől? A kötet három késő antik szöveg kommentárokkal és bevezetésekkel ellátott fordítását tartalmazza (Krétai Dictys: *Trójai napló*; Frígiai Dares: *Trója pusztulása*; Philosztratosz: *Hőstörténet*). A szövegeket az kapcsolja össze, hogy valamennyi egy-egy, a trójai háborúban részt vett hős beszámolóját közli a nagy háború előzményeiről, illetve történéseiről – legalábbis az antik irodalmi fikció szerint. E beszámolók nemcsak azért érdekesek, mert így mintegy belecsöppenünk a trójai háborúba, hanem azért is, mert nyomon követhetjük a késő antik szerzőt, amint kiigazítja Homéroszt. A szövegek Hajdu Péter, illetve Bolonyai Gábor és tanítványai élvezetes fordításában, alapos jegyzetanyag és bevezetők kíséretében olvashatók a kötetben.

Takács László, Nero. Politikusi arcképvázlat, PPKÉ BTK, Piliscsaba, 2010, 254 oldal, 4000 Ft.

Ebben a könyvben nem a (magán)ember s nem is a művész (a „véres költő”), de még csak nem is az általános kép szerint minden emberi mivoltából kivetkezett

császár áll, hanem az a politikus Nero, akinek az elkövetett emberi bűnök mérhetetlen nagysága ellenére – hiszen a keresztények magát az Antikrisztust látták benne – sikerült közel másfél évtizeden át megtartania a hatalmát. A politikusi pályafutást áttekintő kötetet a Nero-korban szerepet játszó, a forrásokból ismerhető történeti személyek kislexikona teszi teljessé. (*A kiadó ajánlója nyomán*)

Tours-i Gergely, Korunk története. A frankok története, ford. Adamik Tamás és Mezei Mónika, Kalligram Kiadó, Pozsony–Budapest, 2010, 672 oldal, 4900 Ft.

A rendkívül gazdag középkori történeti irodalom eddig magyarul nem publikált művével ismerkedhet meg az olvasó. A középkor legelején, a 6. században, a mai Franciaország helyén alakult frank államban, Toronus (a mai Tours) városában élt és alkotott Tours-i Szent Gergely, a város püspöke. Tours-i Gergely közérthető nyelve és szórakoztató anekdotái mindazok érdeklődését is felkelthetik, akik csak laikusként foglalkoznak a középkor történetével. (*A kiadó ajánlója nyomán*)

Vargyas Péter, A pénz története Babilóniában a pénzverés előtt és után, Ókor – Történet – Írás 1, Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanácsk – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 344 oldal, 3500 Ft.

A közelmúltban tragikusan elhunyt nemzetközi hírű szerző gazdaságtörténeti kutatásai során az ókori Kelet egészét vette vizsgálat alá. Első tanulmányaiban Ugarit társadalmának és kereskedelmi rendszerének a kérdéseit fejtegette, majd érdeklődése Babilónia ártörténete felé fordult. Kutatói pályájának utolsó éveiben főként az ókori Kelet pénzhasználatára, pénztörténetére, a keleti civilizációk gazdasági mentalitásának problémái foglalkoztatták. E munkájában elsősorban az ókori Babilónia pénztörténetével foglalkozik, beágyazva a teljes ókori Kelet gazdaság- és pénztörténetébe. A fejezetek mindenekelőtt arra a kérdésre keresik a választ, hogy volt-e egyáltalán pénz a pénzverés „megszületése” előtt Mezopotámiában? (*A kiadó ajánlója nyomán*)

A Vörös-tenger körülhajózása. Egy ismeretlen alexandriai kereskedő út-leírása a Kr. u. 1. századból, Acta Antiqua et Archaeologica Suppl. XI, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta, valamint a térképvázlatokat készítette W. Salgó Ágnes, Szeged, 2010, 70 oldal.

Az ismeretlen alexandriai szerzőtől származó művecske egyedülálló forrásunk az ókori Mediterráneum hajókereskedelmével kapcsolatban. Szerzője tömör útmutatást nyújt az Alexandriától Indiáig vezető korabeli hajózási útvonalakról, megadva a hajósok és kereskedők számára legfontosabb információkat: beszámol a nagyobb kikötőkről, az ott beszerezhető árucikkekről, a helyi politikai viszonyokról, s olykor a szokásokról és érdekességekről. A szöveg értelmezését a fordító informatív bevezetője és jegyzetei, valamint földrajzinév-mutató és három térkép segíti.

Wojtilla Gyula (ed.), Kasyapiyakrisi-sukti. A Sanskrit Work on Agriculture, Beiträge zur Kenntnis südasiatischer Sprachen und Literaturen 21, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, 144 oldal.

A *Kasyapijakrisisukti* a hagyományos indiai földművelésről szóló legterjedelmesebb és legfontosabb szanszkrit

nyelvű tanköltemény. Műfaját és rendeltetését tekintve Vergilius *Georgicájával* rokonítható. Tartalmilag négy részre oszlik. Az első rész, melynek címe „A gabonatermelés módszerének leírása és egyebek”, tizennégy fejezetet foglal magában, többek között a földművelés isteni eredetéről, a gabonatermelés folyamatáról, a földművesek jellemvonásairól és a különféle élelmiszer-alapanyagokról. A második rész, „A zöldségtermelés módszerének leírása és egyebek” a király által ellenőrzött gazdasági ügyeket is tárgyalja. A harmadik rész a rituális szempontból ehető és nem ehető étel-alapanyagokkal foglalkozik, míg a negyedik rész az isteneknek bemutatott ételáldozatok leírását adja. Wojtilla Gyula bevezető tanulmánya a mű szerzőségének, datálásának és provenienciájának kérdéseivel foglalkozik. A munka fő része a szöveg diplomatikai kiadását tartalmazza, valamint a szövegben előforduló válogatott terminus technicusokat és a szanszkrit növénynevek modern botanikai megfelelőinek listáját. A szövegkiadáshoz csatolt négy függelék a szövegben megrajzolt földműves-társadalom jellegét, a földművelési technikát, a földművesek vallási életét és az étkezési tabukat világítja meg. A kötetet az indológusok, az ókori kelettel foglalkozó szakemberek, az agrártörténészek, a kulturális antropológia és a vallástudomány kutatóinak figyelmébe ajánljuk. (*Székely Melinda*)

Xenia. Tanulmányok a nyolcvanéves Tegye Imre tiszteletére, szerkesztette M. Nagy Ilona, Szekeres Csilla, Takács Levente és Varga Teréz, Agatha 24, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010, 396 oldal.

A Tegye Imrét köszöntő kötetben az ókortudomány minden ága képviselteti magát az ókortörténettől a nyelv-, irodalom-, színház-, filozófia- és vallástörténeten át egészen a recepciókutatásig és a pedagógiatörténetig. Az igényes kiállítású kötetet színes illusztrációk teszik teljessé.

Köszönet az ELTE BTK Jegyzetboltnak a könyvajánlók összeállításához nyújtott segítségért.

Az *Ókor* szerkesztősége örömmel várja a recenziós példányokat a szerkesztőség címére: Gondolat Kiadó (Ókor), 1088 Budapest, Szentkirályi u. 16. Minden hozzánk érkező kötetről írunk ajánlót, s amennyiben találunk hozzá recenziót, könyvkritikát is közlünk. Hirdetési ügyekben, kérjük, írjanak e-mail címünkre: okorszerk@gmail.com.

Válogatás a 2010. év legszebb ásatási leleteiből

Van „Új a föld alatt...”

Időszaki kiállítás, 2011. április 15. – 2012. március 31.

Régi lelőhelyek – új eredmények

**BTM Aquincumi Múzeum, 1031 Budapest, Szentendrei út 135.
www.aquincum.hu**